

ПАИС
2 III 87
1980

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

1980

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

XV, рн. 2

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ
И МЕТОДИЙ“

ТОМЪТЪТЪ

ТОМЪТЪТЪ

ТОМЪТЪТЪ

ТОМЪТЪТЪ

774165
JII 87

80

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

доц. Ст. Георгиев (отговорен редактор), проф. К. Ковачев, доц.
И. Еленски, ас. Г. Гочев (секретар).

Редактори на издателството
Стоянка Сербезова, Ела Вичева

Техн. редактор *Лиляна Денкова*. Коректор *Иванка Балъкова*

Дадена за набор на 30. X. 1979 г. Подписана за печат на 18. VIII. 1980 г.
Излязла от печат на 30. VIII. 1980 г. Печ. коли 13,75. Изд. коли 13,75. Ус-
ловно издателски коли 12,89. Издателски № 24 766. Литературна група III-8.
Формат 60/90/16. Тираж 530. Цена 1,75 лв. Поръчка 635.

Код 02 $\frac{9535121311}{5014-12-80}$

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Димитър Найденов“ — гр. В. Търново

© Великотърновски университет „Кирил и Методий“, 1980
с/о Jusautor, Sofia

80 (05)

74495/1980

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

В. ТЪРНОВО ДП

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Пенка Ковачева, СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО МЪЛОСТ В „ШЕСТОДНЕВА“ НА ИОАН ЕКЗАРХ	7
2. Стефанка Стефанова, ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА АБСТРАКТНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК	23
3. Върбан Въртов, ЧЕРТИ ОТ ФОНЕТИЧЕСКАТА И ФОНЕТИКО-СЕМАНТИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕДНОСРИЧНИТЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	51
4. Георги Попов, Пансий Христов, ЗА ПРЕВОДА НА БЪЛГАРСКИТЕ УМАЛИТЕЛНИ ИМЕНА НА ФРЕНСКИ ЕЗИК	87
5. Иван Харалампиев, КАЧЕСТВЕНИТЕ НАРЕЧИЯ НА -О И -Ъ В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ	111
6. Гочо Гочев, К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ СИНТАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭНАНТИОСЕМИИ	137
7. Людвиг Селимски, ПРИЛАГАТЕЛНИ С АПОЗИТИВНА ФУНКЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	167
8. Ангел Давидов, ЧЕСТОТЕН РЕЧНИК НА „БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“	197

TABLE DES MATIÈRES

1. Penka Kovatcheva, DAS SUBSTANTIV МЪЛОСТЪ IN DEM HEXAMERON VON JOHANN EXARCH	7
2. Stéphanika Stephanova, FACTEURS CONDITIONNANT L'ÉVOLUTION DES NOMS ABSTRAITS DANS LA LANGUE BULGARE DURANT LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIX SIÈCLE . . .	23
3. Varban Vatrov, TRAITÉ DE LA CARACTÉRISTIQUE PHONÉTIQUE ET SEMANTIQUE DES ONOMATOPEËS MONOSYLLABIQUES	51
4. Gueorgui Popov, Paissij Christov, DE LA TRADUCTION DIMINUTIFS BULGARES EN FRANÇAIS	87
5. Ivan Haralampiev, LES ADVERBS DE QUALITÉ EN -O ET -Ъ DANS LES ŒUVRES D'EUTHYME DE TIRNOVO	111
6. Gotcho Gotchev, SUR CERTAINES PARTICULARITÉS SYNTAXIQUES DE L'ÉNANTIOSEMIE	137
7. Lioudvik Selimski, ADJECTIVES WITH APPOSITIVE FUNCTION IN BULGARIAN	167
8. Anguel Davidov, DICTIONNAIRE DE FREQUENCE DE „TRAITÉ CONTRE LES BOGOMILES“	197

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

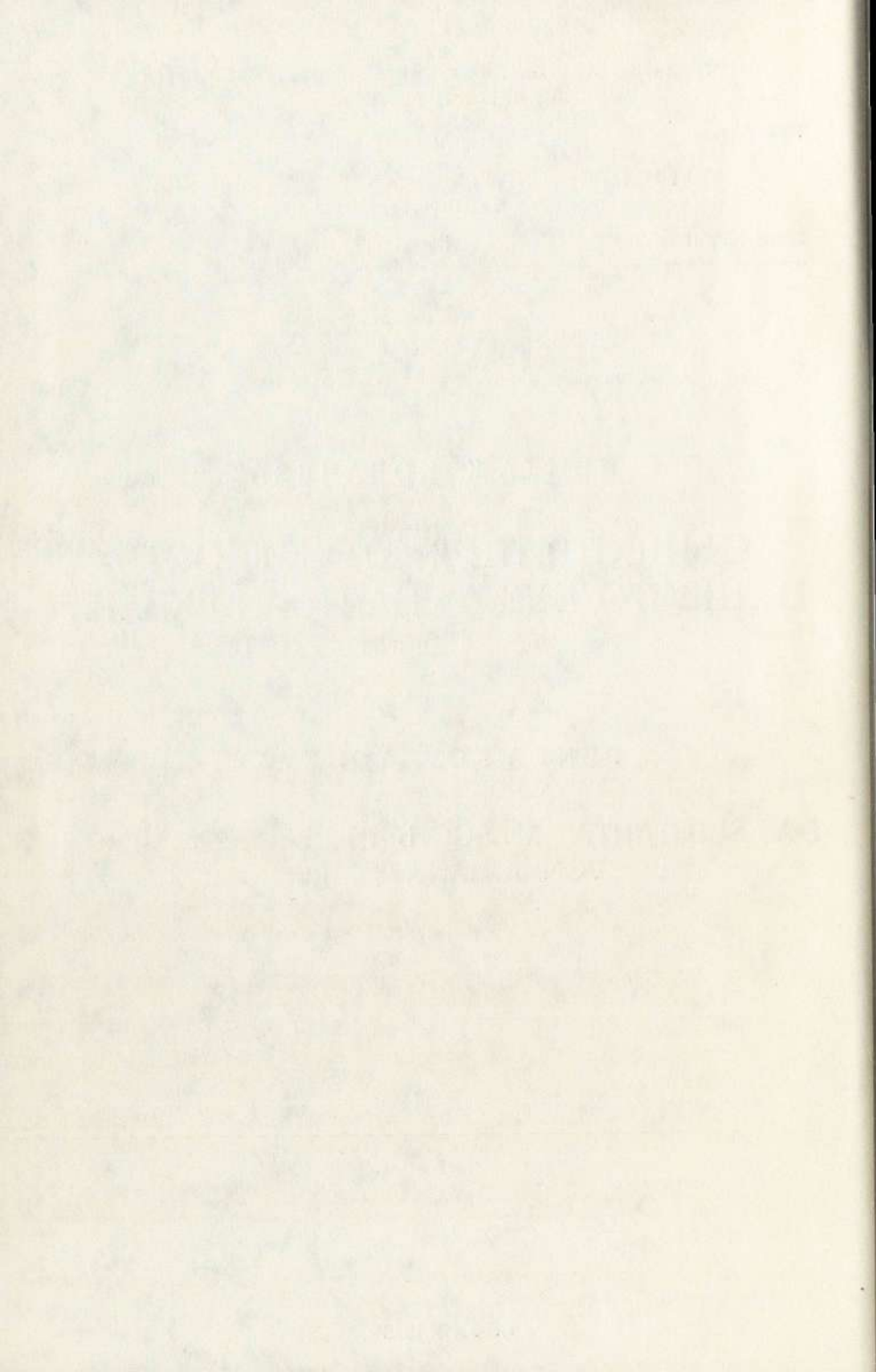
1980

ПЕНКА К. КОВАЧЕВА

СЪЩЕСТВИТЕЛНОТО МЪЛОСТЬ
В „ШЕСТОДНЕВА“ НА ЙОАН ЕКЗАРХ

PENKA KOVATCHEVA

DAS SUBSTANTIV МЪЛОСТЬ IN DEM HEXAMERON
VON JOHANN EXARCH

В реконструирания текст на Йоанекзарховия „Шестоднев“ по изданието на Р. Айцетмюлер се среща еднократно лексемата мѣлость — „сѣтвори богъ киты великы[^]... имѣже къ великимъ горамъ тѣломъ великомъ приравноу^ѣтъ с[^]... да ти кити толици сѣще не при брѣзѣ ни при мѣлости ход[^]тъ, нѣ въ антланѣтичѣстѣи ширинѣ морѣстѣи живѣтъ“.¹ На нейно място в най-стария препис на произведението (препис А) стои формата малость.² Безспорно това е един от случаите, в които реконструкцията се отклонява от препис А, въпреки стремежът на автора ѝ да се придържа по възможност именно към този препис.³

Мотивировката за замяната на малость с мѣлость е дадена в критичния апарат на том V, с. 98: „Вместо малости Лескин 45 чете производно на жаль 'морски бряг, крайбрежие'. В 55, Т, 58 по-добре мѣлости, към което насочва също и повреденото мѣстох във VB.“⁴ Мотивировката е съвсем лаконична, но тя не би могла да бъде по-пълна поради изискванията на самото издание. Все пак в тези две изречения Р. Айцетмюлер е успял да изрази своето несъгласие с А. Лескин и да заяви, че засвидетелствуваната в по-късните преписи 55, Т и 58 форма мѣлость има по-голямо основание да бъде смяната за първична, отколкото формата малость.

Имайки пред вид обстоятелството, че лексемата мѣлость не е позната на класическите старобългарски паметници⁵ и на

¹ Вж. R. Aitzetmüller, *Das Hexameron des Exarchen Johannes*, Band I—VI, Graz, 1957—1971, с. 97 и 99 (с. 182a11—18264 — по ръкописа). Реконструкцията на текста е извършена на базата на шест преписа, означени в изданието като: препис А (най-старият препис от 1263 г. — сръбска редакция), препис № 55 (от XV век — руска редакция), препис Т (от XV—XVI век — руска редакция), препис № 56 (от XVI век — руска редакция), препис № 58 (от XVII век — руска редакция) и препис VB (от 1642 г. — сръбска редакция).

² Пълният текст на препис А е публикуван в същото издание, успоредно с реконструирания текст. Тъй като в цитираното изречение различията между двата текста са само фонетични, текстът от препис А няма да се посочва отделно.

³ Вж. R. Aitzetmüller, *цит. съч.*, т. I, с. IX.

⁴ Препис № 56 не се споменава, понеже в него формата липсва заедно с целия пасаж от 178в24 до 182д24.

⁵ Вж. L. Sadnik und R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den*

съвременния български език⁶, а така също и на останалите славянски езици с изключение на старочешки⁷, настоящото изследване си поставя за цел да утвърди с повече аргументи и разсъждения нейното присъствие в първотекста на „Шестоднева“. А това означава, на първо място, да се отхвърлят по-убедително вариантите малостъ и мѣсто и, на второ — да се докаже, че в словообразователно и семантично отношение мѣлостъ е най-вероятният лексикален вариант, участвувал в състава на цитираното по-горе изречение.

* * *

На израза не при бръзъ не при малости ходеть (препис А) //не при бръзъ ни при мѣлости ходѣть (реконструиран текст и преписи 55, Т, 58)// не при бръзѣ^x ни при мѣсто^x ходѣт (препис VB) в паралелния гръцки текст отговаря *οὐ περι ἄκτάς, οὐδέ αἰγιαλοῦς διατρίβει* ⁸. Според *Distionaire gres-français*, Paris, 1894, с. 39 на М. Bailly думите *ἄκτῆ* (в първото си подзаключение) и *αἰγιαλός* са антоними — *ἄκτῆ* е 'висок, стръмен бряг', а *αἰγιαλός* — 'нисък, равен морски бряг'⁹. Като се знае, че „бръгъ в старославянском языке означает только 'крутой берег, скат, склон'¹⁰, излиза, че гръцкото *ἄκτῆ* е преведено много точно. Ако със същата точност е преведено и съществителното *αἰγιαλός* ¹¹, може да се заключи, че един от трите лексикални варианта — малостъ, мѣлостъ или мѣсто е имал в

altkirchenslavischen Texten, Heidelberg, 1955 (съкр. — HAT); *Slovník jazyka staroslovenského*, t. I—29, Praha, 1958—1976 (съкр. — SJS).

⁶ По данни на съществуващите речници на български език, както и на Диалектния архив към Института за български език при БАН.

⁷ Данните за по-ранните периоди от развитието на славянските езици са от следните речници: Ъ. Даничиѣ, Рјечник из книжевених старина српских, фот. изд., Грац, 1962; И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, фот. изд. Грац, 1956 (съкр. — МСДЯ); F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien, 1862—1865 (съкр. — LPGL); J. Gebauer, *Slovník staročeský*, vyd. 2, Praha, 1970 (съкр. — SSč); Sł. Reszdek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968 (съкр. — PSDP). Речниците, от които са извлечени данни за съществителното мѣлостъ и по-нататък за прилагателните мѣлъ и мѣлъкъ в съвременните славянски езици, са дадени в края на изследването.

⁸ Паралелният гръцки текст на „Шестоднева“ е отпечатан в същото издание успоредно с реконструирания текст.

⁹ Даваме двете думи според речника на М. Bailly, защото в него е изтъкната най-категорично тяхната антонимност и са посочени най-много техни значения.

¹⁰ Вж. Р. М. Цейтлин, О лексических особенностях языка старославянских памятников, Вопросы языкознания, кн. 6, 1969, с. 46.

¹¹ В паралелния гръцки текст след *αἰγιαλός* е поставена в скоби цифрата 25, свидетелствуваща за намерението на издателя да даде някакви пояснителни бележки за формата. Това ще бъде направено вероятно в седмия том на изданието, но тъй като той още не е излязъл от печат, съобразяването ни с тези бележки е невъзможно.

„Шестоднева“ конкретното значение 'нисък, равен морски бряг'. Кой е бил той?

Ще започнем с предложения ни от най-стария препис на произведението вариант малость. Старобългарските речници НАТ и SJS не го фиксират, но в LPGL на Ф. Миклошич го откриваме със значения: 1. 'ελάττωμα, diminutio' (а/ 'намаление, загуба'; б/ 'отслабване') и 2. 'parvitas' ('незначителност по размери или количество; дреболия'). С второто значение малость се среща и днес в повечето севернославянски езици. Очевидно е, че с нито едно от посочените две значения думата не се доближава до гръцкото αἰγιαλός и следователно не би могла да бъде негов съответник. Вероятно това е дало повод на А. Лескин да твърди, че малость е сгрешена форма и че вместо нея е било някакво производно на съществителното жалъ 'бряг, крайбрежие'.¹² С такова значение жалъ фигурира само в LPGL на Ф. Миклошич, където като източник на думата се сочат *Nomiliae alligatae codici contienti Antiochi pandecten* от XIV век. За съжаление А. Лескин не пояснява кое производно на жалъ е било разбрано погрешно и заменено с малость, а ни оставя да гадаем. Дори сърбохърватският език, в който единствено лексемата *жал* съществува със значение 'нисък песъчлив или чакълест бряг', не може да ни предложи каквито и да било нейни производни. Формално най-близко до малость (в текста — малости) би звучало съществителното жалость 'ревност, усърдие' (вж. НАТ), но то нито по произход, нито по семантика има нещо общо с жалъ 'бряг, крайбрежие'.¹³ Напротив, до малость се приближава формално много повече засвидетелствуваният в по-късни преписи лексикален вариант мълость. Наблюдаваното различие между техните коренни гласни може да се обясни като несъзнателна правописна грешка или като „грешка“, предизвикана от необичайността на лексемата мълость за говорната практика на кописта. Касае се до замяната на непознатото мълость с по-познатото малость.¹⁴ На подобна замяна в „Шестоднева“ се натъкваме и при съществителното рѣдость *ἀραιότης* (107a28). То се среща в преписите 55 и 58, а в А, 56, Т и VВ вместо него стои погрешното радость.

Както бе вече отбелязано, Р. Айцетмюлер приема употребения в препис VВ лексикален вариант мъстох за 'повредено'

¹² A. Leskin, Zum Šestodnev des Exarchen Johannes, Archiv für slavische Philologie, B. 26, 1904, s. 45.

¹³ За произхода и словообразователния модел на съществителното жалость вж. A. Meillet, Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave, 2e éd., 1961, s. 284; T. Szymański, Słowotwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII—XVIII wieku, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1956, s. 130.

¹⁴ Замяната може да е извършена не в самия препис А, а в предхождащия го междинен препис С, за който говори издателят в т. I, с. IX.

(нем. verderbt) мълости. Проблемът е защо тъкмо лексематта мѣсто, при това в мн. ч., е изместила мълости. Преди всичко прави впечатление, че в израза не при брѣзе^x ни при мѣсто^x ходѣ^t не само думата мѣсто е в мест. пад., мн. ч., но и предходната дума брѣгъ. Формата брѣзе^x намираме в същия препис VB две страници по-напред в изречението: кѣты же сѣ^t

подобны великы^m гора^m ѿко^ж видѣвши^k глѣть и прѣбы-
ваю въ свои прѣдѣле^x не твореще пакости острово^m ни^ж на
брѣзе^x градо^m (178д16—26).¹⁵ Достатъчно е едно бегло срав-
нение на това изречение с цитираното в началото на статията
изречение от реконструирания текст — сътвори богъ киты ве-
лики^а... имѣже къ великымъ горамаъ тѣломъ великомъ при-
равноу^ж тѣ... с^а... да ти кити толици сѣще не при брѣзѣ

ни при мълости ходѣ^t, нѣ въ атлантическѣши ширинѣ морь-
стѣи живѣтъ (182а11—18264), за да се убедим в тяхната бли-
зост. Субектът им е общ — големите като планини китовие,
които в първия случай (178д16—26) „пребивават в своите пре-
дели, т. е. в морето, без да правят пакости на островите и на
градовете по брега“, а във втория (182а11—18264) — „живеят
в Атлантическото море, като не отиват нито към високия бряг,
нито към плитчината“. При срещата си с непознатата форма
мълости в израза не при брѣзѣ ни при мълости ходѣ^t от
второто изречение (182а11—18264) копистът на VB (или — на
междинния препис С) е направил може би асоциация със съот-
ветния израз ни^ж на брѣзе^x градо^m от първото изречение. В ре-
зултат на това компонентите на израза във второто изречение
са преобразени и формално — брѣзѣ преминава в брѣзе, а мѣ-
лости — в мѣсто. Замяната на лексемата мѣлость от мѣсто
вместо от очакваното градъ е обяснима. Поради частично външ-
но подобие като заместник на мѣлость е предпочетено същест-
вителното мѣсто, което в староруските паметници е синоним
на градъ (вж. МСДЯ). Множественото число на думата мѣсто
се дължи на съгласуването ѝ с предходната еднородна част
брѣзе.

Прежеждайки мѣлость в изданието с немското словосъче-
тание seichtes Wasser 'плитка вода', Р. Айцетмюлер в същност
изказва по косвен начин мнението си за семантиката на дума-
та. Съвсем друго е значението на лексемата mēlostь в старо-
чешки химнар от XV век. Там тя е засвидетелствувана едно-
кратно и означава 'дребност, раздробеност'; 'дреболия' (SSč,
336).¹⁶ Възможно ли е двете форми — старобългарската и ста-

¹⁵ В приложената към изданието фоторепродукция на преписа изре-
чението е на с. 67а23—27.

¹⁶ За семантиката на старочешкото mēlost вж. и Z. Rusínová,
Názvy vlastností ve staré češtině, Sborník prací filosofické fakulty Brněnské
university, roč., XIV, 1965, s. 185.

рочешката — да имат общ праславянски произход или са създадени независимо една от друга, в различно време?

Възникването на съществителното *mělostь в праславянската епоха е напълно допустимо — неговата произвеждаща основа, прилагателното měľь, е съществувало в праславянски със значения: 1) 'раздробен, смлян, дребен' и 2) 'недълбок, плитък'.¹⁷ Праславянски е и суфиксът -ость.¹⁸ Наследници на праславянското прилагателно *měľь са пол. miały 1) 'ситно смлян, дребен'; 2) 'недълбок, плитък' и чеш. měľý. В такъв случай старобългарското мѣлость и старочешкото mĕlost могат да бъдат разглеждани като семантични разновидности на праславянското mĕlostь. От друга страна, различието в семантиката на двете думи, както и това, че същите са засвидетелствувани по един път само в ранни писмени паметници, а не са известни на съвременните славянски езици, ни кара да мислим, че в български и чешки те са възникнали независимо една от друга. Произвеждаща основа на чешкото mĕlost е било най-вероятно прилагателното mĕľý, за съществуването на което научаваме от LPGL на Ф. Миклошич.¹⁹ С произвеждащата основа на старобългарското мѣлость положението е по-сложно — прилагателното мѣль не се среща нито в старобългарските писмени паметници, нито в съвременния български език и диалектите.²⁰ В „Шестоднева“ на Екзарх обаче е засвидетелствувано еднократно неговото производно, прилагателното мѣлькъ 'недълбок, плитък'.²¹ Според изследвачите мѣлькъ има също праславянски произход.²² Със значение 'недълбок, плитък' прилагателното мѣлькъ е познато на руски, чешки и полски писмени паметници още от XV век (вж. МСДЯ, SSč, PSDP). С това значение то продължава да живее и до днес в повечето славянски езици — руски, белоруски, украински, чешки, долнолужишки, горнолужишки, сърбохърватски. В полски, словашки и словенски

¹⁷ Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка, изд. 3-е, М., 1975, с. 261.

¹⁸ По този въпрос вж. Н. М. Шанский, О происхождении и продуктивности суффикса -ость в русском языке, Сб. Вопросы истории русского языка, М., 1959, стр. 105, 116. В същото изследване са посочени и други автори, признаващи праславянски произход на суффикса -ость.

¹⁹ В LPGL чеш. měľý е дадено без тълкуване като сравнителен материал към заглавната дума мѣлькъ. Интересното е, че формата mĕľý липсва в тълковните и этимологични речници на чешки език.

²⁰ Сведенията за прилагателното мѣль и по-нататък за мѣлькъ в българските диалекти са взети от Диалектния архив към Института за български език при БАН.

²¹ R. Aitzetmüller, Das Hexameron... с. 179d12.

²² За праславянското потекло на прилагателното вж.: Ж. Ж. Варбот, Древнерусское именное словообразование, М., 1969, с. 174, 177, 184—185; Г. П. Цыганенко, Этимологический словарь русского языка, Киев, 1970, с. 261; J. Holub, F. Korečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha, 1952, s. 220.

прилагателното означава 'дребно натрошен, смлян, сипкав'.²³ В съвременния руски език *мелкий* е освен 'недълбок, плитък', но и 'неголям по размери, малък, дребен'. Засега само в българския език следите на прилагателното се губят — факт много интересен, но много труден за обяснение. Докато не опознаем цялото лексикално богатство на нашите среднобългарски писмени паметници и на нашите диалекти, окончателното решаване на подобен проблем е невъзможно. Етимологичните речници не определят семантиката на праславянското прилагателно **měľkъ*, но изброените негови значения в съвременните славянски езици говорят за семантично покритие с произвеждащата му основа **měľ*.

Ако се приеме, че в старобългарския език прилагателното *мѣль* е било изместено изцяло от неговото производно *мѣлькъ*, то тогава съществителното *мѣлость* е могло да бъде създадено на старобългарска почва единствено от *мѣлькъ* по пътя на т. нар. дезинтегрална деривация. Отстраняването на суфикса *-къ* от произвеждащата прилагателна основа е наложено от словообразователния модел на старобългарските съществителни със суфикс *-ость*. В класическите старобългарски паметници в нито едно от тях суфиксът *-къ* не стои пред *-ость*.²⁴ Същото важи и за съществителните на *-ость* в най-стария препис на „Шестоднева“. Вариантите от типа *лъгъкость*, *мекъкость*, *тънъкость* са характерни само за по-късните руски преписи на произведението.

Направената констатация, че думата *мѣлость* не се среща в друг старобългарски паметник освен веднъж в Йоанекзарховия „Шестоднев“ и че не е позната нито на съвременния български език и на неговите диалекти, нито на останалите съвременни славянски езици, ни дава право да предположим, че имаме работа с неологизъм, сътворен от самия Екзарх. Склонността на писателя към словотворчество е известна отдавна в науката.²⁵ Известно е и становището, че немалка част от съществителните на *-ость* в старобългарските паметници са образувани от преводачите с оглед по-точното предаване на гръцките думи.²⁶ Един от тези преводачи-писатели е бил по-всяка вероятност и Екзарх, особено като се вземе под внимание неговото предпочитание към съществителните със суфикс *-ость*.²⁷

²³ В словенски език прилагателното в същност е субстантивирано, т. е. *milka* означава 'ситен, дребен речен пясък'.

²⁴ Вж. А. Meillet, цит. съч., с. 281; Т. Szymański, цит. съч., с. 129.

²⁵ Вж. V. Vondrák, *O mluvě Jana Exarcha Bulgarského, Praha, 1896*, s. 37; История на българската литература, т. I, С., 1963, с. 140; Д. Иванова-Мирчева, Йоан Екзарх Български, Слова, т. I, С., 1971, с. 33, 146.

²⁶ Вж. А. Meillet, цит. съч., с. 282; Н. М. Шанский, цит. съч., с.

²⁷ Вж. Б. Конески, цит. съч., с. 21.

С предположението, че Екзарх е създател на лексемата мѣлость, присъствието на прилагателното мѣлъкъ в „Шестоднева“ придобива още по-голямо значение. Дори и да не приемем, че прилагателното е послужило като произвеждаща основа на мѣлость, достатъчно е, че на старобългарска почва чрез него съществителното намира своята убедителна мотивация. Нека припомним, че засега „Шестодневът“ на Йоан Екзарх е единственият старобългарски паметник, в който се среща мѣлъкъ в следния контекст: „мѣл'дъко ꙗстъ съверьскоꙗ море и оудобъ вѣтромъ мѣтити ꙗ. зане из дѣна ꙗ могатъ оудобъ възмѣтити боурьнии вѣтри. ꙗкоже и подѣньнии пѣсъкъ съ вльнами размѣсити“ (реконстр. текст, с. 179д12—21). Много важно е да се отбележи също така, че прилагателното е употребено едва пет страници преди думата мѣлость в един и същи разказ на пета глава (в разказа за живота на китовете). При това и двете лексеми мѣлъкъ и мѣлость се отнасят към морето — първата посочва едно от неговите качества, а втората субстантивира същото качество.

Като имаме пред вид важноста на прилагателното мѣлъкъ за мотивацията на думата мѣлость в старобългарския език, ще се спрем малко по-подробно преди всичко на неговата форма. Това се налага, понеже в отделните преписи на „Шестоднева“, включени в изданието на Р. Айцетмюлер, прилагателното се явява в три различни варианта: мѣл'дъко (в препис А), мѣлъко (в преписите Т, 58, VB) и млѣко (в препис 55).²⁸ В реконструкцията е възприет вариантът мѣл'дъко от препис А. За него издателят пише под линия в т. V, с. 80: „Неясна е формата мѣл'дъко, чието значение не може да се отдели от това на прилагателното мѣлъкъ (в Т, 58, VB мѣлъко). В 55 стои млѣко, което лесно може да ни върне към млѣд'ко. Формата мѣл'дъко в А изглежда точно така, както гал'дѣствомъ 177а7 или мал'дичиꙗ 107с5, бал'тины 73а21, арханчии форми без метатеза.“

Прилагателното мѣл'дъко наистина напомня твърде много неметатезираните съществителни мал'дичиꙗ, гал'дѣствомъ, бал'тины, палтъ (и производните му), в които след началните неметатезирани срички мал-, гал-, бал-, пал- идва коренната съгласна д или нейният беззвучен вариант т. Тъй като изброените неметатезирани форми са употребени 14 пъти изключително в препис А,²⁹ можем да си обясним защо именно в него прилагателното мѣлъко е получило облика мѣл'дъко. В мѣл'дъко съгласната д е вмъкната след началното мѣл- най-вероятно

²⁸ В препис 56 думата липсва заедно с целия пасаж от 178в24 до 182д24.

²⁹ В другите преписи същите форми са метатезирани. Изключение правят само три словоупотребни на съществителното палтъ и производните му (141а9, 141с27 и 154в14).

по аналогия с коренните срички мал'д-, гал'д-, бал'т-, палт-. За това, че сричката мъл- от мълъко е отъждествявана с неметатезираните мал-, гал-, бал-, пал-, свидетелствува вариантът мълъко от препис 55. В този препис, както и в останалите неметатезираните мал'дичи³⁰, гал'дьствомъ, бал'тины, палтъ са преминали в метатезираните малдѣе, гладъствомъ, блатины, платъ, а оттам и мълъко в мълъко.

Правилно ли постъпва Р. Айцетмюлер, като внася в реконструирания текст вариантът мъл'дъко от най-стария препис на „Шестоднева“? Докато неметатезираните форми мал'дич³⁰ гал'дьствомъ и т. н. могат да бъдат оправдани в реконструкцията поради допускането, че са били присъщи на източнобългарските диалекти по времето на Екзарх,³⁰ то формата мъл'дъко според нас е неоправдана. Вторичността на съгласната д в мъл'дъко се вижда преди всичко от облика на прилагателното в съвременните славянски езици.

Що се отнася до значението на мълъкъ в цитираното изречение от „Шестоднева“, без съмнение то е 'недълбок, плитък', както смята и издателят.³¹ Друг въпрос е, че Екзарх превежда цялото това изречение доста свободно и че на мълъкъ в гръцкия текст съответствува прилагателното ἐπιπόλαρος, 'който се намира на повърхността, повърхностен'.

Независимо дали суфиксът -остъ се е свързал с прилагателното мълъ или мълъкъ, новополучената дума мълость според законите на праславянското и старобългарското словообразуване следва да има абстрактното значение 'плиткост'.³² В „Шестоднева“ обаче мълость е употребена с конкретното значение 'плитко място, плитчина', което се доказва от следните аргументи: 1) на мълость в гръцкия текст отговаря конкретно съществително αἰγιαλός 'нисък, равен морски бряг'; 2) изречението, съдържащо формата мълость, има за субект немислещи същества, китове, затова извършваното от тях действие, изразено с глагола ходити, не може да бъде посочено към абстрактен обект, в случая бръгъ и мълость; 3) самият факт, че думата мълость е еднородна част с конкретното съществително бръгъ, потвърждава също нейната конкретност.

Логично е да се запитаме защо Екзарх е създавал или използвал създадената по-рано лексема със суфикс -остъ с нетипичното за нея абстрактно значение. В „Шестоднева“ подобна употреба на съществителни със суфикс -остъ не е изолирано явление. С конкретно значение са напр. отделни форми на съществителното висость (72в17), низость (72в17, 72д10),

³⁰ По въпроса вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, С., 1963, с. 137 и R. Aitzetmüller, цит. съч., т. II, с. 192 под линия.

³¹ Р. Айцетмюлер превежда прилагателното с нем. *seicht* 'плитък'.

³² Вж. А. Meillet, цит. съч., с. 280.

ширость (47с25, 92д16), които означават съответно: 'високо място, височина'; 'ниско място, низина'; 'широко пространство, шир (земна, морска)'. Прави впечатление, че изброените думи имат терминологично значение, също както и съществителното мѣлость. Всички назовават понятия, отнасящи се до земната или водната повърхност. С тези си значения нито една от думите не е оцеляла в нашия език. Това показва, че те са имали или много ограничено разпространение по българската говорна територия в миналото, или пък са били употребени само от Екзарх. И четирите форми не са засвидетелствувани в класическите старобългарски паметници и в произведенията на другите старобългарски писатели. Те липсват и в изследването на Ив. Дурнданов „Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски“, Сб. 1100 години славянска писменост, С., 1963, с. 191—214. Докато сред старобългарската географска лексика в посоченото изследване откриваме синоними на висость, низость и ширость, някои от които се срещат и у Екзарх, напр. връхъ, могила, хлъмъ, ѿдолъ 'долина, котловина', мор'е, океанъ, пѣчина 'морска шир', то мѣлость няма никакъв синоним. Може би в езика все още е липсвала дума за такова понятие или ако е съществувала, не е била позната на Екзарх. Сблъскал се с гръцкия текст, по-точно — с гръцкото *αιγιαλος* преводачът Екзарх е бил принуден по всяка вероятност сам да създаде по модела на висость, низость, ширость неговия старобългарски еквивалент мѣлость. По този начин писателят попълва групата на образуваните от прилагателни за размер географски термини в „Шестоднева“. Не е изключена и друга възможност. Аналогично на висость, низость, ширость, които в повечето свои употреби в „Шестоднева“ функционират с първичното си абстрактно значение и само в посочените няколко случая са конкретизирани, така и известното от по-рано абстрактно съществително мѣлость 'плиткост' е получило у Екзарх конкретното значение 'плитчина'. Употребата на абстрактни съществителни на -ость с конкретното значение на географски термини е вероятно една от проявите на писателската индивидуалност на Екзарх. Трудно е да се определят причините, поради които думата мѣлость е изчезнала в българския език, споделяйки съдбата на останалите три географски термина със суфикс -ость в „Шестоднева“. Може би причината се крие в техния словообразователен модел, който е нетипичен не само за българската географска лексика, но и за думите с конкретно значение изобщо. Със значението на Екзарховото мѣлость в български език днес се използва съществителното *плитчина*. За неговата поява в езика засега нищо не може да се каже — не се среща в старобългарските паметници, никакви данни за него не дават и речниците. Ясно е обаче, че съществителното *плитчина* е изместило напълно съществителното мѣлость, как-

то прилагателното *плитък* е изместило прилагателното мѣлъкъ в нашия език.

* * *

С утвърждаването на лексемата мѣлостъ в първотекста на „Шестоднева“ словното богатство на Йоан Екзарх се обогатява с още една рядка дума, доказваща творческите възможности и самобитността на старобългарския писател.

СПИСЪК НА РЕЧНИЦИТЕ, ОТ КОИТО СА ВЗЕТИ ДАНИТЕ
ЗА СЪВРЕМЕННИТЕ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

Словарь современного русского литературного языка в 17-ых томах, т. VI, М.-Л., 1957.

Беларуска-рускі слоунік пад рэд. К. К. Крапівы, М., 1962.

Украинско-русский словарь под ред. Н. И. Кириченко, Киев, 1958.

М. Ф а с м е р, Этимологический словарь русского языка, т. II, М., 1967.

Речник српскохрватског книжевног и народног језика, кн. V, Београд, 1968.

P. S k o k, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. II. Zagreb, 1972.

Mały słownik języka polskiego, Warszawa, 1968.

J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, wyd. foto offst., Warszawa, 1952.

Slovník spisovného jazyka českého, t. I—IV, Praha, 1971.

Slovník slovenského jazyka, t. I—V, Bratislava, 1959—1965.

H. Z e m a n, Słownik górnołużycko-polski, Warszawa, 1967.

E. M u c k e, Wörterbuch der niedersorbischen Sprache und ihrer dialekte, Bautzen, 1966.

СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ МЪЛОСТЬ В „ШЕСТОДНЕВЕ“
ИОАННА ЭКЗАРХА

ПЕНКА КОВАЧЕВА

(Резюме)

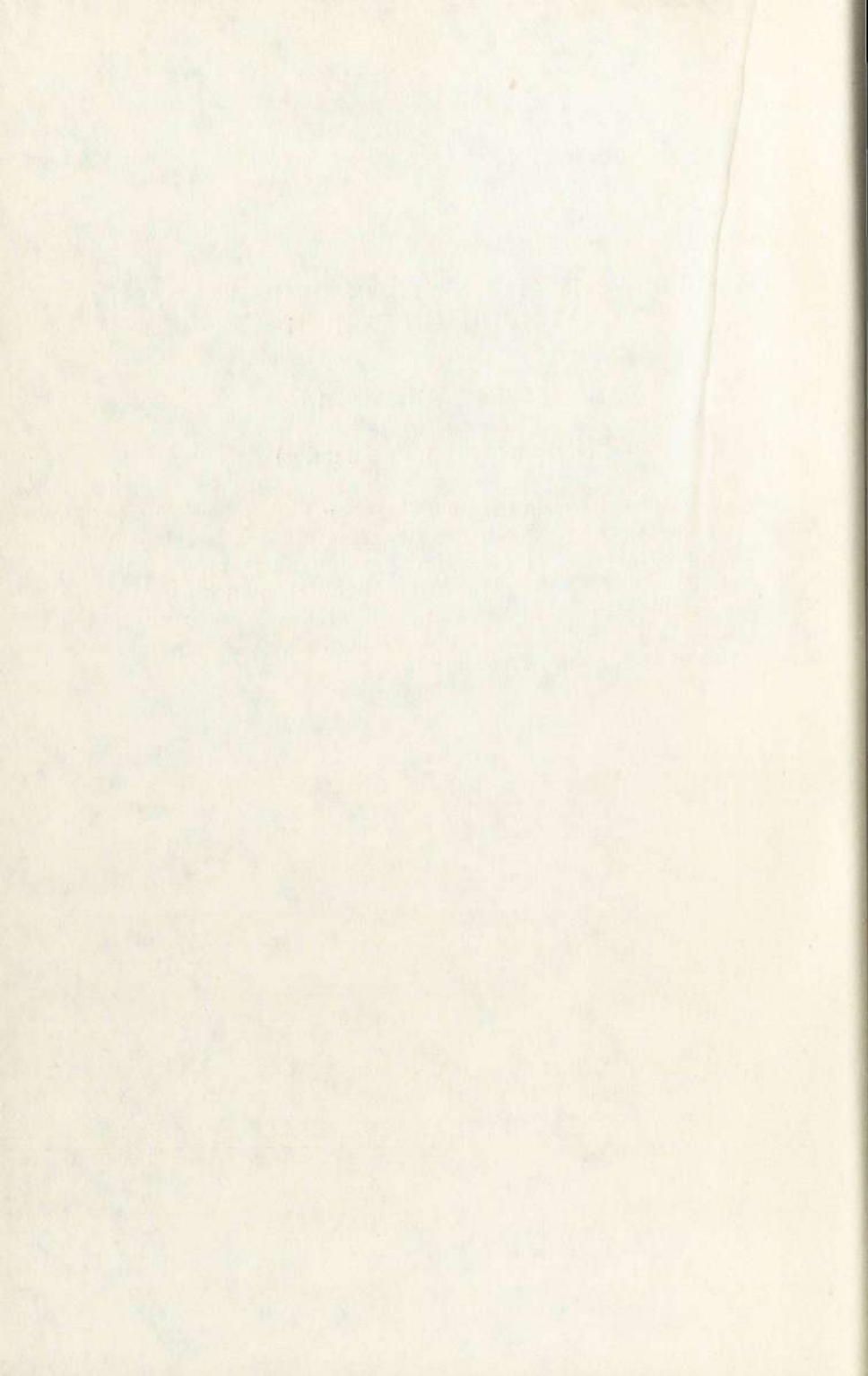
В статье приводятся новые факты и аргументы, доказывающие существование лексемы мълость 'мель' в первоначальном тексте „Шестоднева“ Иоанна Экзарха. Чтобы мотивировать слово, используется употребленное в той же самой главе произведения прилагательное мълъкъ 'мелкий'. В заключение высказывается предположение, что лексему мълость создал сам Иоанн Экзарх.

DAS SUBSTANTIV МЪЛОСТЬ IN DEM HEXAMERON
VON JOHANN EXARCH

PENKA KOVATCHEVA

(Zusammenfassung)

In dem Artikel werden neue Tatsachen und Beweise herbeigeführt, um das Vorhandensein des Wortes мълость 'seichtes Wasser' in dem Urtext des Hexameron von Johann Exarch zu beweisen. Bei der Motivation des Wortes benutzt man das Adjektiv мълькъ 'seicht' das in demselben Kapitel des Werkes zu finden ist. Man kann die Schlußfolgerung ziehen, daß der Schöpfer dieses Wortes selbst Johann Exarch ist.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

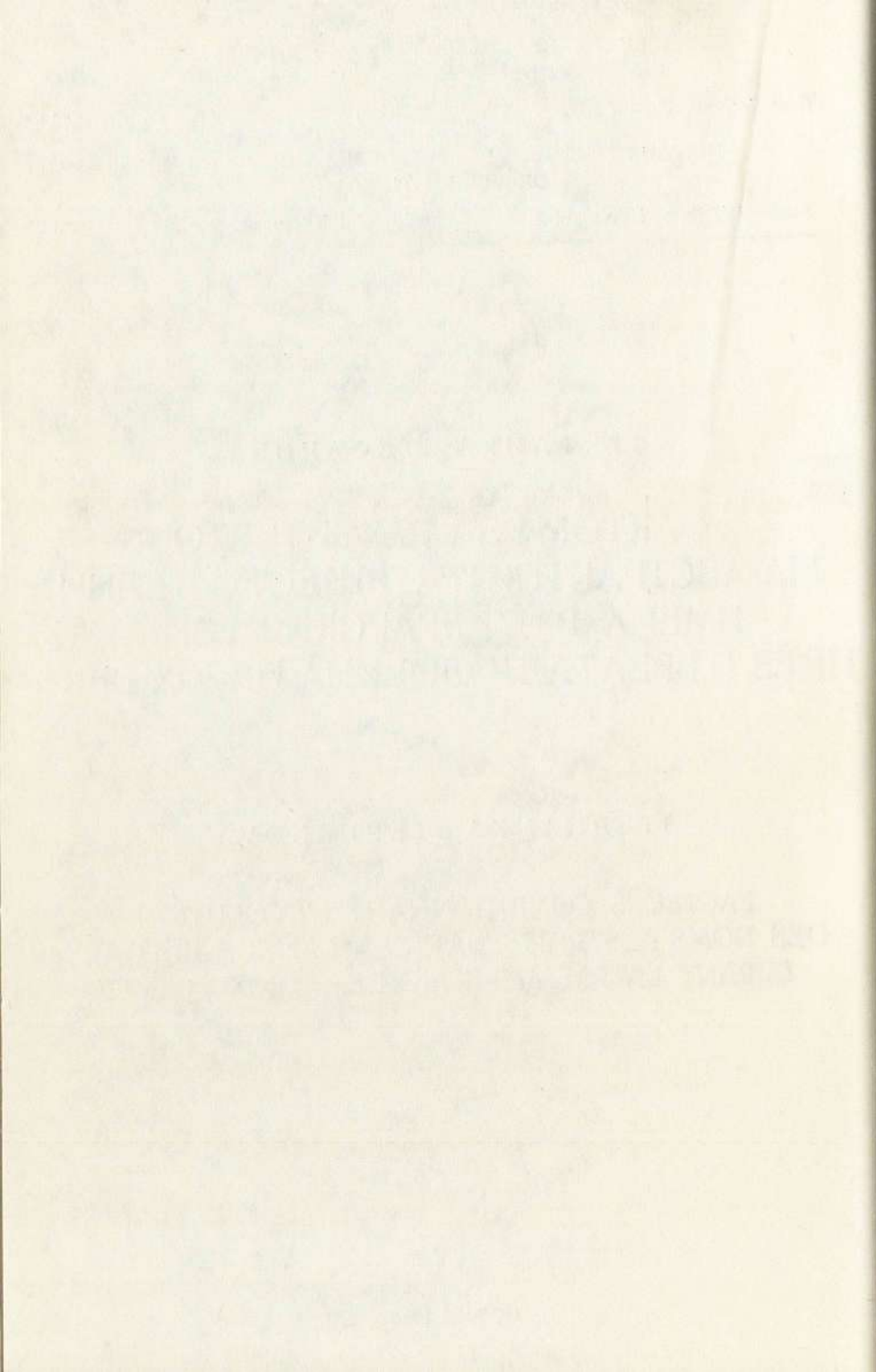
СТЕФАНКА СТЕФАНОВА

ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО
НА АБСТРАКТНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ
ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

STEPHANKA STEPANOVA

FACTEURS CONDITIONNANT L'EVOLUTION
DES NOMS ABSTRAITS DANS LA LANGUE BULGARE
DURANT LA PREMIERE MOITIE DU XIXe SIECLE

СОФИЯ 1980

Езикът се отнася към обществените явления и законите на неговото развитие трябва да се изучават във връзка с историята на обществото и развитието на материалната и духовната култура. „Като съвкупност от материални и духовни ценности на обществото културата е опосредствувана мисловна дейност на човека и в този смисъл (и само в този) трябва да се говори за нейната зависимост от мисленето. Но средство, оръдие за осъществяване и за съществуване на човешкото мислене е езикът.“¹ Следователно език, мислене и култура се намират в сложно взаимодействие. И за да обясним някои моменти от развитието на езика, трябва да го разглеждаме в неговите сложни връзки с мисленето и с развитието на културата.

През втората четвърт на миналия век развитието на българския език и формирането му като национален език се влияе от сложните промени в икономическата и социалната структура на обществото. Неговите обществени функции се разширяват с развитието на книжнината и с появата на периодичния печат. Усвоили опита на миналото, книжовници и публицисти поставят за разрешение актуални проблеми около бъдещето на нацията и националния език. Постиженията в тяхното мислене се регистрират и закрепват чрез езика, но той се оказва твърде беден, особено по отношение на абстрактната лексика.²

Именно това противоречие между потребностите на говорещите български език за изразяване на мислите от една страна и реалните възможности на езика от друга стои в основата на езиковото развитие през втората четвърт на миналия век и в частност в основата на развитието на абстрактната лексика. „Източникът на развитието на езика е противоречието между наличните езикови средства за изразяване и новите потребности за общуване на хората, които се създават от развитието на обществото, от неговия икономически и културен живот.“³ Това диалектическо противоречие между потребности и възможности е основният фактор, който предизвиква движе-

¹ В. З. Панфилов, *Язык, мышление, культура*, ВЯ, кн. 1, 1975, с. 3.

² Терминът абстрактна лексика е употребен като синоним на термина абстрактно съществително име в мн. ч.

³ А. Бънков, *Диалектическа логика*, С., 1971, с. 50.

нието и развитието в езиковата система: в лексиката, граматиката и фонетиката. Като се утвърждава тази причина за движението в езика, отрича се „плюрализъмът на причините“ и се предотвратява грубото делене на факторите за развитието на езика на външни и вътрешни. В същност „външно и вътрешно се преплитат в едно цяло. Така се установяват троен ред отношения: от истинската вътрешна причинност (противоречията в системата на езика на всички нива) към външно-вътрешната причинност (противоречието между потребностите на говорещите и състоянието на езика), а от нея към външните фактори (общата зависимост на състоянието на езика от степента на развитие на обществото и мисленето на човека.“⁴ Съотношението може да се променя. В областта на лексиката влиянието на външните фактори е най-очевидно и най-силно. Лексикалната система е в непрекъснато движение, което, разбира се, не я лишава от устойчивост. И развитието на абстрактните съществителни имена като подсистема⁵ в лексиката на българския език зависи от външното влияние. Затова разширяването на техния функционален и стилистичен дял в езика ще се разглежда на първо място като функция от влиянието на икономиката, просветата и културата. Степента на това влияние ще се определя в зависимост от действието на външно-вътрешните причини, т. е. в светлината на основното противоречие в езика.

Към външноезиковите причини за развитието на лексикалната система на българския език през първата половина на XIX в. ще отнесем: 1. Явления и събития от икономически, политически и социален характер. 2. Развитието на просветното дело, ролята на оригиналната и преводната научно-популярна литература. 3. Периодичният печат като трибуна на общественото мнение и средство за въздействие върху най-широка аудитория.

В лексикалната система съществуват тенденции, които се определят и от чисто вътрешни езикови причини. Към тях ще отнесем словообразуването, смисловата диференциация, терминологизацията, синонимията, преносимостта на значението.

Следователно ще бъде направен опит да се разкрият факторите за развитието на абстрактните съществителни имена⁶

⁴ Р. А. Будагов, Проблемы развития языка, М., Л., 1965, с. 37.

⁵ Терминът подсистема е въведен, за да се назове обособеността на абстрактните съществителни имена в лексикалната система на езика.

⁶ В друг аспект абстрактните съществителни имена са разглеждани от Ив. Леков, Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на други славянски езици, ИИБЕ, кн. III, с. 11—60; Е. Михайлова, Аритметическата терминология през епохата на Възраждането, ИИБЕ, кн. XIII, с. 203—261; В. Попова, Възникване на обществено-политическата лексика и фразеология в българския книжовен език, сп. „Бълг. ез.“, 1964, кн. 4—5.

през втората четвърт на XIX в., да се очертае взаимодействие между външно влияние и вътрешни езикови закони. „Диакронията изисква постоянно да се отбелязват най-разнообразни екстралингвистични фактори в техните взаимоотношения с интралингвистичните процеси и тенденции.“⁷

* * *

Формирането на българската нация и на българския национален език произтича от икономическото преуспяване на България през епохата на Възраждането. Приемаме, че „под български Ренесанс трябва да се разбира процесът на социално-икономическо преобразование, който настъпва в страната към края на XVIII и първата половина на XIX в. и който процес обхващаше по съдържание освобождаването на страната от оковите на турския феодализъм, а по форма — борбата за национално, културно и прочие освобождение на българския народ, тънещ под игото на турските султани, паши и бейове, както и под духовното иго на гръцкото духовенство“⁸. Това определение за същността и границите на Българското възраждане определя и посоката, която ще се следва при разкриване влиянието на външните фактори през XIX в. върху езика.

Явленията от социален, икономически и политически характер предизвикват преди всичко бързо количествено нарастване на абстрактната лексика. Занаятчийското стоково производство, общественото разделение на труда в градовете, наченките на манифактурна промишленост, вътрешният и външният стокооборот на България довеждат до сложни структурни промени в икономиката на страната. Разцъфтяват материалните производителни сили, разлагат се старите феодални и натурални отношения. В недрата на старото се ражда нова материална база, зараждат се и нови производствени отношения. Всичко това, взето заедно, влияе върху бита, съзнанието, културата на българина. Новите производства, новите операции, контактите с външния свят разширяват неговия кръгзор и неговите интереси. Той се нуждае от просвета и култура и затова открива и светски училища, и читалища. За да се подготви за деловите контакти с външния свят, изучава точни науки и чужди езици, подкрепя издаването на вестници и списания. Върху зараждащата се нова база се създава и нова надстройка от идеологически, просветни и културни институти.

Сложните обществени отношения, колизията на национална и социална основа правят новия човек обществено активен. Така промените в сферата на материалното довеждат до про-

⁷ Б. М. Задорожний, История языка и экстралингвистические факторы, ВЯ, кн. 1, 1975, с. 31.

⁸ Жак Натан, Българското възраждане, С., 1950, с. 19.

мени в сферата на духовното, т. е. довеждат до изграждане на ново съзнание, нов начин на възприемане и обясняване на природните и обществените закони — до нов начин на мислене. Постиженията на мисленето се закрепват чрез средствата на езика, защото „езикът е материална обвивка на мисълта“ (Маркс). Следователно външното влияние върху езиковата система преминава във външно-вътрешно.

Развитието на материалното производство е предпоставка за създаването не само на отделни думи, но и на цели лексико-семантични разреди. Такъв лексико-семантичен разред са абстрактните съществителни имена, свързани с един професионално-социален кръг и означаващи занятие на лице, например: *предачество, тъкачество, бояджийство, тепавичарство, въглищарство, кираджийство, търговство, земледелие* и мн. др. Действието на извънезиковия фактор в случая е само импулс, а образуването на новите думи е резултат от словообразователни процеси, присъщи на българския език. Имената на *-ство*, са образувани от имена на лица, както се е образувал един от словообразователните образци⁹ със суфикса *-ство* в старобългарския език, например *врачъство, мѣжьство, свѣдѣтельство*. Следователно създадените думи са лексикални, но не и словообразователни неологизми.

За номинация на някои професии в изложенията с научно-популярен характер се употребяват едновременно абстрактни съществителни имена със суфиксите *-ние* и *-ство*, образувани от сложна основа (*земледелие — земледелство, скотопитание — скотопитателство, мореплаване — мореплаватство* и др.). Те съществуват като словообразователни варианти, без да се различават семантически и стилистически. И тъй като смислова и стилистична диференциация изобщо не настъпва, единият от словообразователните варианти отпада. Причината за устойчивостта на другия вариант трябва да търсим в семантиката на суфикса. Отглаголните съществителни *земледелие* и *мореплаване* (в случая суфиксът *-ние* е книжовна форма на суфикса *-не*) означават предметено действие и се отличават със засилена глаголност.¹⁰ Суфиксът *-ство* придава абстрактност, внасяйки и значението 'състояние, проява като независима самостоятелна величина'. Тогава, когато на преден план излиза действието, (което не е проява само на човека), утвърждава се думата на *-ние*, а когато се разкрива проява, като по-

⁹ Термините словообразователен модел и словообразователен образец са заети от Н. А. Янко-Триницка я, Закономерность связей словообразовательного и лексического значений в производных словах, сб. Развитие современного русского языка, М., 1963, с. 85, 86.

¹⁰ Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, ч. I, С., 1953, с. 210; Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, С., 1964, с. 408.

стоянно и трайно занятие, свързано с определен носител — утвърждава се думата на *-ство*. (Примери — *мореплаване, скотовъдство*). Вероятно като критерий за разграничаване на двата словообразователни модела е служила и живата народна реч. В *скотопитание* и *земледелие* е явно влиянието на черковно-славянски език. В първата дума обаче руският корен е изоставен, а суфиксът *-ние* е заменен със *-ство* и сложното съществително зазвучава по български — *скотовъдство*. Втората дума остава със суфикса *-ие*, както в руски, но и тя претърпява фонетични промени на българска почва и в книжовния език остава *земеделие*.

Политическият живот също влияе върху езика и по-конкретно върху абстрактната лексика.

Известно е от историята, че през втората четвърт на XIX в. в Османската империя са осъществени някои реформи, които, като политически акт, ликвидират сепаратизма и тласват още по-напред развитието на стоково-капиталистическите отношения в Турция. Те са благоприятни и за развитието на българските земи¹¹.

Реформените актове третираат една нова материя, която се отнася до държавното административно устройство, до правното положение на гражданите, до пълномощията на юридическите лица. В българския език през втората четвърт на XIX в. няма юридически термини, административният стил не е изграден.

Преводът на царския хатишериф (Букурещ, 1839 г.), предназначен за тези, които мислят и говорят на български език, показва, че езикът не разполага с лексикални единици за точно изразяване на мисълта и следователно за правилно, пълно, точно възприемане на съдържанието на документа. Преводачът използва абстрактни съществителни имена от черковно-славянски език, от руски език, от домашен произход, но ги обяснява с турски думи, например: *управление — забитлък, поручителство — кефилеме, посредничество — риджалък, интерес — файда, служба — мансул, причина — маслаат, приход — ират* и др. Този акт подсказва, че употребените абстрактни съществителни имена не са добили гражданственост. Необходимостта новоупотребените думи да се обясняват с турски стои в основата на една синонимия, от която няма следи в съвременния книжовен български език. Тя постепенно отпада, изчезва едновременно с отпадането на предпоставките за нейното появяване, т. е. с изграждането на административния стил на българския книжовен език, процес, който продължава и след Освобождението.

Реформите от втората четвърт на XIX в. стимулират и бор-

¹¹ Ж а к Н а т а н, цит. съч., с. 42.

бата за независима българска църква. Тази борба има важно политическо значение, защото вяра в тази епоха се отъждествява с понятието *народност*. От друга страна, църквата е могъщ идеологически институт и по тази причина борбата за нея е сложна, продължителна. Тя е постоянна тема на страниците на цариградския печат и разисквайки я, книжовниците раздвижват определен пласт от абстрактната лексика. Това са преди всичко производни абстрактни съществителни имена, заети или образувани под влияние на черковнославянски език, например: *пастирство, радение, священство, спасение, стремление, содействие, покровителство, потомство, должност* и др. Употребяват се и някои чужди думи от гръцки, латински, и френски произход: *амбиция, гаранция, девиза, идея, гармония*. След фонетични промени някои от посочените имена се запазват и в новобългарския книжовен език, други са преосмислени или отпаднали.

И в този случай процесът на активизиране на абстрактните съществителни имена се определя от едновременното действие на външни и вътрешни причини, т. е., от една страна, са новите проблеми, новите теми, а от друга — ограничените изразни възможности на езика. Преодоляването на това противоречие е свързано със заемане на някои чужди думи от гръцки и латински произход, с активизиране на словообразователните типове¹² на *-ние, -ие, -ство* под влияние на черковнославянския език. През този период вероятно настъпва и известна промяна в дистрибуцията на суфиксите, в резултат на което се коригират и границите на словообразователните типове: появяват се нови словообразователни модели и разрези. Например суфиксът *-ние* е имал широка производствена база — всички свършени глаголни основи, но още през първата половина на XIX в. някои от производните се оказват оказионални, макар че като структура са традиционни. Това е резултат от промяната на словообразователната основа (глаголната се заменя с именна), променя се и суфиксът, например: *постояние, постоянство, покорение — покорност, доказание — доказателство*. Производната дума минава към друг словообразователен модел. По този начин настъпва обновяване на абстрактните съществителни имена.

Борбата за национална просвета, за светски училища е неразделна част от обществения и икономическия подем в епохата на Възраждането. В „Цариградски вестник“ от 1849 г. пише: „Нашите хванаха да търгуват не само с Цариград, ами и

¹² Терминът словообразователен тип е зает от Albert Bartoszewicz, Суффиксальное словообразование существительных в русском языке в новейшей эпохи, Poznan, 1970, с. 12.

с близкосъседните страни. Тогава почувствуваха нуждата от учение¹³.

През XVIII и началото на XIX в. българското образование е под влияние на гръцката писменост и образование. Причините за това са от икономически и морален характер. „Гръцкият език, покрай официалния турски, бе станал като международен език в тия местности и гръцката култура беше признак на по-малко или по-високо образование. Цивилизацията тук беше гръцката култура и език, международен език за търговските отношения беше гръцкият.“¹⁴ В гръцките училища в гр. Кидония, в гр. Смирна, на о. Хиос, на о. Халки се изучават „гръцки, латински, турски, славянски и френски езици, философски и богословски предмети, математика и църковно пение“¹⁵. Програмата на елинското „Велико народно школо“ в Цариград предвижда изучаването на латински, френски, гръцки език, гръцки класици, философия, риторика, математика, физика, химия, астрономия.¹⁶ Обучаваните в тези учебни заведения се запознават с новите хуманитарни идеи и новите открития на XVIII и XIX век. Независимо от организацията на учебния процес чрез съдържанието на програмите по различните учебни предмети учениците усвояват основите на хуманитарните и точните науки, развиват в определена степен своето логическо мислене, боравят с понятия като форма на мисълта. А понятието, като продукт на обобщение, означава основните съществени признаци на предметите чрез думата. Следователно, усвоявайки нови понятия, учениците усвояват и нови думи, които принадлежат към терминологичната система на съответната наука, а някои от тях по граматически показатели са абстрактни съществителни имена.

Много българи са се обучавали в гръцките училища: К. Фотинов, Г. Кръстевич, д-р Селимински, С. Доброплодни, Ив. Богоров, В. Берон. Те не са станали проводници на асимилаторските домогвания на гръцката общественост. Родоотстъпниците-гръкомани са из средата на търговското съсловие. Българите — гръцки възпитаници под влияние на новите идеи осъзнават огромното значение на знанието и просветата и „стават горещи радетели за освобождението на българския народ по пътя на просвещението“¹⁷. Като общественици, учители, публицисти те несъмнено влияят върху езика на своите сънародници и върху книжовния език чрез своите съчинения и чрез

¹³ Ст. Ив. Стоянов, Поява и развой на българския периодичен печат, С., 1936, с. 23.

¹⁴ М. Д. Балабанов, Гаврил Кръстович, С., 1914, с. 27.

¹⁵ Н. Ив. Ванков, История на учебното дело в България, Ловеч, 1903, с. 105.

¹⁶ Н. Ив. Ванков, пак там, с. 105.

¹⁷ Жак Натан, цит. съч., с. 72.

узната реч. Чрез статните си К. Фотинов популяризира някои думи от гръцки произход, принадлежащи към международната лексика: аритметика, география, геометрия, граматика, ерес, талант, а Ив. Богоров въвежда в употреба абстрактните съществителни акт, антика, астрономия, атмосфера и др. Използването на тази лексика е продиктувано от необходимостта за адекватно изразяване на мисълта, когато се популяризира сред масовия читател информация от различни клонове на човешкото знание. Влияние от подобен характер не засяга граматичния строеж на българския език, а само обогатява неговата лексикална система и в такъв смисъл е положително.

През втората половина на XIX в. заможни българи продължават да изпращат децата си в цариградските небългарски училища. С особен авторитет се ползува Роберт колеж, основан от Кристофър Роберт, нюйоркски търговец. В съобщение за неговото откриване се твърди, че това учебно заведение „ще доставя на учениците възпитание свободно, по-основателно и по-научно от другите християнски училища на Изток“¹⁸. В това съобщение вероятно няма хиперболизиране, защото обучението се води от доктори на науките, преподаватели в Харвардския, Кембриджския и Хайделбергския университет. Изучава се математика, астрономия, философия, етика, физика, химия, геология, металургия, законоведение, политика, история. Ако се съди по участието на българите в живота на ученолюбивото дружество, основано от учениците на Роберт колеж, и от представянето им на годишните изпити, може да се каже, че те са се учили прилежно и са получили многостранна подготовка. Учениците-българи, съгласно традициите на училището, в деня на годишните изпити „държали речи“ по следните въпроси: „За влиянието на реформацията върху европейската цивилизация“, „За напредъка на българите“, „За борбата като елемент на европейската цивилизация“, „Какво дължим на търговията“, „За истинското блаженство“ и др. Темите засягат въпроси из областта на историята, икономиката, философията, етиката, а това говори за интереси, за развито мислене у ораторите. Някои от тях обаче произнасят своите речи на френски език,¹⁹ вероятно защото се обучават в небългарско училище, а може би защото в лексикалната система на българския език няма термини, чрез които може да се отговори на нуждите на научното мислене, за да се материализира то. С изложенията по тези теми не сме запознати, но трябва да предположим, че в тях ще са използвани абстрактни съществителни имена като термини на съответната наука. И това е един

¹⁸ Н. Начов, Цариград като културен център на българите до 1877 г., С., 1925, с. 153.

¹⁹ Н. Начов, цит. съч., с. 156.

от възможните начини за заемане на абстрактна лексика и за разширяване на нейните функции в езика, защото едва ли абстрактните съществителни имена, употребени от изказващите се, са останали елементи само на техния личен стил.

Училища от този род, макар да нямат като своя пряка задача да издигат *българската* образованост и да коват книжовния език, по косвен път съдействуват за това. Може да се изкаже предположението, че много от термините в областта на философията, етиката, геологията, металургията, правото, политиката са преминали в речта на обучаваните там българи направо от английски, немски, т. е. в резултат от общуването между българи-ученици и англичани и немци-учители. Едва ли тези термини, някои от които са абстрактни съществителни имена, са резорбирани веднага от лексикалната система на българския език. В кръга на специалисти те са изпълнявали комуникативната си функция. Постепенно от факт в речта на специалистите те са се превърнали във факт на езика.

През 50-те години на XIX в. гръцкото влияние постепенно затихва. След 1850 г. преобладават вече учителите руски възпитаници. „Отклонението на българчетата от елинските училища и стремежът им към Русия имаше за причина още омразата ни към гърците, която се засили с подигане на черковния въпрос. Имаше за причина още и по-високото умствено подигане на българите, за които гръцката наука стана неудовлетворителна.“²⁰ В Русия получават образование бъдещите книжовници Н. Геров, Д. Чинтулов, Б. Петков, Т. Бурмов, В. Друмев, Н. Бончев, Л. Каравелов, Хр. Ботев и мн. др. С тяхната многогранна дейност (езиковедска, поетична, публицистична, литературнокритическа) се поставя началото на руското влияние върху българския език, което е подготвено още през първата половина на века от влиянието на черковнославянския език.

Притокът на абстрактни съществителни имена от руски език се улеснява от преводачите на научни трудове и учебници от руски на български език.

Н. Ив. Ванков съобщава, че „предметите в класното училище в Габрово през 1864—65 г. се преподавали по записки, съставлявани от самите учители по руски учебници“²¹.

За нуждите на българското образование и просветно дело са превеждани книги от руски език през цялата втора четвърт на XIX в. Абстрактните съществителни имена от руски (пък и от гръцки и западноевропейски произход) са запазени. В края на книгата, преведена от руски език още през XVIII в., е съставен малък речник от „черковнославянско-руски думи с обяс-

²⁰ Н. Ив. Ванков, цит. съч., с. 107—108.

²¹ Н. Ив. Ванков, цит. съч., с. 138.

нение на прост език или на турски²². Авторът тълкува даже такива думи като *гордост* (*фудулук*), *вина* (*себен*), *заступление* (*саип излазяне*), *мир* (*барашък*), *обичай* (*адет*), *художество* (*занаят*), *страст* (*тирякилк*) и др. Иван Шишманов посочва 23 думи, 11 от тях са абстрактни съществителни имена. Заемайки ги, книжовниците явно запълват една празнота в езика.

Преведената от Ан. Ст. Кипиловски през 1836 г. „Всеобща история“ според Ив. Шишманов „е вече пълна с русизми“. Преводачът помества речник „на славенски речи, които трябва да се присвоят в нашият език“. От 62 думи в този речник 30 са абстрактни съществителни имена.²³ Ето някои: *важност*, *властичество*, *владение*, *внимание*, *возмущение*, *волнение*, *искуство*, *качество*, *разточителност* и др. Преведени са на турски език и абстрактни съществителни имена от гръцки и латински произход с терминологично значение: *аритметика*, *архитектура*, *механика*, *реформация*, *революция*. Ан. Кипиловски употребява свободно (без да ги превежда в посочения речник) и други абстрактни съществителни имена от гръцки и латински произход с терминологично значение: *епоха*, *ера*, *империя*, *колония*, *конгрес*, *логика*, *манифактура*, *монархия* и др. Явно значението на тези термини са известни на говорещите български език.

Внасяйки абстрактни съществителни имена, които принадлежат към международната лексика, книжовниците заемат и термини, каквито има в лексикалната система на български език, например: *религия* (*вяра*), *диалект* (*наречие*) и др. Този акт е продиктуван от желанието им да постигнат максимално точно изразяване на мислите и схващанията си по определен въпрос. Действието на тази външно-вътрешна причина довежда до създаването на синонимни двойки, тъй като заетото абстрактно съществително съвпада с домашното или е калкирано чуждото. И чуждата, и калкираната, и домашната дума за известен период участвуват равноправно в писмената реч. (Например: *числителница* — *аритметика*, *битоописание* — *история*, *землеописание* — *география* и мн. др.) Тъй като няма никаква разлика в значението на двата синонима, едното абстрактно съществително име отпада като ненужно. През третата четвърт на XIX в. излизат от употреба българските съответствия на абстрактните съществителни имена, с които се назовават различните науки, и турските думи, с които са преведени някои абстрактни съществителни от руски или друг произход, например: *доволство* — *боллук*, *търговия* — *алъш-вериш*, *причина* — *себен*, *изобилие* — *берекет* и др.

²² Ив. Шишманов, Руското влияние в езика и Богоровата режция, сп. „Български преглед“, год. VI, кн. II, 1899, с. 108.

²³ Цитирани по Ив. Шишманов.

Запазвайки лексиката с терминологично значение от чужд произход, преводачите на научно-популярни съчинения и учебници съдействуват за обогатяване на подсистемата на абстрактните съществителни имена и за отстраняване на конфликта между нуждите на говорещите езика и възможностите на езика. По същество това е субективен принос (дейност, ръководена от личния вкус и подготовка на съответния преводач) за разрешаване на обективно съществуващото основно противоречие в езика. В дейността на всеки книжовник обаче се долавя една обща тенденция: динамика в количественото натрупване на абстрактната лексика чрез заемане на думи от черковнославянския и руския език и от международната културна терминология, съобразяване на заетата лексика с фонетичните и морфологичните особености на българския език, конкретизиране на значението на заетата дума в зависимост от синтагматичните ѝ връзки в българския език.

Такава е тенденцията, но зетите абстрактни съществителни имена не са влезли в подсистемата на абстрактната лексика веднага. Системата не е механичен сбор от елементи. Те влизат в българския език, за да заменят абстрактните съществителни имена от турски произход. Продължително време зетите думи запазват фонетичния си облик (*заступление, възмущение, волнение, национ* т. е. *нация, болгаризмос* т. е. *българизъм*). И все пак те по-лесно се приемат като форма, като знак. По-продължителен е процесът на възприемане и осмисляне на тяхната семантична структура. Значението на всяко ново абстрактно съществително име се реализира в акта на изказването и съответствува на ситуацията. Новата употреба обикновено разкрива нови страни от значението, защото ситуацията не е тъждествена на предходната, а и общуващите се менят.

Семантиката на думите се мени и в зависимост от тяхната понятийна отнесеност. *Художество*²⁴ през първата половина на века се употребява със значение идентично със значението на думата *занаят*, но в своето развитие те се разграничават, защото започват да се съотнасят към различни понятия.

Във връзка с развитието на учебното дело стои и обогатяването на абстрактната лексика с научна терминология из областта на граматиката, аритметиката, физиката — *сопряжение, произношение, правописание, окончание, местоимение, стил, делене, умножение, собирање, сума, маса, уравнение, атмосфера*.

Абстрактните съществителни, употребени като термини в граматиката, са все от български произход. Влиянието на рус-

²⁴ Е. Л. Машалова, Из историята на думите художник, художество в български език, ИИБЕ, кн. XIX, с. 429—436.

ки език се чувствува само по отношение на фонетичния облик. Този „домашен“ характер на граматическата терминология може да се обясни с изключителния интерес и грижата на книжовниците за езика. В областта на езикознанието се започва не с преводни, а с оригинални съчинения. Началото поставя още П. Берон със своя Буквар (1824). В специалния раздел (с. 12—27), посветен на въпроси от българската граматика, той употребява термините *име*, *прилагателно*, *местоимение*, *глагол*, *предлог*, *наречие*. Някои от тях имат черковнославянски произход (*глагол*, *име*), други са словообразователни калки от гръцки език. В граматиките на Н. Рилски (1835), Хр. Дупничанин (1836), Ив. Богоров (1844) тази терминология се обогатява постепенно.

Въпреки стремежа за всяко понятие да има и дума, съществуват и многозначни термини, защото не е възможно дори в лексикално най-богатия език за всяка идея да се обособи самостоятелна лексема. „Конкретностъ опыта беспредельна, ресурсы же самого богатого языка строго ограничены“.²⁵ В оня исторически момент, когато българският език е в процес на изграждане като национален книжовен език на всички нива, е напълно естествено да се разчита на разширения смислов обем на някои думи. Това важи и за някои абстрактни съществителни имена с терминологично пък и с нетерминологично значение, защото абстрактната лексика е недостатъчна да обслужи мисленето в сферата на духовния, икономическия и политически живот. Следователно една от причините за интегралните тенденции в езика е външно-вътрешна, т. е. произтича от основното противоречие в езика.

Така може да се обясни употребата на абстрактното съществително *наречие* ту като видово, ту като родово понятие. В зависимост от контекста то означава 1. *език* (Французите *наречието* си до най-изрядноискуснаго степеня доведе. Н. Хил., Полит. землеописание, 1835, с. 38; Андреовата граматика... е направена по старобългарското церковно *наречие*. В. Апр., Мисли..., 1847, с. 20); 2. *диалект* — видово понятие по отношение на език). Главни езици в Африка са: арабский и контский...; берберский, когото говорят във Варвария; тукашните жители имат много различни *наречия*. Ив. Б., Вс. геогр., 1843, с. 108); 3. *наречие* — неизменяема част на речта (При тях (предлозите) може да се отнесат и следующите *наречия*: близ, далеч, вътре, вне, ... Ив. М., Писменица, 1847, с. 93). Когато езикът престава да се реализира чрез наречията си и се изгражда като национален, тогава настъпва смислова диференциация между семантичните варианти на абстрактното съще-

²⁵ В. В. Виноградов, Русский язык (грамматическое учение о слове), издание второе, М., 1972, с. 18.

ствително наречие. Първото значение на тази полисемантична дума се изразява единствено чрез съществителното *език* или чрез словосъчетания, чиято главна и независима част е съществителното *език*. Второто и третото значение също се обособяват като самостоятелни основни преки значения, но изразени чрез един звуков комплекс, което довежда до омонимия. От своя страна абстрактното съществително наречие, назоваващо второто значение, образува синонимна двойка със заетата дума *диалект*, употребена още през 1835 г. от Н. Хилендарски в „Кратко политическо землеописание“. В развитието на лексикалната система абстрактните съществителни *език*, *наречие*, *диалект* се специализират и стават елементи на една терминологична подсистема, която обслужва различни клонове на езикознанието.

В предговорите и на преводните, и на оригиналните учебници, предназначени за нуждите на българското просветно и образователно дело, пък и в статии, в които се разискват въпроси за необходимостта от просвета, за организацията на образованието, с най-голяма фреквентност се употребява абстрактното съществително *учение*. Тази дума не е термин, но е пример за интегриране на различни значения, например: 1. действие на глагола *уча* — *учене* (... не приносат никоя полза без *учение*. Н. Р., Б. гр., 1835, с. III; На разумните бащи е длъжността... да ги... наставят (синовете си) чрез *учение*, запрещение... И. Ст., Две совет. слова, 1845, с. 46); 2. образование (Да не ся отговори някой чи Българете нямат потребните книги за горното *учение*. В. Апр., Мисли..., 1847, с. 42; Българското *учение* е в възрождението си. В. Апр., пак там, с. 38); 3. обучение (Учителите да продължават *учението* с истата ревност. В. Апр., пак там, с. 43; ..., за това токо като ся появи аллилодидактическото *учение* с голяма радост и ревност оставиха всичко друго. Р. Попович, Христоития, 1837, с. 89—90); 4. наука (Землеописанието е едно *учение*. К. Ф., Об. земл., 1843, с. 10; С това *учение* (история, числителна наука, землеописание) ученикът познава светат. В. Апр., Мисли..., с. 35); 5. учение — сбор от мнения и възгледи на бележит човек или група; доктрина (Целий народ говори по тяхното *учение*. В. Апр., Мисли..., с. 18; И слушаме на всякий ден в божията церков небесното и евангелското *учение*. Р. П., Хр., с. 10—11). Този полисемантизъм прави думата почти универсална. Това абстрактно съществително обаче редовно се среща само в първото значение. Употребата му вместо *образование*, *наука*, *обучение* има вероятностен, а не закономерен характер. Нещо повече. Могат да се посочат примери, когато абстрактното съществително *наука* е употребено в значение 'обучение' и 'образование' (Улесни *науката* на българските деца. Ан. Кип., Вс. история, 1836, с. 8; Сас соответен на *науката* си пример да бъ-

дат като зеркало на своите ученици. Ан. Кип., пак там, с. 14).

Поради откритата по логически път близост и причинност между явленията книжовниците приемат думите, които ги назовават (*учене, образование, обучение, наука, учение*), като близки по значение, т. е. като синоними, които могат да се заменят. В този синонимен ред с най-голяма честота се употребява абстрактното съществително *учение*. Тази честота се оказва съществена предпоставка за предпочитането на абстрактното съществително *учение* при създадена синонимна ситуация.²⁶ Многократната му употреба със значение 'образование', 'наука', 'обучение' разширява неговия семантичен обем. Полисемията на това абстрактно съществително име обаче е само ситуативна, защото неговата вероятностна употреба със значение 'образование', 'наука', 'обучение' е свързана с определена ситуация. Семантичните варианти извън ситуацията не се възприемат като варианти, а като самостоятелни значения. Следователно полисемията в този случай не е предизвикана нито от сложността на обозначеното явление, нито от развитието на смисловата страна, а от неопределеността и вместимостта на семантиката.

В по-нататъшното развитие на езика полисемията на абстрактното съществително *учение* бързо се разпада и се възстановява синонимният ред. В съвременния български книжовен език това абстрактно съществително е пак многозначно, но с по-малък семантичен обем.

В преводните съчинения, в оригиналните статии на българските книжовници са употребени и други многозначни думи, чиято многозначност обаче няма ситуативен и вероятностен характер, а се дължи на едно видимо разширяване на семантиката чрез пренасяне. Подобен е случаят с развитието на значението на абстрактното съществително *понятие*, което произлиза от старобългарския глагол АТН. В старобългарски език този глагол означава 'вземам, обхващам материален предмет', но се среща и в съчетание ВЪРД АТН 'хвана вяра, повярва', т. е. възприемане, обхващане на нещо нематериално чрез мисълта. Възможно е тази метафора отначало да е имала индивидуален характер, но тя все пак предава ново значение на глагола, разширява по този начин неговата сфера на употреба. Така още в старобългарския език е създадена предпоставка за избледняване на вътрешната форма на думата и за пренасяне на значението въз основа на логическо сходство. В епохата на Възраждането това преносно значение става основно за абстрактното съществително име *понятие*. През втората четвърт на XIX в. книжовниците го употребяват със зна-

²⁶ А. Е. Супрун, Лексика и вероятностный характер языка, сб. „Проблемы лексикологии“, Минск, 1973, с. 164.

чение 'разбиране, знание за нещо', т. е. 'обхващане, възприемане на същността на предмета или явлението чрез мисълта', например: „Географически знания ... са нужни за *понятието* на исторните“ Ан. Кот., Сто и четири св. ист., 1825, с. XV; „Приложи граматически правила да улесни на читателят *понятието*“ В. Апр., Мисли..., 1847, с. 22. К. Фотинов сам пояснява в скоби значението на думата *понятие*, употребена в заглавието на негова статия: „*Понятие* (познание) за древност славенска“. При друга езикова ситуация се открива възможност за развиване и на ново значение. В следните примери, явно, разглежданото абстрактно съществително име все още означава 'знание': „... да им дадат *понятие* за християнската вяра“ В. Апр., Бълг. кн., 1841 с. 20; „Не считаме за добро да даваме лъжливи *понятия* за нашето битописание“ А. Апр., Мисли..., 1847, с. 29; „Имат такова тлъсто и сляпо *понятие* за божество“ К. Ф., Л., бр. 1, с. 9, но именно тези ситуации създават предпоставки за разширяване на семантичния обем на съществителното *понятие* с ново номинативно значение 'логически оформена мисъл за нещо'. Тази тенденция се усилва. В „Общее землеописание“ (1843) на К. Фотинов срещаме съчетанието 'географическо понятие', което говори за утвърждаване на последното значение и за оформянето на думата като термин. Развитието на семантиката на това абстрактно съществително име показва, че значението, което хронологически най-късно се появява, става основно за тази дума в съвременния български книжовен език. И в този случай решаваща роля е имала фреквентността, която превръща индивидуалната (вероятно!) метафора в езикова.

Отсъствието на норми позволява всеки книжовник сам да изковава, да превежда или да внася от народната реч абстрактни съществителни имена. Едно и също понятие се назовава от различните книжовници с различни думи, които по значение съвпадат или са близки и образуват синонимен ред. Например за назоваване на понятието *държава* различните автори употребяват следните абстрактни съществителни имена: *владетелство*, *господарство* (Н. Х.), *царство* (В. Апр.), *държава* (К. Ф.). Понякога и у един автор посочените абстрактни съществителни имена се съотнасят към различни понятия и стават многозначни: „Едно *царство* е едно земно обиколение, което има различни области“ Н. Х., Пол. земл., 1835, с. 8; Ситуативното значение на съществителното *царство* в този случай е 'териториална определеност на коя да е държава'. В същото съчинение Н. Хилендарски обяснява съществителното *самодержавие* с *царство*. Следователно той съотнася думата *царство* към две различни понятия и я употребява с две различни значения. Във втория случай тя означава 'форма на държавно управление'. Със същото значение я употребява и К. Фотинов в „Общее землеописание“ (1843): „Място от царя управ-

ляемо казува се *царство*“. Абстрактните съществителни *владетелство* и *господарство* не се срещат в съчиненията на други автори, съотнесени към понятието *държава*, а и Н. Хилендарски ги заменя с *царство*. По този начин думата *царство* се разграничава от *държава*, абстрактното съществително *владетелство* отпада, а *господарство* остава в подсистемата на абстрактната лексика с две нетерминологични значения.²⁷ Така от четирите абстрактни съществителни имена, релативни на понятието *държава*, се получава нова „верига на значимостта“²⁸, която е резултат от противопоставянето им (на абстрактните съществителни имена) едно на друго като членове на един синонимен ред. Синонимният ред в същност се разпада, защото понятията, към които посочените думи се отнасят, не са равноредни, но те все пак остават членове на едно лексикално поле със значение 'държава, форма на държавно управление'.

Разгледани бяха четири примера за многозначност (*наречие, учение, понятие, държава*). В първия случай многозначността е предизвикана от ограничените изразни възможности на езика. Когато се изгражда терминологичната подсистема на българското езикознание, полисемията се отстранява. Във втория случай имаме пример за ситуативна полисемия, която се оказва неустойчива. В третия случай причината за полисемията откриваме в асоциациите, обусловени от връзката между явленията от обективната действителност. В четвъртия случай полисемията произтича от различната понятийна съотнесеност. Когато се уточнява сигнафиката, семантичният обем се стеснява и полисемията се разпада.

Разпадането на полисемията или нейното разширяване е непрекъснат процес, който действа през целия исторически развой на българския език и който зависи както от външноезикови фактори, така и от вътрешноезикови закони.

През втората четвърт на XIX в. преобладава научно-популярната литература. Книжовниците използват като термини абстрактни съществителни имена от неутралната лексика — *делене, собиране, раздробление, име* и др. Тези имена получават терминологично значение само в контекста, например: „*Изятие* или *изваждане* е като ни предложат две числа неравни да найдем колко е поголемо поголемото от помалкото“ Хр. П., Ар., 1833, с. 7. Н. Хилендарски вместо *изваждане* употребява *отложение*: „*Изятие* или *отложение* ся зове второто деяние на числителната наука“ Ар. р., 1835, с. 10. Абстрактното съществително *изваждане* по-добре разкрива същността на дейст-

²⁷ Вж. Български тълковен речник, С., 1963, с. 113.

²⁸ А. А. Реформатский, Термин как член лексической системы языка, „Проблемы структурной лингвистики“, 1967, с. 119.

вието, по-сполучливо подпомага осмислянето на понятието за това действие и се утвърждава като термин в аритметиката.

Следователно въвеждането и утвърждаването на думата-термин зависи от това, доколко тя точно разкрива същността на явлениято и подпомага осмислянето на понятието за него.²⁹

Докато по отношение на терминологията от български произход се натъкваме на неустановеност, пъстрота, произтичащи от подготовката и личния вкус на книжовника, то термините от латински и гръцки произход се приемат със своето основно значение и повечето автори ги обясняват чрез дефиниции като понятия в съответната научна област, например: *атмосфера*: „Въздушната обвивка на земята“ Н. Геров, Извод от физиката, ч. I, 1849, с. 126; „Сичкий въздух, който е около земята, нарича се *атмосфера*“, Ив. Б., Вс. геогр., 1843, с. 380; *ера*: „Ера е такова произшествие, дето... народите ведат своето леточисление“ Ан. Кип., Вс. и-я, 1836, с. 30; *история*: „История е повествование заради достопамятни произшествия“ Ан. Кип., пак там, с. 29. Като се следва този път (терминологизация на думи от неутралната лексика и заемане на термини от чужд произход), през първата половина на XIX в. се поставят основите на научно-популярния стил в български език. Оформят се няколко предметно-тематични пласта: из областта на математиката, историята, граматиката, географията, физиката.

С първите прояви на българската публицистика се създават условия за формиране и на публицистичния стил.

Следователно абстрактната лексика през първата половина на XIX в. се развива в два потока: от една страна се оформя научно-популярният стил с присъщата му научна терминология, а от друга — се поставят основите на обществено-политическата лексика. Водеща е първата група. Взаимодействие между абстрактните съществителни имена от двата потока се осъществява едва към средата на XIX в., когато се поставя началото на периодичния печат. Неговото развитие се определя от порасналите просветни и културни нужди на народа, от формиращото се национално и политическо съзнание. „След като се появили разсадниците на новото образование, явил се на свят и нашият периодичен печат — трето средство наред с училищата и книжнината за разпространяване на българската мисъл и будене на българския дух.“³⁰ Развитието на периодичния печат е във връзка и със социалния фактор, с разцвета на градовете, с външното влияние. Първите български публицисти са забелязали подема на сръбската и гръцка-

²⁹ Р. А. Будагов, Човек и его язык, М., 1974, с. 37 (статията „Ленин о научном стиле языка“).

³⁰ Ст. Ив. Стоянов, Поява и развой на българския периодичен печат, С., 1936, с. 25.

та журналистика, както и стремежа на турци, арменци и евреи да създадат своя периодика.³¹

Редакторът на първото българско списание се ръководи в своята дейност от непоколебимото си родолюбие, от убеждението за голямото значение на книжнината и периодичния печат, от желанието да изравни българския народ със съседните народи. К. Фотинов обещава да пише така, че да бъде разбран от читателите си: „това е най-повече потребно спасителят да говори в писанието му така каквото е навикновен народът...“ (Л., пр. бр., с. 11). Като просветен българин, който има амбицията да приобщи своя народ към постиженията на човешкото знание, той съзира и трудностите, които ще му създаде езикът поради своята необработеност и лексикална бедност. „Българският език е много сиромаш от благоречието понеже не е употребен сос учението...“ (Л., пр. бр., с. 11).

Списанието на Фотинов, независимо от заглавието, не е филологическо. Редакторът му е убеден, че българският читател се нуждае от списание, което ще предлага богата информация из областта на почти всички частни науки. „Кой народ е толко без поведения многообразни?... Камо им художествената списания, камо им риториката, математиката, логика, физика, философия... , които са на човека повече потребни нежели хлябът?“ (Пр. бр., с. 3). Затова на страниците на своето списание той публикува материали с разнообразно съдържание. Според научните области можем да посочим следните видове статии: 1. исторически, 2. географски, 3. статии с инавствено-религиозно съдържание, 4. педагогически, 5. филологически, 6. статии по търговия, земеделие и общостопански въпроси, 7. статии из областта на естествената история, физиологията и хигиената. Това тематично разнообразие предполага използването на абстрактни съществителни имена с терминологично значение. Очакваме и въвеждането на абстрактни съществителни имена от чужд произход, но К. Фотинов предпочита онова, което е праведно, правилно и на коренния ни език свойствено и природно (Л., кн. 2, ст. „Извинение за неблагоприятност“). Той обещава „начало ще говорим просто толкова, колкото е възможно, и за отбегнуване на чужди речи ще употребяваме тождезначителните“. И още един път напомня: „повече сме длъжни да не отбегнуваме много далече от источникат и коренат“ (пак там).

За да съчетае двете начала, т. е. да говори достъпно и в същото време благоречиво, т. е. с богат и точен език, като въвежда нови думи за новите понятия, К. Фотинов употребява книжовната дума (която обикновено е абстрактно съществително име) и след това в скоби сочи съответната турска, гръц-

³¹ Ст. Ив. Стоянов, цит. съч., с. 30.

ка или народна, например: *начин (колай), художество (занаят), искусство (мурафет), намерение (ниет), изобилност (берекет), причина (себен), землеописание (география), образописание (иконография)* и др. Въпреки обещанието му „да говори... каквото е навикновен народът“, той има негативно отношение към народния език, тъй като „не е възможно с него да си изразява човек мислите, защото липсват в него думи за потвлечени понятия“ (Л., ноември 1844, с. 125). Фотинов е убеден, че такива думи могат да се заемат само от „общата ни майка славянския език, която майка възпитава и храни с нейното преизобилно мляко толкува други славенски народи“ (пак там). Неговото желание не е да върне езика към „черковнославянското наречие“, а да използва неговата лексика, за да украси езика и да го направи политичен (Л., бр. 2, с. 28—29, ст. „Язык и народ“). Той заема преди всичко от черковнославянския език абстрактни съществителни имена за понятията, които не могат да се изразят със средствата на народния език (*возможност, содружество, должност, състояние, воспитание, превосходство* и мн. др.). Той въвежда в активна употреба и изконни български думи: *древство, отечество, нрави, кумир, словесност, вещество* и др. Филологическите интереси и занимания на К. Фотинов са свързани с издателската му дейност. Обективно те се определят от основното противоречие в езика. Съществителните имена с абстрактно значение от черковнославянски старобългарски произход са въведени като необходимо средство за изразяване на мислите, за съобщаване на научна информация, за по-пълноценно реализиране комуникативната функция на езика. Като изключим несполучливо образуваните (*любоchtение, люботрудство, рукохудожество* и др.) или несполучливо калкираните (*образописание, образопечатство*), заетите от черковнославянски, но съобразени с фонетиката на българския език абстрактни съществителни имена влизат в подсистемата на абстрактната лексика.

В този смисъл редакторската дейност на К. Фотинов и излизалото две години сп. „Любословие“ съдействуват за развитието на българския периодичен печат и за изграждането на книжовния български език.

Етап в развитието на българския книжовен език е публицистичната дейност на Ив. Богоров. Той редактира първия български вестник „Български орел“, а по-късно — „Цариградски вестник“ (до 1850 г.). На страниците на тези вестници четем наставления за водене на стопанските дела, съвети по земеделието, търговията, описание на географски обекти, разкази за исторически събития, сведения за образователното и просветното дело, за езика, етнографски и фолклорни материали. Третирането на толкова много и разнородни теми несъмнено е изправило Богоров пред затруднения от езиков характер. Той ги преодолява, ръководейки се от основното правило в

своята книжовна дейност — да се запази националният облик на езика ни. Горещ патриот и убеден демократ, той страстно се застъпва за изграждането на книжовния език върху основата на народния. Още в първия брой на „Български орел“ той съобщава, че вестникът ще бъде „написан на един чист народен език, същи както се хортува по сичките страни на бащинията ни“.

Абстрактните съществителни имена, използвани от Богоров, са изключително от народен произход. Те могат да се обособят в две групи: 1. съществителни с абстрактно значение от народен произход с книжовни наставки (*цѣфтение, описване, неравност, якост* и др.) и 2. съществителни с абстрактно значение от народната реч (*направа, мъчнотия, бащиния, дарба, болеж, прилеж, потрес* и др.).

Богоров сам създава съществителни имена с абстрактно значение, за да избегне употребата на такива имена от небългарски произход. Образуванията от него имена обаче дублират заети и приети в българския език чужди думи. Така в езика се получават синоними, семантично идентични, стилистично неразграничени: *температура — горещина, прогрес — напреднина, плътност — гъстнина, качество — каквина*. Някои от тези имена, създадени от Богоров със средствата на народния език, но по чужд за езика модел, отпадат, защото „словообразуването не е стихийен процес, при който произволно всяка произвеждаща основа може да се съединява с всеки суфикс. Законите на вътрешното развитие на езика поставят граници и определят условията и правилата за свързване на морфемите, изключвайки по този начин нетърпимите за фонетико-морфологичната система и семантичката природа на езика новообразования“³². Под влияние на външноезиковите фактори Богоров употребява и някои абстрактни съществителни имена от черковнославянски и руски произход. Като ревностен защитник на националния облик на българския език, той използва само онези руски и черковнославянски имена, които фонетично не се отличават от българските (*известие, поучение, преданост, мъдрост* и др.).

Чрез публицистичната си и цялостната си книжовна дейност Богоров разширява функциите на абстрактните съществителни имена. Думите от книжовен произход в неговите съчинения съжителствуват с думи от простонародната реч, защото през втората четвърт на XIX в. само се поставят основите на някои колективни стилове на книжовния език и е трудно да се говори за стилови прегради.

Тематиката обаче както на сп. „Любословие“, така и на в. „Български орел“, а и на други вестници до появата на рево-

³² Albert Bartoszewicz, цит. съч., с. 3.

люционния печат съдействува за донизграждане по-скоро на научния стил в книжовния език, отколкото на публицистичния. В активно обръщение е терминологичният пласт на абстрактната лексика, например: *понятие, съзнание, опит, орган, православиe, закон, цена, филология, народност* и др.

Публицистичният стил не е формиран до средата на века. Това става възможно едва след Кримската война, в резултат на която се извършва едно по-ярко диференциране в българската общественост и се появява революционният печат. Под революционен печат разбираме вестниците, издавани от Г. Раковски, Л. Каравелов и Хр. Ботев.

Под влияние на външноезиковите фактори се създават много нови понятия, отнасящи се до революционната ситуация, до колизията от социален и национален характер, до политическите направления, до формата или системата на управление, до обществено-икономическата формация. Тази понятийна основа определя голямото лексико-семантично разнообразие на абстрактните съществителни имена. В публицистичния стил обаче влизат само онези лексикални неологизми, с които се назовават актуални понятия. Динамиката в политическия живот като външен фактор предизвиква движение вътре в публицистичния стил. Когато събитието не е вече актуално, излиза от употреба и понятието за него, а това означава, че ще отпадне от публицистичния стил думата, назоваваща това понятие. Част от абстрактните съществителни имена, активно употребявани на страниците на цариградския (и реакционен, и демократичен) и букурещкия печат, сега не принадлежат към публицистичния стил (*абсолютизъм, автономия, архиепископство, еленизъм, фанариотство, дуализъм* и др.), защото събитията, явленията и понятията за тях не са вече актуални. Имената, които имат терминологичен характер, са преминали към научния стил.

Пример за взаимодействие на външноезикови и вътрешноезикови причини в публицистичния стил са заетите думи на *-изъм*. На пръв поглед причината е чисто външна: общественото развитие в края на петото десетилетие на XIX в. довежда до възприемането и популяризирането на нови идейни течения, социални и политически движения. За новите понятия се създават нови думи със структурни елементи, присъщи на българската словообразователна система (*лоялност, сенсимонство, фанариотство*...). Производните означават качество, свойство, проява, тясно свързани с определен носител, а понятията, които трябва да бъдат назовани, означават качество, свойство, признак, действие, мислени отделно от каквито и да е техни носители. Следователно вътрешните ресурси на словообразователната система не са достатъчни, за да се създадат думи за назоваване на понятия, получени в резултат от възхода

на абстрактното към теоретическото конкретно. Създаденото противоречие „разкрива вътрешната същност на процеса на развитието на езика и е органически свързано с мисленето“³³. То (противоречието) се разрешава с приемането на абстрактни съществителни имена със суфикса *-изъм*, чието начало датира от 1851 год.³⁴ С приемането на имена на *-изъм* не се прекъсва възможността за образуване на абстрактни съществителни имена със суфиксите *-ост* и *-ство*. В резултат на това съжителство абстрактната лексика нараства количествено, а количествените натрупвания предизвикват качествени изменения: съществуването на семантична близост между заетите имена и произведените на българска почва довежда до стилистична диференциация. Абстрактните съществителни имена със суфикса *-изъм* поради терминологичния си характер стават градивен елемент на формиращия се публицистичен стил, а имената с български суфикси функционират (с малки изключения) в неутралната лексика.

Бързото развитие на българската публицистика през втората половина на XIX в. ускорява приемането на абстрактни съществителни имена със суфикса *-изъм* и те се утвърждават като основен пласт в обществено-политическата лексика поради ясната си структура и смислова наситеност.

През 60-те и 70-те год. на миналия век революционната емиграция в Румъния, ръководена от Каравелов и Ботев, става преден отряд в нашите националноосвободителни борби. Тя въвежда в активна употреба абстрактни съществителни имена, свързани с революционната ситуация. И тъй като тази социална група става водеща, то абстрактната лексика, употребявана от нея, скоро добива общонароден характер. Големите публицисти на Възраждането — Л. Каравелов и Хр. Ботев, — оставили ярко, обществено ангажирано публицистично творчество, имат изключителни заслуги за активизирането и популяризирането на тази лексика. В техните статии абстрактните съществителни имена са основен компонент на обществено-политическата лексика и средство за материализиране на политическото мислене. Процесите, предизвикващи изменение и определящи развитието на абстрактната лексика в публицистиката на Каравелов и Ботев, ще бъдат обект на самостоятелно проучване. Резултатите от взаимодействието на външноезиковите и вътрешноезиковите фактори за развитието на абстрактната лексика през първата половина на XIX в. ще бъдат основата, върху която ще се извърши това проучване.

Изложеното дотук позволява да се направят следните изводи:

³³ Р. А. Будагов, Проблемы развития языка, с. 52.

³⁴ Вж. Л. Ванков, Ранните заемки от френски език в български (анализ на лексиката), Годишник на СУ, ФЗФ, т. X, 1966, с. 182.

1. Развитието на абстрактната лексика зависи от материалния и социалния прогрес на обществото, от разпространяването на просветата и културата, но то се обуславя и от обществените потребности и познавателната дейност на говорещите езика, от измененията в състава на българската интелигенция, от нейната социална структура, от появата на водещи групи в нея, от смяната на поколенията.

2. Причината за движението вътре в подсистемата на абстрактните съществителни имена (едни думи излизат от употреба, появяват се нови, други стесняват или разширяват семантичния си обем) обикновено не е само в отмирането на явлениято, в несъществуването на предмета или в появата на нов, а и във вникването в законите на общественото развитие, в промяната на обществените възгледи, в по-голямата възискателност към начина на използване на езика.

3. Външноезиковите фактори и вътрешноезиковите закони действуват едновременно, в диалектическа връзка. Външното влияние е само импулс, а вътрешноезиковите закони регулират сложните процеси на синонимия, терминологизация, преносимост на значението. Жизнеността на тези процеси, тяхната консеквентност, многопосочност и взаимна обвързаност осигуряват динамика в развитието на подсистемата на абстрактната лексика през първата половина на XIX век.

СЪКРАЩЕНИЯ И СПИСЪК НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

- Ан. Кип., Вс. история — Ан. Ст. Кипиловски, Кратко начертание на всеобщата история, Будим, 1836
- Ан. Кот., Сто и четири св. ист. — Ан. Ст. Котлянина, Сто и четири священи истори, Будим, 1825
- В. Апр., Блг. кн. — В. Априлов, Българските книжници, Одеса, 1841
- В. Апр., Мисли... — В. Априлов, Мисли за сегашното българско учение, Одеса, 1847
- Ив. Б., Вс. геогр. — Ив. Богоров, Всеобща география за децата, Белград, 1843
- Ив. М. — Ив. Момчилов, Писменица, 1847
- И. Ст., Две совет. слова — И. Стоянович, Две советователни слова Плутарха, 1845
- К. Ф., Л., пр. бр. — К. Фотинов, сп. „Любословие“, пробен брой, 1842, бр. 1, 2, 5, 10, 1844
- К. Ф., Об. земл. — К. Фотинов, Общо землеописание, Смирна, 1843
- Н. Геров — Найдено Геров, Извод от физиката, ч. I, 1849
- Н. Р., Б. гр. — Н. Рилски, Болгарска граматика, 1835
- Н. Хил., Ар. р. — Н. Хилендарски, Аритметическое руководство, Крагуевац, 1835
- Н. Хил., Пол. земл. — Н. Хилендарски, Кратко политическо землеописание, Крагуевац, 1835
- Хр. Дупничанини, — Христати дупничанин, Грамматика славено-болгарска, Будим, 1836
- Хр. П., Ар. — Хр. Павлович, Аритметика или наука числителна, Белград, 1833

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ АБСТРАКТНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

СТЕФАНКА СТЕФАНОВА

(Резюме)

Цель настоящего исследования — комплексно рассмотреть факторы развития абстрактных имен существительных в первой половине XIX века и раскрыть сложность взаимодействия между внешним влиянием и внутренними языковыми законами.

В качестве основной предпосылки развития языка автор принимает противоречие между потребностью говорящих на болгарском языке в адекватном выражении мыслей и возможностями языка. Сделаны следующие выводы:

1. Развитие абстрактной лексики зависит от материально-го и социального прогресса общества, от распространения просвещения и культуры, но оно обуславливается также от общественных потребностей познавательной деятельности носителей языка.

2. Причина движения в подсистеме абстрактной лексики (расширение, служение, перенос, выход из употребления некоторых слов, появление новых) обычно заключается не только в отмирании явления, в отсутствии самого предмета или в появлении нового, но и в более углубленном понимании законов общественного развития, в изменении общественных взглядов, в возросшей взыскательности к способам использования языка.

3. Экстралингвистические факторы и внутриязыковые законы действуют одновременно, в диалектической связи. Внешнее влияние является только импульсом, а внутриязыковые законы регулируют сложные процессы синонимии, терминологизации, переносности значения. Жизнеспособность этих процессов, их консеквентность и взаимосвязь обеспечивает динамику в развитии подсистемы абстрактной лексики в первой половине XIX века.

FACTEURS CONDITIONNANT L'ÉVOLUTION DES NOMS
ABSTRAITS DANS LA LANGUE BULGARE DURANT
LA PREMIÈRE MOITIÉ DU XIXe SIÈCLE

STÉPHANKA STÉPHANOVA

(Résumé)

Le but de la présente étude est d'analyser les facteurs conditionnant l'évolution des noms abstraits durant la première moitié du XIXe siècle et de révéler l'interdépendance complexe entre les facteurs extralinguistiques et les lois intralinguistiques. On considère comme préalable de base du développement de la langue, la contradiction entre le besoin d'une expression adéquate aux pensées du sujet parlant la langue bulgare et les possibilités de la langue elle-même.

On a tiré les conclusions suivantes:

1. L'évolution du lexique abstrait dépend du progrès de la société et de la production des biens matériels, de la diffusion des connaissances acquises et de la culture, mais elle dépend aussi des besoins sociaux et de l'activité cognitive des sujets parlants.

2. La cause des changements concernant le système du lexique abstrait (extension, restriction, transfert, disparition de certains mots, apparition de mots), n'est pas due seulement au dépérissement du phénomène, à la disparition de l'objet ou à l'apparition d'un objet nouveau, mais elle est due surtout à l'effet des lois de développement de la société, aux changements des points de vue sociaux, aux soins du sujet parlant de se servir des termes précis.

3. Les facteurs extralinguistiques et les lois intralinguistiques agissent simultanément, en unité dialectique. L'influence extérieure n'est qu'un stimulant et ce sont les lois intralinguistiques qui règlent les processus complexes de synonymie, de transfert du sens, de conversion des mots au style littéraire. La vitalité de ces processus, leur permanence et leur indépendance expliquent le dynamisme dans le développement du système du lexique abstrait durant la première moitié du XIXe siècle.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

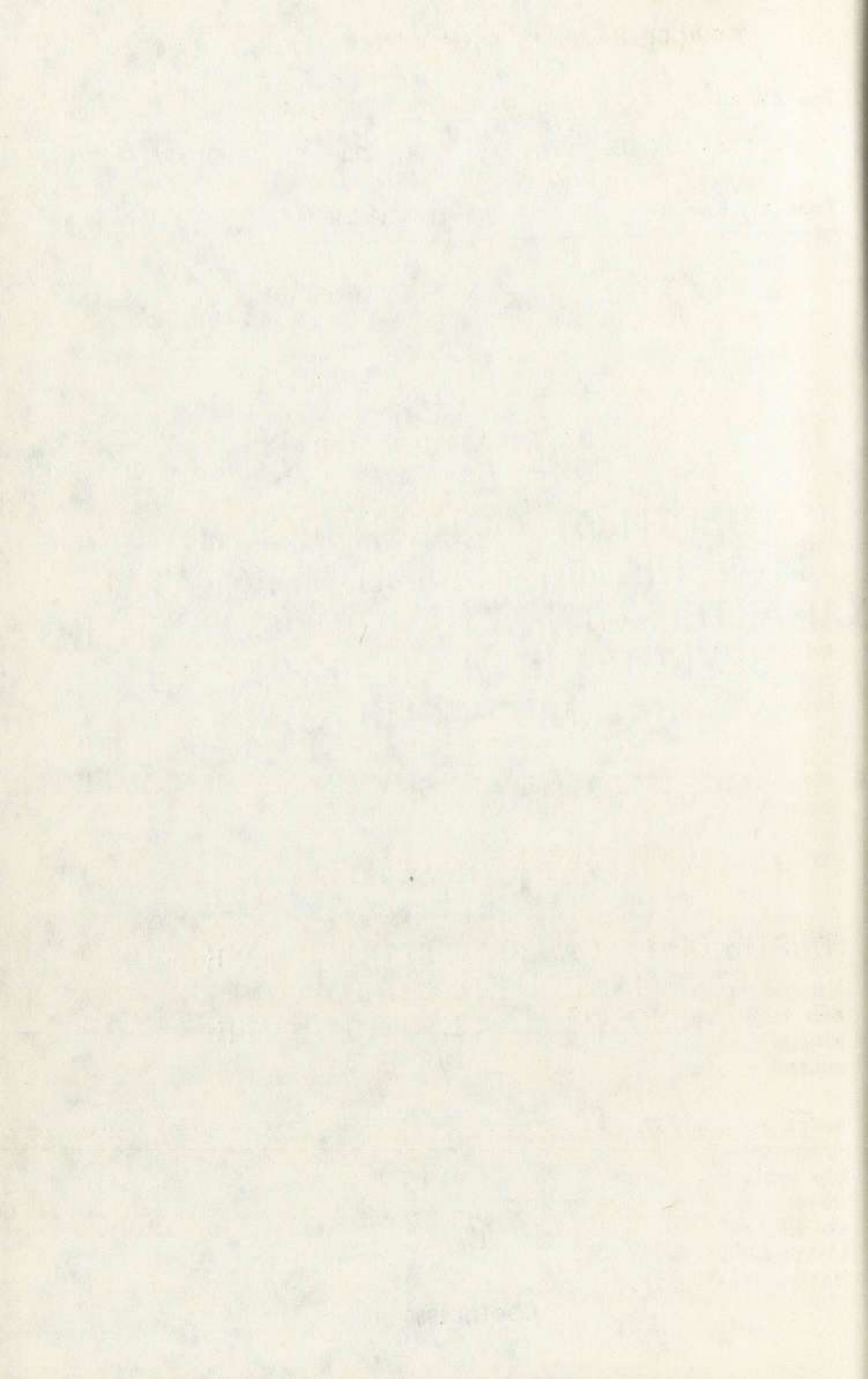
ВЪРБАН ВЪТОВ

ЧЕРТИ ОТ ФОНЕТИЧЕСКАТА
И ФОНЕТИКО-СЕМАНТИЧЕСКАТА
ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЕДНОСРИЧНИТЕ
ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИ ДУМИ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

VARBAN VATOV

TRAITS DE LA CARACTERISTIQUE PHONETIQUE
ET SEMANTIQUE DES ONOMATOPÉES
MONOSYLLABIQUES EN BULGARE

СОФИЯ 1980

Звукоподражателните думи представляват специфичен — и във формално, и в съдържателно отношение — клас лексикални изобразителни средства, заемащи периферийните области на езиковата система. По лингвистическа природа те ярко се отличават както от цялата останала обикновена лексика, така и от междуметията, към които съвсем неоправдано ги отнася традиционната граматика. Тяхното основно предназначение в речта е не да назовават предмети и явления (както е при обикновената лексика), не да изразяват непосредствено емоционално-волеви актове на човешкото съзнание (както е при междуметията), нито пък да имитират безфонемно едно или друго естествено звучене (както погрешно ги определят някои езиковеди), а да моделират в подражателен план чрез фонологичските възможности на речта слухови или слухово-зрителни представи за звукови или звуко-действени проявления в действителността.

Неподлагани на цялостно лингвистическо изследване, звукоподражателните думи в българския език изправят пред изследвателя със специфичната си лингвистическа природа, с по-особените си функции в речта и с фонетичната си структура интересна и сложна проблематика, която до голяма степен засяга както страни от общата езикова теория, така и от теорията на думата.

Предлаганото изследване не си поставя за цел да представи изчерпателно фонетико-семантичните особености на звукоподражателната лексика като цяло, а само да разкрие структурното моделиране на едносричните звукоподражателни думи, като на основата на най-типичния структурен модел се потърсят закономерности във фонемното им изграждане.

I. ВЪПРОСЪТ ЗА ЗВУКОВАТА МОТИВИРАНост НА ЛЕКSIКАЛНОТО ЗНАЧЕНИЕ ПРИ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИТЕ ДУМИ

Като семиологическа (знакова) система езикът се гради на семиологически отношения между два основни елемента — означаващо (действителността) и означаващо (говорните звукове). „Тези две страни — пише В. Скаличка — не се

включват в езика в непосредствен вид. Фонетиката влиза в езика като фенологическа система, реалният свят — като тематическа система. Двете системи от своя страна образуват граматическа система.¹

Какви лингвистични принципи са заложили в основата на тези семиологически отношения между звукова форма (екслюзивент) на думата и означаваното от действителността?

Ф. де Сосюр² определя характера на тази връзка като произволна. В съвременното езикознание тази аксиома е общоприета, но независимо от това тя все по-трудно издържа на най-новите идеи в семиологията³.

Бързината и лекотата, с които новороденото усвоява родния език, са правили впечатление на много езиковеди и педагози. Къде се крие ключът към разгадката на този социален феномен? Може би той трябва да се търси не само в строгата системност на езика, проявяваща се на всички равнища, но и в наличието на мотивираност на лексикалното значение в областта на лексиката. „За нас — пише А. Г. Спиркин — въпросът, защо този или онзи предмет се назовава с една, а не с друга дума, сега ни се струва, че няма смисъл. Ние не виждаме в съотношението между наименованието и наименованото необходимата връзка. А между другото етимологическият анализ на думите ни убеждава, че наименованието на предмета по начало носи напълно мотивиран характер.“⁴

Мотивираността се явява основен логико-езиков механизъм при създаването и изграждането на лексикалните единици. Механизъм, чието действие не винаги се осъзнава от активното езиково съзнание, но се долавя, отчита и използва от езиковата интуиция.

Мотивираността на езиковия знак може да се изгражда на различни равнища и съответно да има семантичен, морфологичен или фонетичен характер.⁵ Може да се допусне, че в областта на лексиката са използвани и съществуват и други начини за мотивиране на лексикалното значение. Различни по характер, тези начини са и от различни равнища. Докато семанти-

¹ В. Скаличка, Изследование венгерских звукоподражательных выражений, сб. Пражский лингвистический кружок, М., 1967, с. 278.

² Ф. де Сосюр, Курс общей лингвистики, М., 1934, с. 79.

³ Вж. Л. О. Резников, Гносеологические вопросы семиотики, Л., 1964.

⁴ А. Г. Спиркин, Происхождение языка и его роль в формировании мышления, сб. Мышление и язык, под редакцией Д. П. Горского, М., 1957, с. 27.

⁵ Вж. Г. П. Мельников, Типы мотивиранности языковых знаков, Материалы семинара по проблеме мотивиранности языкового знака, Л., 1969, с. 4—5; Ж. Молхова, За мотивираността на думата, Български език, 1959, кн. 6, с. 519—531.

ческата и морфологическата мотивираност са начини за вторично (производно) мотивиране, то фонетическата мотивираност бихме могли да отнесем към начините за първично мотивиране. Семантичката и морфологическата мотивираност са широко застъпени в лексиката на всеки език и те са по-видими за езиковото съзнание. Семантичката мотивираност например се постига по пътя на преносимостта в различните видове преносни значения⁶, напр. *чисти* копнежи, *гореща* любов, *черна* мъка, *златна* есен и др. под. Морфологическата мотивираност се гради върху познатостта на използваните морфемии в думата, напр. *водопровод*, *хлебороден*, *разносвач* и т. н.

Не винаги с такава яснота, както при първите два начина, се осъзнава фонетическата мотивираност на една част от думите, в чиито корени етимологическият анализ би показал звукоподражателен произход. Видимостта на фонетическата мотивираност особено ярко се откроява в звукоподражателните думи, известни в нашата граматическа литература като „звукоподражателни междуметия“. За истинската същност на тази мотивираност има твърде противоречиви схващания. Едни я виждат като непосредствено звукокопиране на природното звучене, други смятат, че „звуковият вид на звукоподражателните семантими сравнително малко зависи от обективния характер на съответстващите естествени звукове, че в дадения случай става дума преди всичко за установени и традиционни представи за изразяване на съответни звукове, съществуващи в езиковото съзнание на носителите на определен език и често твърде разнообразни у различните народи“⁷.

Застъпващите първия възглед решават въпроса твърде натуралистично като поставят знак за равенство между звуковете на човешката реч и природните звуци — явления от различни системи и с различно предназначение.

Отстояващите втория възглед езиковеди отиват в другата крайност, виждайки в звукоподражателните думи не някаква реална съотнесеност на фонемния им експонент към звуковата природа на естественото звучене, а договореност между членовете на обществото за съотнесеност на един произволен звукокомплекс към определено естествено звучене. По този начин, като им се отрича елементът „звукоподражателност“, звукоподражателните думи фактически се изравняват по природа напълно с останалата лексика, нещо, което очевидно самото им функциониране в езика отрича.

Ако при семантизацията на междуметията определяща ро-

⁶ Вж. Д. Иванова-Мирчева, Преносно значение на думата и преносимост на значението, Изв. на Института за български език, кн. VI, 1959, с. 3—39; В. Вѣтов, Многозначността на думите — богатство на езика, Предучилищно възпитание, г. XXIII, 1975, кн. 7—8, с. 24—31.

⁷ J. M. Kořinek, Studie z oblasti onomatopoeje, v Praze, 1934, с. 176.

ля играе интонацията и могат да се изказват предположения, че звуковата им форма е празна морфема⁸, служеща единствено за изява на интонацията, то при звукоподражателните думи от първостепенно значение е звуковата им форма. За разлика от всички останали думи в езика при тях фонемният експонент е пряко свързан със звуковата природа на означаваното, т. е. той е значещ. Подобно на баграта в живописата при тях звукът рисува, той е не само елемент на експонента, но и съставка на значението. Следователно всеки звук от тяхната форма играе важна семантическа роля. До този извод стига и Е. Д. Поливанов, когато разглежда „звуковите жестове“ в японския език. „В обикновените думи — пише той — е безразлично с какъв звуков комплекс ще се изрази определена представа. . . Но за „ономатопеичните“ думи очевидно са важни някакви връзки между изразяваната представа и определени звукове. Че това така трябва да бъде при звукоподражателните думи, се разбира от само себе си“⁹.

И все пак възможно ли е отделният звук, неговата фонема, да внася семантична информация в думата и да участва със свой семантичен дял при оформяне на цялостното ѝ значение?

Този интересен въпрос твърде отдавна не дава покой на учените и провокира изследователската им мисъл. Обаче отговорите, които е получавал в миналото и сега, са много противоречиви. Едни учени са склонни да приемат природата на говорния звук за съдържателна, други му отричат каквато и да е съдържателност.

Като прави този голям и труден въпрос обект на научно изследване, съветският езиковед И. Р. Галперин пише: „Съществува мнение, че определени звукове, поставени в определени условия, имат способността да предизвикват желан емоционален ефект. . . Тези звукове, по такъв начин, носят в себе си потенциална възможност да изразяват нещо. Не напразно оези, които виждат в звуковете способност да изразяват, говорят за звукови асоциации.“¹⁰

Ако за останалите категории думи този въпрос може да звучи малко или много като чиста мистика, то при звукоподражателните думи той има определено научно значение, определена научна стойност.

Езиковата практика показва, че говорният звук акумулира в себе си значително количество експресивно-изобразителна

⁸ Ch. Hockett, Problems of morphemic analysis, Language, v. 23, N 2—3, 1947.

⁹ Е. Д. Поливанов, По поводу „звуковых жестов“ японского языка, в кн. Статьи по общему языкознанию, М., 1968, с. 303.

¹⁰ И. Р. Галперин, Информативность единиц языка, М., 1974, с. 42.

информация. Може определено да се твърди, че това се извършва най-вече във и чрез звукоподражателните думи, в които се търси максимална приближеност между фонемния им експонент и звуковата характеристика на естественото звучене. Тази акумулирана и съхранена във фонемата изобразителна енергия в структурата на обикновените думи остава заключена, не проявена, не се освобождава видимо, но достатъчно е да се създадат необходимите структурни условия, за да „проговори“ тя. Именно на този факт се базира въздействащата сила на звукописа.

Интересно е да се посочи, че в световната научна практика неведнъж са правени опити да се проникне в тайните на звуковия символизъм.¹¹ Така например унгарският езиковед И. Фонад като изследва звуковия символизъм на консонантите в поезията на В. Юго, П. Верлен, Ш. Петьофи и др. стига до извода, че сонорите [л] и [м] по-често са използвани в нежните лирически творби, докато фонемите [к], [т], [р] са предпочитани в „агресивните“ стихотворения.

Във фонемната структура на звукоподражателните думи говорният звук изпълнява строго „регламентирани“ изобразителни функции. По силата на факта, че денотативен обект на звукоподражателната дума се явява не просто материален предмет, а негова звукова или звукообразна проява и в лексическото ѝ значение се съдържа не логическият резултат на познанието — понятието, а познание на степен на перцепцията (възприятие, представа), характеризиращо се с логическа неразчленимост и с асоциираност с момента на проявлението на звученето, фонемният състав на експонента изпълнява звукопредставителна роля. Лексическото значение на звукоподражателната дума се заключава не в назоваване, а в звукопредставяне. Семантика и фонетическа структура се явяват по своеобразен начин преплетени и взаимно обусловени — фонемният експонент се отразява, превъплъщава като лексическо значение и обратно, лексикалното значение — като фонемен експонент. С други думи казано, фонемният експонент „прави“ лексикалното значение на думата, както и обратно — самото лексикално значение „изгражда“ фонемната структура.

Следователно при звукоподражателните думи е немислимо да се прави чисто фонетически анализ, без да се свързва фонемната им структура с тяхната семантика, доколкото тези две страни взаимно се проникват и обуславят. Ето защо тук успоредно с фонетическия и фонематичния анализ ще се държи постоянно сметка за конкретната роля на фонетическите и фенологическите елементи в семантизацията на думата.

¹¹ А. П. Журавлев, *Фонетическое значение*, Л., 1974, с. 22—30; И. Р. Гальперин, *Цит. съч.*, с. 43—54.

II. ФОНЕТИЧНА СТРУКТУРНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕДНОСРИЧНИТЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИ ДУМИ

Поради факта, че звукоподражателните думи възникват като звуково мотивирани знакове и експонентът им има непосредствена връзка с тяхната семантика, то при фонетическия анализ трябва да се държи сметка за всяка фонема в структурата им, трябва да се търсят ония структурно-фонетически закономерности, които позволяват безфонемното външно звучене¹² да се възпроизведе на равнището на езикова единица — дума.

За да могат да се направят известни наблюдения върху фонетическите закономерности на структурната им организация, на фонетическите им особености и черти, необходимо е звукоподражателните думи да се систематизират в структурни типове според количеството на сричките, съобразно характера, броя и разположението на фонемите в тях. Подходяща методика за това предлага немският езиковед П. Менцерат¹³, приложена от него спрямо лексикалните единици в речника на немския език.

Фонемната структурна организация на едносричните звукоподражателни думи в българския език се движи в амплитудата от една до пет фонем¹⁴ и ни се представя в следния вид¹⁵: (Вж. табл. на стр. 59)

Едносричната фонемна организация се явява най-типична за категорията на звукоподражателните думи, от които 71% са едносрични. Ако се проследи характерът на сричките, ще се види, че в границите на едносричните звукоподражателни думи съотношението между отворени и затворени срички е съответно 116:479. Както се вижда, преобладаващият брой едносрични думи се явяват като затворени срички, закономерност, която е в пълен синхрон със сричковия характер на коренните морфемни в лексиката на българския език.

Както и при думите от обикновената лексика, така и тук носители на сричка се явяват гласни фонемни. Веднага трябва

¹² Пътят на всяко природно звучене до представянето му в звукоподражателна дума минава през „безфонемната имитация“ и има най-общо следната етапност: природно звучение → безфонемна имитация → звукоподражателна дума. (Вж. А. М. Газов-Гинзберг, Был ли язык изобразителен в своих истоках? Свидетельство прасемитского запаса корней, М., 1965, с. 27—28).

¹³ P. Menzerath, Die Architektonik des deutschen Wortschres, Bonn-Hannover-Stuttgart, 1954.

¹⁴ Геминациите и редупликациите не се вземат пред вид.

¹⁵ При моделирането на фонемната структура използваме следните условни означения: Г — за означаване на гласна фонема; С — за означаване на съгласна фонема.

№ на структур. тип	Група	СТРУКТУРНА ФОРМУЛА	Количество на думите	Брой на фонемите
1	I	Г	6	1
2		С	10	
3	II	Г С	15	2
4		С Г	62	
5		С С	29	
6	III	Г С С	2	3
7		С Г С	247	
8		С С Г	46	
9		С С С	11	
10	IV	С Г С С	16	4
11		С С Г С	128	
12		С С С Г	2	
13		С С С С	1	
14	V	С Г С С С	1	5
15		С С Г С С	10	
16		С С С Г С	9	
Общо :			595	

да се отбележи обаче, че при звукоподражателните думи са по-чести случаите, когато структурното им изграждане е само от съгласни фонемите — особеност, която произтича от специфичната им лингвистическа природа. Възпроизвежданите естествени звучения в повечето случаи по физическа природа са чисти шумове с прост или сложен характер. При възприемането им от човешкия слухов анализатор и при акустическото им разлагане от езиковото съзнание, когато ги оформя в звукоподражателни думи, то често им привнася тонов елемент — необходим за нормалното функциониране на думата в речта. Понякога обаче се запазва чисто шумовият характер и в експонента

на думата¹⁶, като стремежът е външното звучене да се възпроизведе в максимално най-сходен вид. В тези случаи структурната организация на звукоподражателните думи наподобява сричковата структура, като силовият елемент се поема от сонорна или фрикативна шумова фонема. Например:

„Що да си бяхтя, рекох, краката, там никой не ходи пеша — с трамвайе, с автомобилие, аруплане. . . *Бррр, дррр, вррр*, там е така, не дай боже да се пхнеш (Ст. Ц. Даскалов). „Илчо левент и юнак. . . и Райчо левент и юнак. Илчо: „*хррр-м*“ и Райчо: „*хррр-м*“ (М. Георгиев). „Той махна със свободната си ръка и тръгна колебливо по снега. *Хрт, хрт, хрт. . .*“ (Д. Талев).

Сонорната фонема е поела ролята на сричков елемент и в звукоподражателните думи *Хрррр, Брррр, Цвр, цврр, Трр, Пррр, Фррр*.^{*} Това положение не се среща във фонетическите норми на книжовния ни език, но то не е в противоречие с общите закономерности в структурната организация на думите в българския език като цяло — среща се в лексиката на някои диалекти.

По-специфичен структурен случай представляват звукоподражателните думи с дву-, три- и четириконсонантна фонемна структура, в които ролята на силовия сричков елемент се поема от фрикативни шумови консонанти¹⁷, напр. *Цвв, цвв, Пфф, Сфф, Бжжжж, Пх-х-х, Пффт, Кхм-кхм, Пшт* и др. Възможностите за това вероятно се крият в способността на фрикативните консонанти да се удължават.

Като прави общ обзор и съпоставка на класовете думи, разположени в периферията на езиковата система (идеофони, междуметия, звукоподражания и някои други), А. Н. Журински отбелязва, че отличителна черта на всички тях е аномалната им форма. „От гледна точка на звуковата форма — пише той — идеофоните: а) понякога съдържат липсващи в нормалните думи фонемни; б) могат да имат необичайна структура на сричката или на последователността на тоновете; в) могат да се явяват в необичаен за другите думи верижен ред на гласни и съгласни.“¹⁸

¹⁶ Трябва да се подчертае, че именно съгласните фонемни, възпроизвеждащи шумовата страна на звуковото проявление, предават и най-същественото в звуковата природа на естественото звучене. Гласните фонемни спомогат да се предаде силовият елемент на звученето и тоновата съотнесеност.

¹⁷ Напълно в духа на сричковата теория за възходящата звучност. Вж. К. Попов, Към въпроса за сричката в нашата учебна и научна литература. По някои основни въпроси на българския книжовен език, С., 1973, с. 96—99; П. Пашов, За някои фонетични явления при образуването на отмеждуметни глаголи в българския език, Славистични изследвания, Сборник, посветен на VI международен славистичен конгрес, С., 1968, с. 127.

¹⁸ А. Н. Журински, Некоторые сопоставления „периферных классов языковых знаков (в одном или в разных языках), Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем, М., 1971, с. 241.

* За да се открият графически отделните звукоподражателни лексеми, тук се възприема отбелязването им с главна буква.

В същност за звуковата аномалия на звукоподражателните думи още през 1935 г. говори В. Скаличка в своето класическо в теоретично отношение изследване на унгарските звукоподражателни думи. „Преди всичко — пише той — изниква въпросът, отличава ли се фонетическият строй на звукоподражателните думи от фонетическия строй на останалите думи. Несъмнено на този въпрос ние сме длъжни да отговорим утвърдително. По този начин ние се сблъскваме с понятието звукова аномалия.“¹⁹ По-нататък Скаличка посочва, че този стремеж към фонетична аномалия у звукоподражателните думи се поражда от особеното отношение между означаващото и означаваното.

В българската езиковедска литература на звуковата аномалия при звукоподражателните думи обръща внимание Ив. Леков.²⁰ По-разгърнато и конкретно този въпрос се разглежда от П. Пашов във връзка с образуването на отмеждуметни глаголи.²¹ Отличителна артикулационна черта на отбелязваните като особени звукове в звуковата структура на междуметията е тяхната инспираторност. Трябва да посочим, че в звуковата структура на звукоподражателните думи понякога също могат да се открият по-особени от артикулационно и отчасти от акустично гледище звукове, учленявани с инспирация. Според нас те не са отделни самостоятелни фонемни, нито пък звукове, стоящи във фонемната система на езика, а просто са стилистически варианти на съответните фонемни в езика. Колкото по-силен е стремежът да се представи в звукоподражателната дума по-сходно звуковата природа на естественото звучене, толкова по-чувствителна е аномалността в звуковата ѝ форма, по-ярко се долавя звукоподражателният ефект, заключен в нея. Във връзка с този факт е необходимо да се подчертае, че при графическото отбелязване на звукоподражателните думи в някои случаи определени черти на тяхната звукова аномалност е невъзможно да се представят. Ето защо при една част от тях няма покритие между фонетическа и графическа дума, т. е. писменият им вид твърде условно представя тяхната фонетическа природа, напр. в изговора на звукоподражанието *Мъм* се съдържа не вокал [ъ], а само ъ-призвук — [M^ъm^ъ], също такъв ъ-призвук има и в звуковата форма на звукоподражанията *Бжжжж* [Bжжж^ъ], *Бзз* [Bзз^ъ], *Кхм* [Kx^ъm^ъ] и др. под., в *Хоп* се изговаря инспираторен х-призвук — [x^оoп].

¹⁹ В. Скаличка, цит. съч., с. 286.

²⁰ Ив. Леков, Наблюдения над типологията на звукоподражателните междуметия в чешкия и българския език, Сб. *Slavica Pragensia*, Praha, т. IV, с. 423.

²¹ П. Пашов, цит. съч., с. 123—129.

III. ФОНЕТИКО-СЕМАНТИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛНИТЕ ДУМИ ОТ ТИПА СГС

Този тип е най-продуктивен, най-активен и най-типичен за структурната организация на едносричните звукоподражателни думи и за категорията на звукоподражателните думи като цяло. Симетричното разположение на консонантите спрямо вокала прави типа артикулационно много удобен за говорния апарат и позволява сполучливо представяне на краткотрайни звукови проявления с несложна звукова характеристика, напр. „Направи ни го новият кмет, да е жив и здрав, ми не се не мине час — *дан-дан-дан* — данка си, значи, и ни напомня за времето... (Чудомир). „Щом прескочи трънака и аз — *даан!*“ (Ив. Петров).

За изобразяването на едно външно звучене, както и за звукообразното представяне на едно действие еднакво важни се оказват всичките три фонемни в звукоподражателната дума. За да се разкрият онези фонетически закономерности, които лежат в основата на звукоизображението, ние подробно ще анализираме структурната организация и по-специално консонантните фонетически съставки на този характерен звукоподражателен тип, представлящ 41,54% от всички звукоподражателни думи, като същевременно ще търсим тяхната роля в семантизацията.

Систематизацията и класификацията на звукоподражателните думи от типа С Г С разкрива интересни особености и закономерности. Преди всичко в начална позиция се явяват 31 консонантни фонемни, от които 20 твърди и 11 меки. От твърдите фонемни в начална позиция не се използва само сонорната [н], а най-често се среща [т] — 27 пъти, [б] — 22 пъти, [п] — 19 пъти, [х] — 15 и т. н. Зачестена употреба в сравнение с останалите категории думи може да се посочи за фонемите [ʔ], и [s], с които започват съответно 13 и 4 думи.

Употребата на палаталните консонанти в начална позиция е ограничено явление, отбелязани са 17 думи с начални палатали. По-особен случай в това отношение представлява употребата на [ч'] — явление нехарактерно за фонемната система на книжовния ни език, но неизлизащо във фонетическата характеристика на целокупната българска реч. Палаталността се явява предимно пред [у] — в 15 от думите и само в 2 пред [а].

В крайна позиция са използвани 18 консонанти. От тях само [й] е мека. Позиционната й ограниченост, характерна за фонетическата структура на думата в българския език, и тук се открива, [й] стои винаги след вокал, напр. *Люююй*, [Л'ууу], *Пиий*, *Хеей*, *Ций*, *Тий*, *Хеей*, *Фюй*, [Ф'уй], *Ций*.

От твърдите консонанти в крайна позиция се явяват 17. Напълно закономерно, съобразно най-общите фонетически закономерности на българската дума, в абсолютен край не се употребяват консонантите [ʔ] и [s]. Не се срещат в крайна позиция и фонемите [г], [б], [ч]. Най-много употреби в посочената позиция имат консонантите [к] — в 34 думи, [н] — в 33, [р] — в 30, [п] — в 26, [м] — в 25 и т. н.

Ако се проследи разпределението на консонантните фонемни според най-общите им акустико-артикулационни признаци, ще се забележи една доста последователно прокарана закономерност — предпочита се употребата на преградно-експлозивни и африкативни консонанти. В почти всички думи, с изключение на *Фъс, фъс, Фюй, Хъш, Хей, Шас-* (прас), *Шеш-* (беш), ако не двата, то поне единият от консонантите е експлозивен или африкативен, напр. *Фит, Рът, рът, рът, Лок-лок, Цоп, Жъни, Дан* и т. н. Тази закономерност може да се обясни с факта, че в по-голямата си част тези думи са изображение на резки звукови или звукообразни проявления. „Свършено обективно — пише В. Скаличка — може да се установи, че определени звукове или определени видове звукове на езика са свързани с определени звукове или определени видове естествени звуци.“²²

Звуковият експонент на звукоподражателните думи, като речево проектирано подражателно отражение на акустическата природа на естествено звучене, е в същото време и основен съставляващ елемент в неговата семантическа осмисленост, т. е. фонемите се оказват своеобразни фоносеманти.

В рамките на една такава работа не може да се обхване анализът на всички фонетически особености, затова ще ограничим наблюденията си върху употребата и дистрибуцията на консонантните фонемни, като проследяваме какви по характер звучения и звукообрази се възпроизвеждат с едни или други начални и крайни консонанти и каква е тяхната роля в семантизацията.

А. РОЛЯ НА ПРЕГРАДНО-ЕКСПЛОЗИВНИТЕ ШУМОВИ КОНСОНАНТИ

Артикулационно-акустическата природа на преградно-експлозивните консонанти с шумов характер предопределя тяхното предпочитане в звукоподражателни думи, чрез които най-общо се предават звучения, получени в резултат на рязко съприкосновение или разединение на твърди материални тела. С тях се предават звукови явления от действителността, на чиято акустическа природа са присъщи качествата рязкост, експлозивност, краткост.

²² В. Скаличка, цит. съч., с. 281.

1. Фонема [б]. Фонемата [б] е от често употребяваните в начална позиция консонантни фонемите. С нея започват звукоподражателни думи, възпроизвеждащи или представящи звукови проявления и звукови представи за действия с рязко експлозивно начало в звученето или с озвучена устнена експлозивност.²³ Специфичната ѝ артикулационно-акустическа характеристика — двуустненост, преградност, звучност, експлозивност — я правят подходяща за изобразяване на естествени звучения, предизвикани от взрив, от пукащи се водни мехури, от биене на камбана, от лай на куче, от удари и др. под. Например:

„Отведнъж бомба разтърси балкана, втора, трета... „Бам, бам, бам!“ — разтреперва планината втора канонада“ (Ст. Ц. Даскалов). „Бам! Бам! Бам! — заби тревожно и провлачено селската камбана“ (Ст. Ц. Даскалов). „— Бум! Дъската падна с трясък“ (Е. Пелин). „А те — бум, бум! Ден и нощ бухтят вратата“ (П. Вежинов).

Тук се отнасят още и *Бък-бък* (за пукане на мехури при варене на сапун), *Баф-баф* (за лай на куче), *Бас-бас-бас* (за насичане на нещо със секира), *Бъл-бъл* (за бълбукане на вода), *Бър-бър* (за непрекъснато бърбене) и др. Интересно е да се отбележи, че звукът на бълбукането и звукът на говоренето се предават в много езици със звукоподражателни думи, започващи с експлозивен консонант [б].²⁴

На основата на посочената звуко-действена асоциация, свързана с фонемата [б] в начална позиция, става преходът на редица звукоподражания в звукообрази — за изразяване на рязкост, бързина, краткост на действие. Напр. *Бам, Бух, Бум, Буф, Бац* — „Щом Мурка се приближи достатъчно, той наведе глава и — бам — блъсна кучето“ (Морякът Мурка). „На тие збора, току беше ти се отпустила от една гранка бабата и „бум“ сторила назами“ (Сб. НУ). „Трандафир му я вързал през очите и — бух! — блъснал дявола под краката на коня“ (Нар. прик.).

²³ Единственият, макар и доста произволен и наивен в някои отношения опит да се разкрие звуко-символната роля на речевите звукове в българския език принадлежи на стария книжовник Ц. Гинчев. Така, като тълкува „корените и законите на българския език“, той търси естествена връзка на речевите звукове с природните и една част от тях обяснява с подражания на природни явления. Звуковете [б] и [п] той извежда от подражането на удара (с. 82, 83). „Естественният глас на буквата П — пише той — е зает от природата и показва приближаване на един предмет до другий, но отгоре. И този глас е зает от природата, а Б-то е само едно изменение от него“ (Вж. Ц. Гинчев, Писма за издирване на корените и законите на българския език, сп. Труд, г. I, 1887, Търново, с. 149). Можем да добавим, че и Х. Марчанд също свързва звуковете [б] и [п] с имитация на звуковия взрив от вършия свят в инстинктивен паралелизъм чрез движенията на речевите органи, даващи сходен резултат (Вж. H. Marchand, *Phonetic symbolism in English wordformation*, IF, 64, 1959, с. 147).

²⁴ Вж. А. М. Газов-Гинзберг, цит. съч., с. 24, 67, 68, 21, 48.

По модела на разглеждания тип са се получили и звукообразните думи с начален [б] не на основата на звукоподражанието, а от корени на обикновени глаголи, възможност, за която в нашата граматическа литература пръв говори Д. Попов²⁵, наричайки ги „вторични междуметия“. Като звукообразна дума в тия случаи се използва съкратената форма на глагола, която съвпада с корена. Този факт кара редица езиковеди да разглеждат по-голямата част от звукообразните думи като глаголни образования, получени по пътя на отхвърляне на афиксите. От такъв характер са: *Бод-бод*, *Беж*, *Боц-боц*, напр. „Взела Лисанка парата и — *беж* — в царювите двори“ (Р. Босилек). „Плюх си на петите и — *беж!*“ (К. Малина). „*Бод-бод*, *бод-бод* с иглата — ей ти дреха с подплата“ (А. Разцветников). Във всички разглеждани случаи е налице звукообразна представа за мигновеност или краткост на действието.

2. Фонема [п]. Беззвучният корелат на [б] показва по-разнообразна употреба — в 19 звукоподражателни думи се явява в начална позиция, а в 26 в крайна.

В начална позиция фонемата се среща в думи, възпроизвеждащи глухо, беззвучно начало на експлозивно звуково проявление, свързано също така с представа за рязкост, мигновеност или краткотрайност. В някои случаи звукоподражателните думи с начална фонема [п] или [б] се различават помежду си само по началния консонант, а семантично — по качеството звучност — беззвучност на едно и също звуково или звукообразно проявление, напр. *Пам-Бам*, *Пум-Бум*, *Пърррр-Бърррр*, *Пух-Бух*, *Пуф-Буф*:

„Макс Ланд ме гони с револвер в ръка. . .

Аз бягам. . . И знам

— *пам! пам!* —

че убил ме

би той с лик изюден от бяс и жестокост

— *пам! пам!*“ (Г. Милев).

„ . . . след разбойника втурна се сам,

стреля с пушка — *бам, бам!*“ (Л. Милева).

С глухо експлозивно начало се характеризират и звукоподражателните думи, представящи звука на излизащи под налягане газообразни вещества — пара, въздух и др., напр.: „ . . . он върлил одну пару бакшиш на жабуту. Она каза — *Пик!* — и се скрила у водуту“ (БНТ). Такива са още: *Пук* (за шума при лукане), *Пиф*, *Паф-паф*, *Пуф*, *Пат-пат-пат* (за гърмежи), *Пух-пах*, *Пъннн* и др.

В крайна позиция [п] се използва за възпроизвеждане на рязък звук с глух шумов завършък. Откриваме я в такива ду-

²⁵ Д. Попов, Българска граматика, С., 1941, с. 158.

ми като: *Джап, джап, Кап-кап, Коп-коп, Люп, Луп, Рап-и-рап, Тап-тап, Туп, Цап-цап* и др. Например: „*Тап-тап-тап* — оттекна стихналия двор под шрапните му“ (Ст. Ц. Даскалов). „Сърпът му вика: *рап! рап!* из нивята“ (И. Радичков).

3. Фонема [п']. Среща се само в една звукоподражателна дума в начална позиция пред [у] при възпроизвеждане звука на плюенето, напр.: „*Пюф!* Той плю с беззъбата си уста“ (Е. Станев).

4. Фонема [г]. Тя е по-слабо използван експлозивен консонант в структурата на звукоподражателните думи от г-разглеждания тип. Задноезичната ѝ артикулация я прави подходяща за възпроизвеждане на птичи крясъци: *Гу-гук* (гугутка), *Гул-гул-гул* (пуяк), *Гуз-гуз-гуз* (гъска) и др. Използва се и за представяне на гърлени звуци, произведени от говорния апарат при неговата дейност, напр. при пиене: „Избърсва с длан уста, надига пак: „*Гъл-гъл-гъл*“ (З. Сребров).

С начален консонант [г] сполучливо се представя и експлозивното звучно начало на гърмежа в думата *Гър-гър*, напр.: „Ти додето кажеш „*фър-фър!*“, аз ще кажа със пищовка си *гър-гър...*“ (А. Разцветников). „*Гърр... гърр...* — загъргори градушката“ (Ц. Лачева).

С оглед на по-нататъшния фонетичен анализ на звукоподражателните думи със звучни шумови консонанти в крайна позиция трябва да се отбележи, че в едни случаи се проявява действието на закона за краесловно обеззвучаване, но както че ли в повечето случаи това обеззвучаване не се получава поради напрегнатостта на говорния апарат и подчертаващата интонация. В тези случаи крайният звучен съгласен се учленява с ъ-призвук, например: [Джив^ъ-джив^ъ], [Джав^ъ-джав^ъ] и т. н. Това е обусловено от стремежа да се остане по-близо до възпроизвежданото звучене.

5. Фонемата [к] е в по-честа употреба от своя звучен корелат [г]. В първа позиция се използва за предаване на особено рязко шумово проявление, предизвикано от действия на разединяването — късане, чупене, чукане, удряне на материални тела, напр. *Кап-кап-кап, Коп-коп, Къррр, Къц-къц*. Задноезичната ѝ артикулация я прави подходяща и за предаване на звучения, произведени от говорния апарат при различни неговорни движения, напр. при смях — *Кис-кис-кис*, при пиене — *Къл-къл-къл* и др.

В крайна позиция [к] по-често е използвана за предаване на рязко прекъснато звучене, което няма отзвук. За тази нейна изобразителна функция спомага невъзможността да бъде удължавана. Основната фонетическа характеристика на възпроизвежданото звучене се постига от началния консонант, а слогният му елемент чрез вокала. Завършващият момент на звученето се представя от крайния съгласен звук. Извлечените

примери разкриват завършък на [к] при звукоподражателни думи с начални фонемни — [б], [в], [г], [к], [л], [п], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш], напр. *Бък-бък, Гък, Кук, Лок-лок, Лук, Тик-так, Тък-тък, Фък-фък, Чук-чук* и т. н. Не се срещат с такъв завършък звукоподражателни думи, започващи с фонемите — [д], [ж], [Ү], [з], [с], [м], [р], [с], при тях се забелязва предпочитание към сонорни завършъци — на [н] и по-рядко на [р], с които се представя известна проточеност, постепенно отглъхващо звучение.

6. Фонемата [к'] се среща употребена в началото на две звукоподражателни думи — веднъж пред вокал [а] за възпроизвеждане на лисичи лай, напр. „— *Кяв! Кяв! Кяв!* — обади се отвътре кумичката“ (Г. Райчев), втори път пред [у] за представяне на задавен шум от претоварен мотор, напр. „Моторът целият се закриваше в лют синкав дим и „*кюх-кюх...*“ задавяше се от претоварване“ (Ст. Ц. Даскалов).

7. Фонема [д]. Звучният алвео-дентален консонант [д] в начална позиция се среща по-ограничено. С него започват най-вече звукоподражателни думи, предаващи звучно кънтящи звучения, възприемани от по-далечно разстояние, произведени от кухи обемни твърди тела при удар.²⁶ Напр. за спецификата на възпроизвежданото със звукоподражателната дума *Дан-дан-дан* звучене красноречиво говори следният откъс от Д. Талевия роман:

„Изведнъж, през разбърканата стрелба и сякаш някъде високо, се зачу бърз камбанен звън:

— Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!

Сега биеха камбаните на двете църкви:

— Бим-бим-бам! Бим-бим-бам!

и после по-далеко (разредката моя, бел. авт.):

— *Дан-дан-дан! Дан-дан-дан!*“ (Д. Талев).

Звън на камбани и на звънци звуковъзпроизвеждат и думите — *Дин-дин-дин, Дон-дон-дон, Дън-дънннн*, напр. „Оттам идеше глух камбанен звън: „*Дън-дъннн, дън-дънннн*“ и този звън ни люлееше все по-силно и по-широко“ (Е. Манов). С *Дум-дум* могат да се възпроизвеждат звучения на тъпан, изстрел, или изобщо от силен удар върху твърдо тяло, напр. „— *Дууу-м!* — изгърмя револверът“ (Ц. Церковски). „Тъпанът лупна — *дум-дум...*“ (Н. Кирилов).

Както се вижда, тези думи имат в завършъка си обикновено неексплозивни преградни, най-често сонорни консонанти [н], [м], [р], които са по-пригодени за възпроизвеждане на постепенно заглъхващото звучене.

²⁶ Сръ. Н. Marchand, цит. съч., с. 147 („Символите t, d са чести в думите, означаващи удар или чукане по нещо. Те могат да бъдат имитирани благодарение на движението на езиковия връх, който се удря о зъбите или алвеолите и се отлепва с взрив“).

Като отбелязва значителния брой звукоподражателни думи, с които всеки език разполага за звукоизразяване на звъна с различни оттенъци, А. М. Газов-Гинзберг посочва биещото на очи сходство в звуковия им състав в далечни един от друг езици. „Характерно за подражанията на звука — пише той — се явява присъствието в края на думите на един от най-сонорните съгласни: по правило, езично-носовия [н], по-рядко [л], [м]. Думата може да започва с почти всички експлозивни съгласни, особено от числото на предноезичните; сред тях са възможни и проходни. Такъв състав на подражанията се обяснява лесно. Сонорният, т. е. най-звучният съгласен звук в края на думата естествено предава звучността (ритмичността на трептенията) на изобразявания звук. Резонансът на фонемите [н], [м] предава, както се отбелязва в много работи, резонанса на изобразявания звуков обект“²⁷. Това отглъхващо звучене, този резонанс на изобразявания „звуков обект“ особено сполучливо и в българските звукоподражателни думи се предава от сонорите [н] и [м]. Консонантът [л] не се използва в такава изобразителна функция.

Като завършък в първично звукоподражателни думи [д] не се среща. Откриваме я единствено във вторичната звукоподражателна дума от глаголен корен *Бод-бод*.

8. Фонемата [т] е най-широко използваната преградно-експлозивна шумова фонема в структурата на звукоподражателните думи от разглеждания тип, отбелязани са 27 употреби в начална и 23 употреби в крайна позиция.

Като първи консонант, [т] се използва за предаване на глухо, притъпено начало на звуково кълтене, резултат от тъпи удари, напр. от стъпки при ходене: „*Тан-тан-тан* — кълтят стъпките му“ (И. Василев). „*Ток-ток-ток!* — чуха се точетата...“ (Г. Атанасов). Консонантът [т] в съчетание с предните вокали [е], [и] се използва за предаване на глухи звучения, произведени от малки предмети, напр. *Тик-тик-тик*, *Теп-теп-теп*, а в съчетание с [а], [о], [у], [ъ] предава глухи звучения от по-обемни тела, напр. „*Тум, тум, тум, тум, тум!* / топана тумти“ (Хр. Ботев). „*Полек-полек*, па миряса добиче, а хълбоците му „*туп-туп*“ (М. Георгиев).

Наблюденията над крайния консонант, с който завършват звукоподражателните думи, започващи с фонема [т], показват, че приглушените звучения, произведени от удари с твърди предмети, са кратки и отсечени — завършъкът им се предава с беззвучни експлозивни консонанти [п], [к], [т]. Звученията с резонанс в края — на камбана, наковалня, барабан — се предават с краен сонор [м] или [н], а глухите удари от меки тела имат в завършъка на представящите ги звукоподра-

²⁷ А. М. Газов-Гинзберг, цит. съч., с. 71.

жания фрикативен консонант, напр. „... куфарите се изхлузват един по един от ръцете му и тупват върху палубата: „*Туф! Туф!*“ (Г. Стоев).

В крайна позиция фонема [т] предава глуха краткост на избушен край на звучения, които могат да имат различен произход и да започват с различни консонанти, напр. *Дут-дут*, *Жит-жит*, *Пат-пат-пат*, *Пат-кют*, *Рът-рът-рът*, *Цит-цит-цит*, *Шшит*, *шшит* и т. н.

9. Фонемата [т'] се среща в две звукоподражателни думи пред вокала [у]. Едната е народна и предава звукообразно приглушени удари по живо тяло, напр. „*Туф!* — я отепа, завали баба: *тъуф*, *тъуф* гъаол — натепа го! (сб. НУ), а другата е елемент от птича песен: „Птичето радостно чурулика: — *Тю-тюк*, чи-чире, чик-чик...“ (З. Сребров).

Б. РОЛЯ НА ФРИКАТИВНИТЕ ШУМОВИ КОНСОНАНТИ

По силата на своята учленителна и акустическа характеристика фрикативните шумови консонанти се явяват в начална и крайна позиция в структурата на звукоподражателните думи от типа С Г С за представяне на звучения, породени, най-общо казано, от триене на твърди или меки тела и предмети. Звукът на триенето се характеризира с по-голяма продължителност на звученето, което сполучливо се предава от фрикативността на консонантите. Докато при звукоподражателните думи с начален или краен експлозивен звученето е винаги рязко, отсечено, в зависимост от позицията, заемана от експлозивния консонант, то при думите с фрикативни началото или краят — според позиционното разположение на консонантите — са винаги плавни, постепенни, малко или повече удължени. Възможно е и двата консонанта да са фрикативни, напр. *Фъсс*, *фъсс*, *Хъш*, *Фив*, *Сиф*, *сиф*, но това са единични случаи. Основната част от звукоподражателните думи показват завършек на експлозивен или африкативен консонант.

1. Фонема [в]. Устнено-зъбният звучен шумов консонант [в] е най-малко използваният фрикатив в начална позиция в разглеждания структурен тип. Употребата му е ограничена в две думи — *Вих-вих-вих* (за шум от размахвани във въздуха криле при полет), напр. „— *Вих-вих-вих* — една от тях (от летящите патици) намали бързината си“ (Р. Царев); и *В-а-а-а-а-ак* (крясък на дива патица). Както се вижда, чрез начална [в] се възпроизвеждат звукове, предизвикани от силно раздвижен въздух.

В крайна позиция фонема [в] се среща в повече думи. С нея завършват най-вече звукоподражателни думи, възпроизвеждащи гласове на живи същества — животни, птици; използва се за представяне на звучения, чиито край е сподавен

от притваряне на долната челюст, напр.: *Джав-джав* (лай на куче), *Кяв-кяв* (лай на лисица), *Джив-джив* и *Чив-чив* (глас на врабче) и др.

2. Фонемата [в'] се среща в начална позиция пред [у] в една дума, използвана за възпроизвеждане на елементи от птича песен, напр. „Те прелитаха като ястреби и непрекъснато крякаха: „Гвеп-гвеп! *Вюр, вюр!*“ (Е. Станев).

3. Фонемата [ф] се среща по-често от звучния си корелат както в начална, така и в крайна позиция на звукоподражателните думи от структурния тип С Г С.

В начална позиция с нея се възпроизвеждат чисти шумове, предизвикани от силно изтичаща въздушна струя, която се търка в твърди (или в твърда и мека) страни на проход. Този характер на шумовете е близък до начина, по който се учленява фрикативният консонант [ф], оттук и сполучливото им представяне с речевия звук, напр. „Там се чува „*фит-фит*“, а другаде — „цит-цит“ (А. Дигашишки). „... раменете ѝ гъвкаво плуваха насам-натам, тънкият ѝ кръст се вие, вие, тясната пола под него се люлее — *фут, фут*“ (Н. Кирилов).

Голяма изразителност в предаването на звука, получаван при излитането на птица (по-рядко на насекомо), се постига чрез съчетаване на начален [ф] с краен плавен сонор [р], обикновено удължен, — *Фъррр*^{27а}, напр. „— *Фърр...* излетяха опепелявени врабчета изпод стряхата на сайванта“ (Ст. Ц. Даскалов).

Звуковата структура на типа С Г С определя и характерната фонетична природа на образуваните по него звукоподражателни думи — те са кратки, с възможни удължавания в началото или края, когато са представени от шумови фрикативни консонанти, или със специфичен резонанс, когато са използвани сонорни консонанти. Звукоподражателните думи с [ф] могат да удължават своето начало (отбелязвано чрез повтаряне на графемата *ф*, а понякога и без да се отбелязва), тъй като са-

^{27а} В езиковата практика звукоподражателната дума *Фъррр* дотолкова се е утвърдила като звукообразен начин за представяне на действието „излитане (летене)“, че се е превърнала в пълноценен синоним на съответните думи-понятия и днес се използва не само за предаване звука на излитането, предизвикан от криле, но изобщо за летене, напр. „Така искрите *фър, фър, фър* си попаднале на коренот и толко беше си загинала вещицата...“ (сб. НУ). „*Фъррр!* — третото листче се лепна право върху челото на съдията“ (Л. Даскалова).

Интересно е да се отбележи, че от звукообразната дума *Фъррр* се е образувал глаголет „фърча“. От него по силата на фонетичното явление свръхстарателност се получава форма „хвърча“. От своя страна тази форма служи за изходно начало на вторични звукообразни думи — *хвър-хвър* и *Хвърк-хвърк*, напр. „Ето зеленото бръмбарче, хайде да го хванем! И — *хвър-хвър*, към него“ (Сб. По поля и гори). „— Той трябва дълго да пътува с лодката, а ние — *хвърк!* — и вече сме на другия бряг“ (В. Бианки).

мата природа на говорния звук естествено представя това. В тези случаи обикновено крайт се изразява с преграден консонант, предаващ отсечен, рязък завършък на естественото звучене, напр. *Фит-фит, Фут, фут, Фък-фък*. Завършващите с фрикативен консонант — *Фив, Фъсс* — също предават кратко звучене на основния звук, представян от първия консонант, но с постепенно заглъхване в края, напр. „*Фъсс! Фъсс! Фъссс!* И ракетата излетя право нагоре във въздуха“ (О. Уайлд).

В крайна позиция [ф] се използва в повече случаи за представяне на постепенно заглъхващо шумово звучене от триене на въздушна струя, което може да започва с консонантите [б], [ҫ], [п], [с], [т], [ч], напр. *Баф-баф, Буф, Джаф-джаф, Пуф-паф, Сиф-сиф, Туф, Чиф-чиф*. Звукоподражателните думи, започващи с останалите консонанти, не посочват такъв край.

4. Фонемата [ф'] се среща в начална позиция в три думи пред вокал [у]. И при тях тя се използва за представяне на посочения вид естествени шумове, но вече характеризиращи се с особен акустически елемент, оценяван от езиковото съзнание като мекост. Налице е в думи, изобразяващи свирене с уста — *Фюу-ууут*, или птичи глас — „... а след малко някой ти подсвирква: *фюй, фю, фюй*... Това са скорците, които са се покатерили по комините и ти подвикват да ставаш“ (К. Григоров). В пряка асоциация с краткото изсвирване се явява и употребата на [ф'] в звукообразната дума *Фют*, която представя светкавично изчезване, напр. „— ... Дребосъкът играе. И отведнъж бяла светкавица — *фют!* — разреже мрежата и изчезне“ (К. Апостолов).

5. Фонема [ж]. В начална позиция с нея започват звукоподражателни думи, възпроизвеждащи интензивен, със силно експресивен оттенък, естествен звук²⁸, напр. звучене на наковалня — *Жан-жин, Жан-жун, Жин-жин, Жъннн*. Както се вижда, началният и крайният консонант във всички тях са едни и същи — [ж] и [н]. Разнообразието в звученето на ударите с различни по големина чукове се предава чрез подбора на вокалния елемент, изразител на тоновото начало в звученето. Резониращият завършък на звъна сполучливо се предава от назалния резонанс на сонорния [н], напр. „Трак-чук, *Жан-жин, Трака-чука!* — / Наковалнята възглася“ (П. К. Яворов). „— Зин, зин! Зин, зин! — Чуковете. / — *Жин-жин! Жин-жин!* — Наковалнята“ (К. Апостолов).

Интензивността в звученето на фонемата [ж] я прави подходяща в начална позиция за възпроизвеждане звучене на дъскорезачен диск, напр. „Дискът работеше безупречно, неговите

²⁸ Според Ц. Гинчев този звук „... показва тихо и бързо трептене, сътресение, движение, не в голямо пространство“ (вж. Ц. Гинчев, цит. съч., с. 293).

пружини бяха нови. *Жиж, жиж, жик*“ (И. Радичков). „*Жънни*“ — изпищя настървено циркуляр“ (И. Радичков). С *Ж-жиит* се представя плъзгането на бръснача по бузата.

С начална фонема [ж] започват и някои звукоподражания, възпроизвеждащи звукове, издавани от живи същества, напр. „Над главата му смучеха мед пчелите и нещо жумолеха на техния хубав език: — *Жи-жин-жи-жир!*“ (А. Каралийчев). „Върху покрива на припек стояха врабците и подвикваха: „*Жив! Жиив!*“ (И. Радичков).

В крайна позиция фонема [ж] не се среща в първични звукоподражателни думи. Откриваме я единствено във вторичната, от глаголен произход, звукообразна дума *Беж*, напр. „А Вълчо — *беж* — да го няма!“ (Р. Босилек). „Плюх си на краката и — *беж!*“

6. Фонема [ш]. Подобно на звучния си корелат беззвучният фрикативен консонант [ш] е характерен за начална позиция в звукоподражателните думи от типа С Г С. Чрез него се представят шумове, предизвикани от нецеленасочени действия, напр. „*Шай-пай* низ кукия шъта“ (Ст. Стойкова, БНГ). „*Шан* вамо, *шан* тамо, *шан* ти пупал на глаа носит!“ — желъд („*Шан* вамо, *шан* тамо — означава клатушкането насамнатам на желъда отвътре, пупал — шапчицата на желъда“ (сб. НУ). „*Шав* нагоре, *шав* надолу, сви поли, седна в рогът“ — метлата (Ст. Стойкова, БНГ).

С начална фонема [ш] се възпроизвежда в звукоподражателни думи и шумът, предизвикан от триенето, от удрянето на кожа по земята, по стена и др. под., напр. „*Шат, шат, шат* — лупат цървулите на граничарите из улиците“ (И. Вълчев). „Никола Велчев го гледаше как подхвърля цървулите си. *Шшит, шшит, шшит...* и събира подире си сребърните паежини“ (И. Радичков). Думата *Шат* се използва най-вече за звукообразно представяне на силен удар с ръка, напр. „*Шаат!* — той загрея врата на момчето с едно перване“ (И. Радичков). Ударът с бърдото при тъчене с домашен стан също така се представя с начална [ш] — „Дигни нога — *шък!* дигни друга — *шък!* Шой ле, бой ле, пай *шък!*“ (С. Стойкова, БНГ).

В крайна позиция [ш] се използва в две думи *Хъш* и *Шеш* (*беш*). Първата, употребявана за представяне шума от излитането на птица, развива значение 'изчезна' и има омоним, използван за прогонване на птица, напр. „... ама Рада — като Рада — жив дявол, па това си е. Извие се из ръцете му като мряна риба, па ... *хъш!* Иди и гони — отлетя като катерица“ (М. Георгиев).

7. Фонема [з]. Основната изобразителна специализация на фрикативния предноезичен звучен консонант [з] в начална позиция е възпроизвеждане звука на звъntenето, звук с високо напрежение и интензивност. Източниците на звъна могат

да бъдат различни — металически предмети, насекоми и др. Така например звукът на звънчето се възпроизвежда със звукоподражателната дума *Зън-зън-зън*, напр. „Слушайте как звънчета вълн / пеят ясно: *зън-зън-зън*“ (М. Исаев). Така се представя и звънът на капчука, на монетите при броене, стъклата и др. под. Звънът на капчука се възпроизвежда и в съчетание със звъна на падащата капка, напр. „*Зън-кап. Зън-кап*, сякаш и те, сиротни, се вслушват в тишината“ (П. Ю. Тодоров). Тънкият интензивен звук, издаван от комара и пчелата, също се възпроизвежда с начален [з], напр. „*Зън*, комарче, / гъдуларче. / *Зън*, комарче, / за шамарче“ (Ч. Стоян). „*Зън*, пчеличке, / *зън*, сестричке“ (сб. Поезия за деца и юноши). Звукът, издаван от пчелата се възпроизвежда и със *Зум-зум-зум*, напр. „Излиза пчелицата от восъчната килийка и каца на прозорчето, оправи крилца и забръмча: — *Зум-зум-зум!*“ (К. Ушински). Звънтежът на чуковете, удрящи по наковалня, също се представя с начален [з] — „*Зин, зин! Зин, зин!* — чуковете“ (К. Апостолов), а на електрическия звънец с удължен краен сонор [р] — „*Зърррр...* — дрънчи телефонът“ (Чудомир).

В крайна позиция фонема [з] се използва по-рядко и в този случай тя възпроизвежда интензивен звук, предизвикан от бързи трептения на еластично тяло, като завършък на основния звук в звученето, напр. „*Бъз-з-з, бъз-з-з...* — ръмжеше само прахосмукачката...“ (Ст. Ц. Даскалов). „— *Бъзз...* — чу се отвътре гласът на вратарката-пчелица“ (О. Василев). „Дочакал тоз колай, / запретвай сърпът — *ръз!* / и на ти тебе край!“ (П. П. Славейков).

8. Фонема [с]. Противно на очакванията, консонантът [с] не се оказва между най-активните консонантни фонемни в типа С Г С. Неговото използване е приблизително толкова често, колкото и на [з].

В началото на звукоподражателните думи той се използва за предаване на свистящ звук. Намираме го във фонемната структура на думи, подражаващи на птичи песни: „— *Сип-сип, Сип-сип!* — цвърчаха зелените сипки“ (О. Уайлд). „Слаимчетата (жълтунките) зимъ куга са збират млогу и зьомат да лъайот: „*Син-син*“, дават нъшен, че што да лъти снек“ (сб. НУ). Сполучливо се използва и за предаване на шум от свистене на въздух — „Атът подритваше с покови по плочите, „*сиф-сиф*“ — свистеше опашката му, сигурно мухите го мъча“ (Г. Стоев).

В съчетание с краен сонор [н], фонемата [с] се използва сполучливо и за предаване звука на хрушенето, когато леко се стъпва върху плетеница от леден кристалчета, напр. „Няма за какво да бърза, пък и кристалната паяжина, която студът е изплел през нощта, го мами с приятния си звън: „*Сънннн!*“ (К. Апост.).

В крайна позиция фонема [с] се открива в звукоподражателни думи, представлящи звуково проявление, което в края си се характеризира със свистене, напр. *Фъсс, фъсс, Кис, кис, кис, Пис, пис* и др. Употребата ѝ в тази позиция се свързва със звукообразна представа за разсейване на концентрирана действена енергия, представяна от началния консонант, напр. *Бас-бас-бас, Джас, Тос, тос, Рус-рус*.

9. Фонемата [с'] се среща употребена в началото на една дума пред [у] — в *Сют, сют* (за възпроизвеждане напев на синигер).

10. Фонема [х]. Беззвучният фрикативен задноезичен консонант [х] се използва за предаването на приглушени шумове, произведени от говорния апарат при рязко отваряне и затваряне на устата за улавяне или отхвърляне на нещо, напр. „*Хан!*“ — улови Шаро залька във въздуха...“ (Д. Талев). „Жена ли беше, какво ли беше, байко. Па хубаво, па миличко, па само да речеш „*Хам*““ (Й. Вълчев). От такъв характер са и звукоподражателните думи — *Хъм* (за специфичния звук при недомлъвка), *Хък* (отдых при рязко замахване). С начален [х] се предава и ръмжене — „— Оттука е минал мечок — ръмжи сърдито той... — сега ще го хвана за опашката. *Хар-хар-хар-хар*“ (К. Къдрева), както и за хъркане — *Хър-хър*.

Издаваният от човек вик при внезапно извършване на нещо — *Хоп*, се явява в действителност озвученост на рязкото поемане на въздух пред решително действие. Оттук и наличието на задноезична фонема в начална позиция като предаваща специфичния шум от рязко поемания въздух, напр. „Уплашил се, па — *хоп* — скокнал и в дълбокия трап се намерил“ (Р. Босилек). Постепенно тази дума се е свързала със звукообразната представа за внезапност на действие изобщо и днес се употребява предимно като изразител на внезапност, рязкост, напр. „Едно „да живея“ — *хоп* — едно предприятие!“ (А. Константинов). „Теглих ѝ едно око — смей се. И аз — *хон!* — през кръста“ (А. Константинов). За изразяване на бързи едновременни движения се среща в употреба звукообразната дума *Хат-хат*, напр. „— Ръката на колчана, *хат-хат*. Ловците изпълнили и втората команда точно. — Стрелите-е-е въл! *Хат-хат!*“ (Н. Хайтов).

В крайна позиция [х] изразява също така приглушеност, но вече в завършката на основното звучене, предава особена търкава шумавост в края, напр. *Бух, Вих-вих-вих, Кюх-кюх, Пах-пух* и т. н. За отбелязване е, че фонемата [х] се среща в края на думи, в чието начало стоят преградни консонанти. Рязкото начало на краткото звучене заглъхва в приглушеността на фрикативния консонант [х].

В. РОЛЯ НА АФРИКАТИВНИТЕ ШУМОВИ КОНСОНАНТИ

Африкативните шумови консонанти в българската фонемна система — [ʧ], [s], [ч], [ц] — се явяват твърде активни строителни елементи в звуковата структура на едносричните звукоподражателни думи от типа С Г С.

1. Фонема [ʧ] съчетава в себе си изобразителните възможности на преградния звучен експлозив [д] и на звучния фрикатив [ж], представени в артикулационната ѝ и акустическа характеристика с най-съществените си елементи. Употребява се само в начална позиция и често предава сходни звучения на предаваните с начален консонант [ж], напр. *Жан-жан* — *ʧан-ʧан*, но в семантиката им се откриват специфични звукохарактеризиращи отлики — на първо място, това е наличието в началната фаза на артикулацията при [ʧ] на елемента „преградност“, преливащ се във фрикативната звучност на [ж]. Това определя и разликите в първоизточниците на възпроизвежданите звучения в *ʧан-ʧан* и *Жан-жан*. С *ʧан-ʧан* например се възпроизвеждат подрънквания на оръжия, на каруца, на войнишка каска и т. н., напр. „*Джан-джан* — потропва оръжието им“ (Е. Константинов). „— *Джа-а-ан!* Фиу-у-у — рече нещо по каската на Пашата, люшна се той, прилекна“ (Н. Яворски). „По едно време чувам: *джан, джан*... върви каруца“ (И. Йовков). „*Джин-джан-джин* пееха косите и малките чукове редяха удар след удар“ (Чудомир), а с *Жан-жан* и *Жан-жин* се предават преди всичко звучения на наковалня. Дори в случаите, когато звукоподражанията *ʧан* и *ʧин* възпроизвеждат звън на наковалня, звучения, които са много сходни на предаваните с *Жан* и *Жин*, пълно изравняване няма.

Както и при звукоподражателните думи с начален [ж], така и тук прави впечатление предпочитаната съчетаемост на [ʧ] с [н] за предаване на отзвучаващ резонанс в края на възпроизвежданото звучене. С начална фонема [ʧ] се възпроизвеждат и звуковете, получавани при: а) газене на рядка кал — „Та и Таска вместо да спре — *джан, джан!* — прекосява зеленчука...“ (К. Апостолов); б) лаене на куче — *Джав-джав* и *Джиф-джиф*; в) дживкане на врабче — *Джив-джив* и *Джиф-джиф*; г) крясък на паток — „Вляво към питомните заплуваха две диви патици. Мъжкарят се обади: „*Джи-ип!* *Джи-ип!*“ (В. Чертовенски); д) джуркане на нещо — „Тенджера, в която це джуркаме боб. *Джур-джур-джур!*“ (Ст. Ц. Даскалов).

2. Фонема [s]. Съчетаването на артикулационно-акустически елементи от преградния консонант [д] и фрикативния [з] във фонетическата природа на [s] го прави подходящ за изобразяване на интензивни с високо напрежение естествени звукове, получавани при бързи удари на метал по метал. Употребява се само в начална позиция. В съчетание с краен наза-

лен сонор [н] се възпроизвеждат по-нежни-звучения, напр. „Той има шейни с елени. Бързи елени. Те имат звънчета. Като се тръскаат — пеят: „Дзин-дзин-дзин-тирилин!“ (О. Василев). „... танцуват, а ония махмузи — дзън-дзън-дзън... Цяла нош“ (И. Йовков).

В съчетание с краен сонор [р] се представя звън със силен интензивен и продължително вибриращ край, напр. „Братушка, това е бутон за звънец! — обяснява тя на госта. — Понимаш? Дзър-ррр! — и натисна бутончето, което висеше от полюлея“ (Е. Робев).

3. Ф о н е м а т а [ч] показва най-много случаи на употреба от африкативните консонанти. Като съчетава в своята фонетическа природа артикулационно-акустическите качества на беззвучния експлозив [т] и на фрикатива [ш], консонантът [ч] се оказва подходящ за предаване на отсечени и остро отекващи шумове, получавани от удари с твърди тела, напр. Чак, Чук, Чък, Чат — „Замахна с огнивото. „Чаат!“ — рече стоманата върху камъка и цяла капа искри се изсипаха върху тезгяха на шивача“ (И. Радичков).

Със звукоподражателната дума Чат могат да се представят различни резки шумове, предизвикани от отекващ удар, напр. от конски копита, секира, плесница, стъпки, далечна стрелба и т. н. Острото чаткане на козите копита например много сполучливо се представя с думата Чък, напр. „Щом ги пусне от егрека, затичват да се надбързват и под копитата им се чува едно чък, чък, чък“ (К. Григоров). С Чук се представя почукване по врата, напр. „Дошла до къщичката на момиченцето и бързо почукала на вратата. — Чук-чук-чук! — Скоро отключете, бързо отворете“ (Нар. прик.).

Интересно е да се отбележи, че с начален консонант [ч] и краен сонор [н] се представят понякога и нежни, тънки звучения, напр. на малко звънце — „Чин! Чин! Чин! Заглъзва тъжно звънчето“ (К. Апостолов).

Гласовете на някои птици също се възпроизвеждат в кратки звукоподражателни думи с начален консонант [ч], напр. на врабчето, сипката, чухала — „Щом кацна върху дланта на своята приятелка, врабчето отвори човка и рече три пъги: „Чик! Чик! Чик!“ (А. Каралийчев). „Чип-чип-чип! — гласът на сипка“ (Ив. Хаджимарчев). „— Чуух, чуух! — обади се зловещия глас на чухала от недалечна китка дървета“ (Д. Осинин).

4. Ф о н е м а т а [ч'], неприсъща на книжовната ни реч, се среща в една звукоподражателна дума, възпроизвеждаща гласа на синигера — „Чюр-цюр — обади се от най-горното клозче синигерчето“ (З. Сребров).

5. Ф о н е м а [ц]. В изобразителната характеристика на африката [ц] по своеобразен начин се обединяват звукокар-

тинните възможности на консонантите [т] и [с]. Това позволява използването му за възпроизвеждането на шума, получаван при газене във вода, напр. „Леко, дори не усети кога и как стигна реката и надве-натри, *цап, цап* и чак на другия бряг изтупа краката си“ (Н. Кирилов). Ненадейното падане във вода се представя с *Цоп* — „... замижало и — *цоп* — сред морето...“ (Р. Босилек). Същата дума представя звукообразно и хищно, грубо хващане — „Подаде ли се, той мигом ще свие крилете си, ще полети като камък надолу и — *цоп* мишлето с нокти“ (В. Бианки).

С *Цък-цък* се представя специфичният звук от движението на часовников механизъм, от цъкането на огниво, от премазването на буболечки и т. н., напр. „Кралят се надува, натруфен в злато, кадифе и дантели, просто вони от парфюми, а слугата му *цък-цък*... чука с нокти въшките от перуката му“ (сб. Голямото богатство).

С начален консонант [ц] са и думите, представящи звука на цокането с език и устни, — „*Цок-цок, цок!* — и като сви устни на тръбичка, той издаде такъв смешен звук...“ (И. Мартинов). „*Цук, цук!* — приближаваше го до устните си той и звучно го целуваше“ (Ст. Ц. Даскалов). Тананикането без думи понякога се представя чрез звукоподражанието — *Цъм-цъм-цъмънъм*. Консонантът [ц] се използва и за възпроизвеждане на гласове на живи същества — животни и птици, напр. с *Цър-цър* се представя цвъртенето на мишка, шурец, пиленце, чучулига и др., напр. „Само *църррр!* Там на една муха изпили кръвта, тук на друга светили маслото...“ (Хр. Ботев).

В крайна позиция фонемата [ц] се използва по-рядко и то предимно като завършък във вторични звукоподражателни думи, в звукообразните — *Боц-боц, Кац, Мац*, и се свързва със семантично значение 'докосване', напр. „Кокошката изперперкала из ръцете му и — *кац!* — на Теня Шилето на хлапето на главата“ (Чудомир).

6. Ф о н е м а т а [ц'] се открива употребена в началото на една звукоподражателна дума, с която се възпроизвежда птича песен — *Чюр-цюр* (на синигер).

Г. РОЛЯ НА СОНОРНИТЕ КОНСОНАНТИ

Изобразителните възможности на сонорните консонанти по силата на чувствително изразения им тонов характер са големи. Соноритетът им ги прави често използвани в звукоподражателни думи, като употребата им е преди всичко в крайна позиция. Така ако на тринадесетте шумови консонанти, употребени в края на структурата, се падат 142 употреби, то на петте сонори се падат 105 употреби. В начална позиция сонорните консонанти са употребени в 27 думи, като 5 от тях са с пала-

тални консонанти. Най-общият анализ показва, че думи с две сонорни фонемни в структурата си са рядкост, откриваме само 8 такива думи — с краен сонор [м] — *Лум, Мъм, Рум, Ръм*; с краен [р] — *Мър, Рър*; с краен [н] — *Мън*; с краен [й] — *Люююй*. Във всички останали случаи крайният сонорен консонант се явява завършък на звучения, представени с начален шумов консонант.

С по-голямата част от звукоподражателните думи от типа С Г С, съдържащи сонорен консонант във фонемната си структура, се предават звучения на метални тела — наковалня, камбана, клепало, звънец, коса, медни съдове, монети и др., а с друга значителна част се предават бръмчения на насекоми и различни звукови резултати от действия.

1. **Фонема [м]**. В начална позиция [м] се употребява в няколко звукоподражателни думи, представящи преди всичко неопределени назални звукове, издавани при недоволство, смущение, неочаквано замълчаване и др. В повечето от тях крайният консонант е също така сонорен, напр. *Мъм, Мън-мън, Мър-мър, Мър-хър*. — „*Мъм-мъм-м!* — изръмжала мечката“ (Р. Босилек). „Намерих му едно, ама — *мъм!* — стисна той трите пръста на десницата и цокна с устни“ (Г. Райчев). „Кажеш ще дода или няма да дода. Какво е туй *Мън-мън-мън*“ (И. Йовков). „А котката сè след нея върви, върви, върти се, отърква се около краката ѝ и *мърррр... мъррррр...* Радост“ (Чудомир). Звукоподражателната дума *Мъм* представя и тъжно звучене на камбана, напр. „— *Мъмм...* — застенаха звънко двете камбани“ (Д. Талев).

В две от думите — *Мис-мис* и *Мац* — начален [м] се съчетава с шумов консонант. Първата от тях е диалектна, намираме я в следния пример — „Миска вели: *мис, мис, мис!*“ (сб. НУ), втората е вторично образование от глаголен корен — *мацна* — *мац*.

В крайна позиция [м] се употребява значително по-често. И тук нейната акустико-артикулационна характеристика се използва най-пълно. Билабиалната преградност и носовата озвученост я правят подходяща за възпроизвеждане на кратки звучения с отглъхващ, резониращ завършък. Такъв край обикновено имат звучения с експлозивно начало — *Бам, Бим, Бум, Дум, Пам, Пум, Тим-там*, както и звученията с начален сонор — *Лум, Мъм, Ръм, Рум-рум*.

2. **Фонема [н]**. Както вече бе посочено, назалният езично-алвеолен консонант [н] в начална позиция не се среща в структурната организация на звукоподражателните думи. Затова пък в крайна позиция по употребяемост той се нарежда на второ място след консонанта [к]. Ако се проследят звукоподражателните думи от типа С Г С със завършък [н], ще се види, че те се използват за предаване на звучения с отекващ,

резониращ завършък, произведени от удари по металически тела. Оттук и неговата предпочитана съчетаемост с начални консонанти — [д], [ж], [ҫ], [з], [с], [п], [т] — при 27 думи от общо 33, напр. *Дан, Дин-дин, Дон-дон, Дун-дун, Дънни, Дун-дин, Жан-жин, Жан-жун, Жин-жин, Жънни, Джан-джун, Джин-джин, Зин-зин, Зин-жин, Зън-бън, Дзинни, Дзънни* и др.

Анализът показва и друга една закономерност — фонема [н] се явява завършък на звукоподражателни думи с начален звучен консонант, изключенията са твърде малко. Чрез нея се подчертава тоновата характеристика на възпроизвежданото звучене, преходът му към резониращото отзвучаване. Този преход се извършва с посредничеството на междинния вокал, който най-често е [а] или [и], по-рядко [ъ], [у], [о], но никога [е].

3. Ф о н е м а [р]. Плавният сонорен консонант [р] е консонантът с най-силно изразена изобразителна специализация²⁹, което му отрежда и честа използваемост в структурната организация на звукоподражателните думи от типа С Г С. Специфичната му артикулационно-акустическа характеристика — вибрантно прекъсване на озвучената издишна струя чрез мигновени кратки трептения на езиковия връх с допиране до алвеолите — го прави много подходящ за възпроизвеждане на звучения, които имат в началото или в края си вибрантен характер.³⁰

В начална позиция с него се представят звуковете на разединението на материални тела — откъсване, отрязване с наръбени оръдия, напр. „... зад мене Лазар почва да реже царевичака със сърпа: *ran!... ran!*“ (И. Радичков). „... припаднали на зелките, како някои огладнели кози: *рус, рус, рус*“ (БНТ). С *Рън-рън* се представя еднакво добре и рязането със сърп, и хрущящото забиване на остър предмет в тяло, напр. „Но като ни падне — *рррън*. . . — той така удари чашката о масата, като че заби спринцовка в гърба на кон“ (Ст. Ц. Даскалов).

²⁹ Върху изобразителните възможности на [р] разсъждава още Платон. „И така, преди всичко, на мене ми се струва, че ρ (ро) се явява средство за изразяване на всякакво движение... Та ето, този звук ρ (ро), както аз казвам, се е сторил на създателя на имената, че е прекрасно средство за изразяване на движение, на порив, и той много пъти се е възползвал от него за тази цел“ (Вж. Платон, Сочинения в три тома, т. I, М., 1968, с. 471).

И за Б. Цонев звукът [р] съдържа определени изобразителни възможности „... всеки може да схване символичното значение на звука [р] — пише той —, като съгласен, който означава грапав звук, произлязъл от движение на предмет по грапава повърхност“ (Вж. Б. Цонев, История на българския език, т. II, С., 1934, с. 217).

³⁰ „За слуха на българина — пише П. Пашов — всеки треперлив звук, независимо от мястото на учленението и от дейния орган, се свежда до [р]“ (Вж. П. Пашов, цит. съч., С., 1968, с. 128).

В крайна позиция [р] предава вибрантния край на звучения, които могат да имат различни причинители и различна природа. Това могат да бъдат подражания на: бръмчене, дращене, порене, звънтене, чупене и т. н., напр. *Бърррр*, *Дърррр*, *Зърррр*, *Пърррр*, *Кърррр*, *Хър-мър*, *Църрр* и др.

4. Фонемата [р'] се среща употребена в една звукоподражателна дума, която вероятно е вторично образование от свършения глагол „рязна“, получено чрез отхвърляне на афиксите и оголяване на корена. Изобразителната характеристика на [р'] е същата както и на начално [р], но с известна мекота във възпроизвежданото звучене, напр. „*Ряз-ряз-ряз* — скрипти триона“ (В. П.).

5. Фонемата [л] се използва по-рядко като строителен елемент във фонемния експонент на звукоподражателните думи от типа С Г С в сравнение с разглежданите досега сонори. Наличните примери сочат 6 употреби в начална и 8 в крайна позиция.

Артикулационната специфика на консонанта — прилепване на езиковия връх до алвеолите — го прави подходящ за изобразяване на звучения, предизвикани от действията „съприкосновение“ и „отлепване“³¹.

В начална позиция в съчетание с краен беззвучен експлозивен консонант [л] предава специфичните звукове на отлепването и съприкосновението, напр. *Лап*, *Лоп*, *Луп*, *Лок*, *Лит* — „Лопалото рекло „лоп“ и изскочил един шоп...“ (Р. Босилек). „Довела си лисичетата и — *лап-лап* — излапали всичкия мед“ (Р. Босилек). „Почнах аз: *луп* с тоягата в раницата...“ (Н. Хайтов).

В съчетание с краен сонор [м] в думата *Лум* [л] представя глъхнеш далечен звук от силен удар по обемен предмет, напр. „*Лум-лум! Лум-лум!*“ — чу се наново, глухо изтежко, но сега два пъти едно след друго, види се стреляха четири оръдия“ (Д. Талев). Със същата дума се представя и внезапно избухване на пламък, на огън.

³¹ Н. И. Ашмарин — пръв изследвач на звукоподражателната лексика в тюркските езици — открива звука [л] с определени изобразителни функции в звукоподражателните думи, изобразяващи примигване, движение на пламъка, и по следния начин обяснява произхода му: „... първобитният наблюдател, поразен от светлинното явление, неволно и несъзнателно движел езика си, подражавайки на движението на пламъка или на мъждукането на далечна звезда“ (Вж. Н. И. Ашмарин, Подражание в языках Среднего Поволжья, Изв. Азерб. госуд. у-та, сер. Обществ. наук, вып. 2—3, 4—5, Баку, 1925, П—111, с. 155—156). С подобна изразителност в думите [л] се свързва в древността от Платон (Вж. Платон, цит. съч., с. 472, 473). У нас за изобразителните възможности на [л] разсъждения намираме у Ц. Гинчев (Вж. Ц. Гинчев, цит. съч., с. 417) и у Б. Цонев, който пише: „... л, наопаки, означава движение по гладка повърхност, изобщо, бавно, безшумно движение, по-благ звук“ (Вж. Б. Цонев, цит. съч., с. 217).

Като втори консонант в структурния тип С Г С, [л] се явява в съчетание само с началните експлозивни шумови консонанти — [б], [г], [д], [к], и най-общо се използва за предаване звук на изливаща се течност — *Бъл-бъл, Бол-бъл, Бул-бул, Гъл-гъл, Гул-гул, Къл-къл*. Като прави описание на изтичащата от чучурите на чешмата вода, ето как П. П. Славейков предава характерните звучения:

„... тутаки през среднята се цев
 обади друг, сърдит, и строго им се сопна, —
 смълча се, дръпна се навътре, с нещо хлопна
 там, и задавено отново зина зъл:
бол-бъл, бъл-бол, шъ-шъ, и пак — бол-бъл“ (Кървава песен).

6. Фонемата [л'] има същата изобразителна характеристика като своя твърд корелат. Явява се в позиция пред [у] — последователно прокарана закономерност при всички палатални консонанти, с малки изключения. Открива се в звукоподражателните думи — *Люп, Люс, Люш, Люююй*. Думите *Люп* и *Люс* звукообразно представят краткотрайни действия, завършващи със силен удар, напр. „Както си играех и се трудох да обогатя родната музика с нови творци, спънах се, паднах на очи и свирката — *люп* — намъкна се цяла в гърлото ми“ (Чудомир). „Ненадейно той се обърна и — *люс* — удари му силна плесница“ (Из разг. реч). *Люш* представя образно действието „люлея“, напр.:

„*Люш... люш... нагоре
 люш... люш... надолу.*
 Люшкой на воля,
 люлчице моя“ (В. Пасп.).

Тя се явява вторична звукоподражателна дума, получена от изходна глаголна форма „люшна“. Със звукоподражанието *Люююй* се възпроизвежда нежна птича песен.

7. Фонемата [й] се явява само като втори структурен консонантен елемент в типа С Г С след вокали — [у], [и], [а], [е]. Не се среща след вокали [о] и [ъ].

Направеният фонетико-семантичен анализ на звукоподражателните думи от типа С Г С откъм структурна организация, употреба и дистрибуция на консонантните фонемни позволява да се твърди, че съществува известна изобразителна специализация на фонемите, изграждащи фонемната структура на звукоподражателните думи. Използването на едни или други фонемни е обусловено от звуковата или образната природа на представяното звучене или явление. Необходимо е да се подчертае обаче, че фонемният експонент на тези думи не е тждествен, не се покрива с физико-акустическата природа на възпроизвеж-

даното естествено звучене. Фонемно това звучене твърде условно се възпроизвежда чрез най-близките по акустико-артикуляционен ефект говорни звукове. „Звуковият свят — пише В. Г. Гак — всеки народ разчленява в съответствие с фонемната система на езика, подобно на това, както обективният свят се разчленява в съответствие с изработената от всеки език система от думи-понятия. По такъв начин, даже в оноματοпееите, мотивираността се явява не абсолютна, не природна, а социално обусловена, в известна степен относителна“.³² За тази пречупеност на фонетическата мотивираност през призмата на езиковата система при звукоподражателните думи говори и Ж. Молхова.³³

³² В. Г. Гак, Беседи о французском слове, М., 1966, с. 19.

³³ Ж. Молхова, цит. съч., с. 523.

ПРИЗНАКИ ФОНЕТИЧЕСКОЙ И ФОНЕТИКО-
СЕМАНТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОДНОСЛОЖНЫХ
ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ
В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

ВЫРБАН ВЫТОВ

(Резюме)

Звукоподражательные слова, как специфическая категория лексических единиц, существенно отличающаяся как от обычных категорий слов, так и от междометий, в болгарском языкознании до сих пор не были объектом специального исследования.

В предлагаемой студии ставится вопрос о звуковой мотивированности лексического значения звукоподражательных слов, делается анализ фонетической структур, односложных звукоподражательных слов, среди которых можно выделить 16 структурных типов.

Конкретному фонетико-семантическому анализу подвергаются лексические единицы, наиболее характерного для звукоподражательной лексики болгарского языка структурного типа — согласный + гласный + согласны (С Г С). Делается анализ организации слога и консонантного фонемного состава; полное раскрытие получают вопросы употребления и дистрибуции согласных фонем, их участия в семантизации.

На основании конкретного анализа фонемного состава и связанной с ним семантикой делается вывод о наличии определенной изобразительной специализации фонем, участвующих в образовании звукоподражательных слов.

TRAITS DE LA CARACTERISTIQUE PHONETIQUE
ET SEMANTIQUE DES ONOMATOPEES
MONOSYLLABIQUES EN BULGARE

VARBAN VATOV

(Résumé)

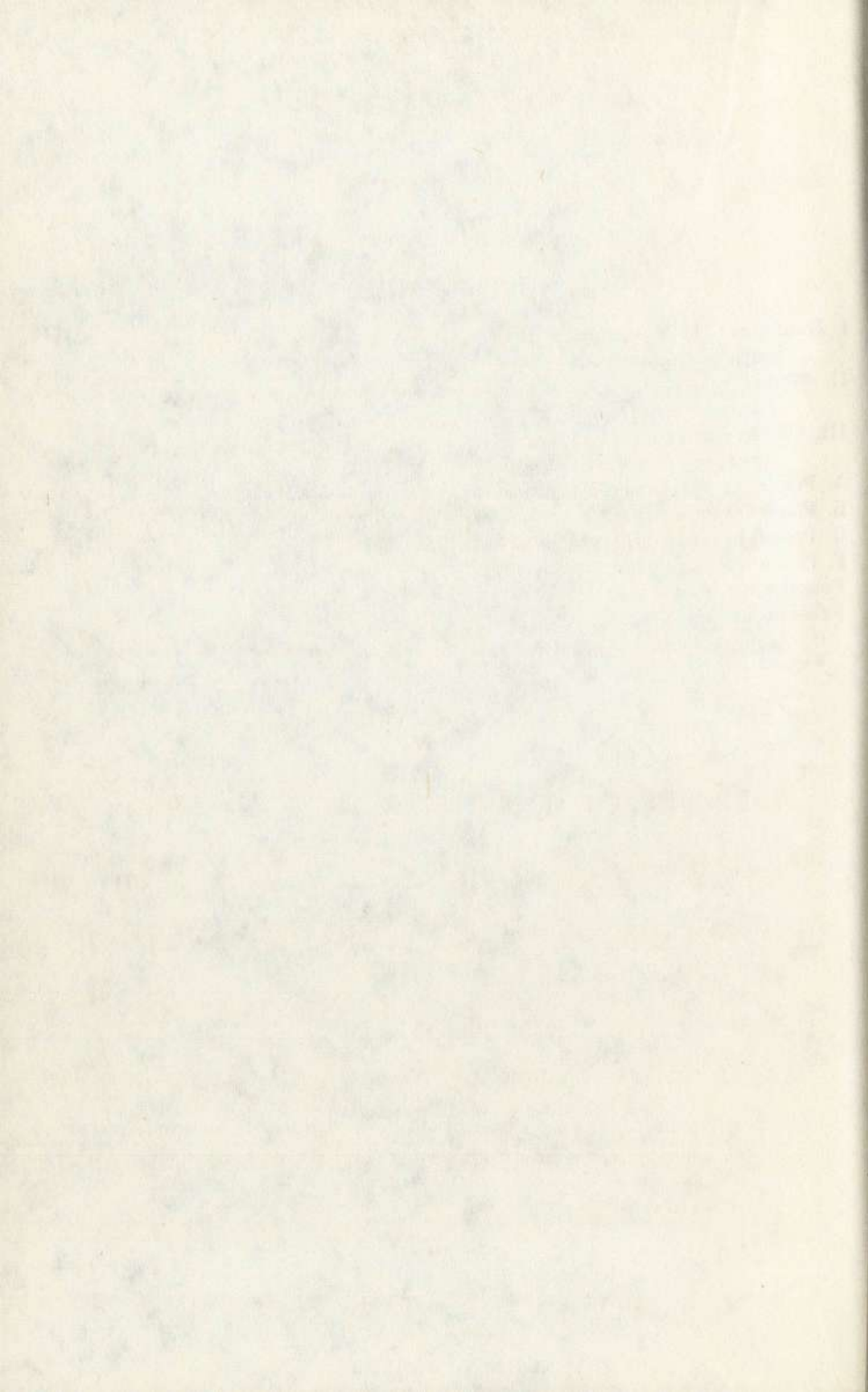
Les onomatopées, étant une catégorie lexicale spécifique très différente des catégories ordinaires des mots et des interjections, n'ont pas été jusqu'à maintenant l'objet d'une étude spéciale de la linguistique bulgare.

Dans la présente étude nous examinons la motivation phonique de la signification lexicale des onomatopées. Nous analysons également l'organisation structurale phonétique des onomatopées monosyllabiques, subdivisées en seize types structuraux. Nous faisons une analyse concrète sur le plan phonétique et sémantique des unités lexicales du type structural le plus caractéristique pour le lexique des onomatopées de la langue bulgare — consonne + voyelle + consonne (CVC). En analysant l'organisation syllabique et le contenu phonémique et consonnantique, nous étudions à fond les questions de l'emploi et de la distribution des phonèmes consonnantiques, ainsi que leur part au processus sémantique.

À la base de l'analyse concrète du contenu phonémique et en rapport avec la sémantique nous tirons la conclusion de la présence d'une spécialisation expressive déterminée des phonèmes formant les onomatopées.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Въпросът за звуковата мотивираност на лексикалното значение при звукоподражателните думи	53
II. Фонетична структурна организация на едносричните звукоподражателни думи	58
III. Фонетико-семантическа характеристика на звукоподражателните думи от типа СГС	62
А. Роля на преградно-експлозивните шумови консонанти	63
Б. Роля на фрикативните шумови консонанти	69
В. Роля на африкативните шумови консонанти	75
Г. Роля на сонорните консонанти	77
Резюме на руски език	83
Резюме на френски език	84

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

ГЕОРГИ ПОПОВ, ПАИСИЙ ХРИСТОВ

ЗА ПРЕВОДА НА БЪЛГАРСКИТЕ
УМАЛИТЕЛНИ ИМЕНА
НА ФРЕНСКИ ЕЗИК

GUEORGUI POPOV, PAISSIJ CHRISTOV

DE LA TRADUCTION DES DIMINUTIFS BULGARES
EN FRANÇAIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

DEPARTMENT OF CHEMISTRY

LABORATORY OF ORGANIC CHEMISTRY

CHICAGO, ILLINOIS

REPORT OF THE DIRECTOR OF THE LABORATORY OF ORGANIC CHEMISTRY

FOR THE YEAR 1954

I. СЪЩНОСТ НА ЯВЛЕНИЕТО УМАЛИТЕЛНОСТ

Важно място във френско-българските езикови паралели заема проблемът за умалителността. Това явление е добре познато и в двата езика. То се използва както в говоримата, така и в литературната реч, но съответствията между единия и другия език не винаги са налице. Поставя се въпросът за разпространението на умалителността в българския и френския език, за стойностите, които могат да имат умалителните, за начините, чрез които се изразяват тези стойности аналитично. Тези проблеми са от особено значение при превеждането от единия език на другия. От една страна, ще се хвърли допълнителна светлина върху отношението между френската и българската словообразователна система, а това ще се отрази на преподаването на френски език у нас, и, от друга, ще бъдат посочени принципните положения на предаване на българските умалителни на френски език, което ще допринесе за усъвършенстване на преводаческата техника. Тези положения могат да се използват и при практическите занятия по превод във ВУЗ.

Преди да пристъпим към сравнителното изучаване на умалителността в двата езика, ще се позовем на някои интересни проучвания на френски и български езиковеди, които ще ни служат за изходна теоретична база за съпоставяне.

Разсъждавайки върху механизма на морфолексикалните образования, Г. Гийом пише: „Защо по-скоро едни идеи, отколкото други, могат да бъдат изразявани чрез суфикси, като например умалителността?... Защо например идеята за умалителност може да се изрази със суфикс, а не идеята за големина или за красота? Това е така, защото цялата морфология почива на едно двупосочно движение от общото към частното и обратно — от частното към общото. От това произтича и особенният афинитет към идеята за умалителност, а в някои езици — към идеята за увеличителност, и във връзка с това — твърде разпространената тенденция за изразяване на идеята за умаляване или увеличаване на нещата чрез средствата на морфологията“.¹

¹ Leçons de linguistique de Gustave Guillaume, B, 1948—1949, Klincksieck—Paris, 1972, p. 129.

Като се базира на тази позиция на Г. Гийом, Марсел Вебер, един от неговите последователи, прави едно цялостно проучване върху умалителните във френския език. Става дума за неговата дисертация „Принос към проучването на умалителните във френския език“.² В нея Вебер ни предлага две твърде интересни обяснения на явлението умалителност. Първото обяснение е психо-механическо. Идеята за уголемяване визира нещо частно в посока на уголемяването. А самият факт на назоваването се характеризира с движение от общото към частното. Следователно налице е едно противоречие между двете тенденции. „Може би това механично противоречие обяснява защо увеличителните са имали по-малки шансове да се обособят като отделна категория в езика.“³ Второто обяснение е психологическо. То държи сметка за отношението на говорещия към заобикалящата го среда. „По отношение на говорещия умалителното умалява всичко останало в полза на личното АЗ, което нараства. Увеличителното, напротив, увеличава нещата за сметка на личното АЗ, което намалява. Следователно инстинктът за съхранение... кара човека по-скоро да умалява света в своето въображение, за да господствува над него, отколкото да го увеличава.“⁴

Това обяснение, макар че е твърде психологическо и до известна степен идеалистическо, е показателно в смисъл, че то подчертава субективната основа за образуване на умалителните — те не само служат за назоваване на лица или предмети с по-малки размери, но и за изразяване на определено отношение на говорещия към означаваното. „От гледна точка на резултата умаляването поражда в зависимост от категорията и природата на основната дума, на суфикса и на контекста ефекти и нюанси с количествен и качествен, с понятиен и емоционален смисъл.“⁵

Показателен в това отношение е и фактът, че в „Граматика на българския книжовен език“ Ст. Стоянов използва почти навсякъде термина „умалително-гальовни съществителни“, с което подчертава техния субективен нюанс.⁶

Подробно изследване на умалителните имена в българския език е направила М. Димитрова в студията си „Умалителните имена в българския книжовен език“. Многогранно са разгледани умалителните суфикси: съчетаемост с изходната основа, морфологични особености при суфиксацията, място на уда-

² M. Weber, Contributions à l'étude du diminutif en français moderne, Thèse, Zurich, 1963.

³ Пак там, с. 15 и 16.

⁴ Пак там, с. 16.

⁵ M. Weber, op. cit., p. 19.

⁶ Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, Науки и изкуство, С., 1964, с. 175.

рението, семантика на умалителните и т. н. Авторката прави преглед на нашата и съветската литература по този въпрос. Макар че се разглеждат подробно опитите за определяне статуса на умалителните, в студията не е дадена задоволителна дефиниция за тях. Те се схващат като средна, междинна категория между самостоятелните думи и тези, които са само форми на дадена основна дума.⁷ Тази констатация е вярна, но тя не дефинира умалителното, не посочва отличителните му страни. А в проучването си авторката много добре е показала, че умалителните се отличават от съответната изходна дума по морфосемантичната си структура. „Умалителното трябва да се разглежда като езикова категория, но в никой случай не бива да се разглежда като граматическа (то не е задължително като рода и числото). Би било по-точно да се нарича морфо-лексикална категория.“⁸

Най-пълно и многостранно е разгледан въпросът за умалителните от Б. Кръстев в книгата му „Умалителността в българския език“⁹. След като прави обстоен преглед на българската граматическа литература, посветена на умалителността, авторът се спира на няколко съществени проблеми на явлениято, преди да го проучи в детайли при различните части на речта. Според него „прибавянето на умалителния суфикс най-напред е ставало към думи, означаващи конкретни предмети и части на човешкото тяло, които обективно могат да бъдат малки и големи. . . След това умалителният суфикс започнал да се прибавя към думи, свързани с душевния живот на човека и с абстрактни понятия въобще“ (с. 12). Като се спира на въпроса, дали умалителните са отделни думи или форми на една дума, Б. Кръстев заключава, че „няма достатъчно основания умалителните имена да се считат за граматически форми на думите, . . . да се оборва разпространеното схващане, че умалителните имена са отделни думи, а умалителните суфикси са словообразователни морфеми“ (с. 18). Макар че проявите на умалителността са ограничени в някои случаи (при абстрактни имена, които съдържат един от суфиксите *-н-, -ство, -ост, -ота, -изъм, -еж*; при съществителни от м. р. на *-ец* или от ж. р. на *-ка*, поради омонимия с умалителните суфикси), „вътре в самите части на речта доста широко и последователно е прокарана възможността за образуване на умалителни думи“ (с. 22). Авторът установява, че „родовият признак в значението на думите има някаква корелация (връзка) с умалителността. . . Най-умалителен е средният род, следван от женски и от мъжки род. . . Умалителните

⁷ М. Димитрова, Умалителните имена в българския книжовен език, ИИЕ, 1959, VI, с. 265.

⁸ М. Weber, op. cit., p. 21.

⁹ Б. Кръстев, Умалителността в българския език, Народна просвета, С., 1976.

суфикси променят рода на умалителните думи в посока преди всичко на среден род“ (с. 25—26). Несъмнен интерес представлява изследването на умалителността от количествено гледище, както и значението ѝ за богатството на езика.

Според нас умалителното може да се разглежда като морфосемантичен вариант на изходната дума, образуван с помощта на суфикс за изразяване на умалителност или на придружаващо я емоционално отношение към означаемото. Свидетелство за това е фактът, че в българския език умалителните по правило не се дават в речниците, тъй като говорещите български език имат езиково чувство за възможностите за образуване на умалителни имена. В речниците се посочват само онези умалителни, които освен първоначалното си значение притежават според контекста и други значения и в много случаи са се лексикализирали: *книга* — *книжка* (спестовна, студентска), *круша* — *крушка* (електрическа) и др. Във френския език умалителните се посочват в речниците, тъй като далеч не всички имена са склонни да изразяват по морфологичен начин идеята за умалителност. Така че няма вътрешна разлика в бинарните отношения *къща* — *къщичка* и *maison* — *maisonnette*. Разликата е в това, че по принцип българският умалителен вариант не е единствен (*къщица*, *къщурка*, *къщичка* и др.), а във френския език в повечето случаи той е единствен. Освен това в българския език морфологично изразената умалителност е закономерно явление, а във френския език то е спорадично, независимо че двата езика предлагат горе-долу еднакъв брой умалителни суфикси.

Проучването на умалителните може да стане в два аспекта: морфологичен и семантичен.

II. МОРФО-ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА УМАЛИТЕЛНИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ И ФРЕНСКИЯ ЕЗИК

Макар че тези особености нямат решаващо значение при търсенето на функционалните съответствия между умалителните в двата езика, те могат да бъдат показателни в много отношения: съчетаемост и продуктивност на суфиксите, степен на разпространение на явлението, степен на употреба на умалителните и пр.

1. Образуване на умалителни имена

За българския език образуването на умалителните имена е разгледано детайлно в студията на М. Димитрова (вж. по-горе), както и в граматиката на Ст. Стоянов (цит. съч., с. 175—178). Тук можем само да представим систематизирано българските умалителни суфикси в зависимост от съчетаемостта им.

За образуване на умалителни съществителни в българския език се употребяват 11 суфикса. Тяхната дистрибуция е следната:

-*ец* се присъединява само към имена от мъжки род (*градец*);

-*ка*, -*ица*, -*чица*, -*ичка* (се присъединяват само към имена от женски род (*градинка*, *къщица*, *солчица*, *ръчица*);

-*це*, -*ице*, -*енце* се присъединяват само към имена от среден род (*селце*, *слънчице*, *знаменце*);

-*е*, -*че*, -*ле* с имена от мъжки и женски род (*краче*, *носле*, *братче*, *птиче*).

Френската словообразователна система разполага със следните суфикси за образуване на умалителни имена:

-*eau/elle*: *orme* — *ormeau*, *prune* — *prunelle*;

-*et/-ette*: *livre* — *livret*, *fille* — *fillette*;

-*on*: *aigle* — *aiglon*;

-*ot/otte*: *île* — *ilot*, *main* — *menotte*;

-*ule*: *fleur* — *florule*;

-*in*: *plaisant* — *plaisantin*;

-*ille*: *flotte* — *flottille*;

-*elet/-elette*: *agneau* — *agnelet*, *goutte* — *goutelette*;

-*illon*: *oiseau* — *oisillon*;

-*icule*: *ventre* — *ventricule*;

-*ichon*: *maigre* — *maigrichon*;

-*eron*: *parre* — *parperon*.

И в двата езика се констатира разнообразие от суфикси, които изразяват една и съща категория — умалителност. Голям интерес представлява проучването на дистрибуцията на умалителните суфикси, както това е направено в цитираната студия на М. Димитрова.

За разлика от българския език във френския език умалителните суфикси до голяма степен са загубили своята продуктивност. Единствено суфиксът -*et/-ette* има подчертана жизненост и може да се комбинира не само с френски изходни основи, но и с думи, заети от други езици. Така например английската дума *kitchen* е послужила за основа на френското умалително *kitchenette* (*кухничка*). Подобен е случаят със *star* — *starlette*, *starlinette* (*млада кинозвезда*), *snob* — *snobette*, *snobinette*, *gangster* — *gangsterette*. Интерес представлява морфологичната структура на неологизмите *superette* и *majorette*.¹⁰ Думата *superette* е образувана от два афикса: *super* — латински префикс, който има широка употреба в наше време) *super-sonique*, *supermarché* и -*ette* умалителен префикс. От сложното съществително *supermarché* чрез апокопа на втория елемент (*marché*) се стига до лексикализиране на първия елемент, кой-

¹⁰ Albert Dognane, *Trois aspects du français contemporain*, Paris, Larousse, p. 149.

то пък е послужил за основа на едно умалително (*superette* — малък универсален магазин). Думата *majorette* е образувана от *major*, сравнителна степен на *magnus* — (голям) и означава 'младо момиче, което участва в парад по време на празници'.

2. Съчетаемост на суфиксите в зависимост от изходната дума

В българския език практически всички съществителни и качествени прилагателни (най-често със суфикса *-чък*) могат да имат умалителни варианти. В много случаи е възможно образуването на повече от едно умалително от изходната дума (*човек, човече, човечец, човеченце; брат, братче, братле, братленце* и пр.).

Във френския език морфологично изразената умалителност се среща по-рядко, отколкото в българския език. Умалителните суфикси се съчетават най-вече с имена на лица, предмети и животни, а понякога и на отвлечени понятия, които са в тясна връзка с ежедневието на човека. В съвременния френски език особено често се употребяват умалителни имена за животни. В зависимост от контекста те могат да бъдат и неутрални, и емоционално експресивни. Неутралните означават малките на животните: *chaton, ourson, perdreau, girafeau, pigeonneau* и др., а емоционално-експресивните — отношението на говорещия. Разговорният и детският език лесно създават умалителни за животните. Ето резултатите от една анкета във връзка с този въпрос¹¹. За думата *chat* са дадени следните две групи емоционално-експресивни умалителни (в зависимост от изходния корен): а) *chaton, chatonnet, chatouchki, chatinoisette, chatemin-taine*; б) *minet, minou, matou, minouche, minouchonet, pou-pousse, pou-pousse, poussoulette, poupsi*.

Могат да се посочат и други подобни примери:

Rat — *raton, ratouche, ratatume, ratonichette, ramignonne, ratonton*.

Souris — *souriceau, sourichonnet, souricette*.

Loup — *louveteau, loupriot, loupiette*.

Pou — *pouceron, pouceronet*.

Lapin — *lapereau, lapinet, tilapin (de petit lapin)*.

Не само съществителните, назоваващи животни, а също така и други съществителни, както и някои прилагателни предлагат по няколко умалителни имена. Прилагателното *pâle* има следните умалителни форми: *pâlot, pâlichon*. Прилагателното *maigre* е дало формите: *maigrelet (un peu maigre), maigrêt (un peu trop maigre), maigrichon*.

Тези умалителни, подобно на българските вторични форми, изразяват степенуване на умалителността. Ето и няколко примера при съществителните имена. Думата *ping* има три умали-

¹¹ Jacques Pohl, *La faune hypocoristique*, *Vie et langage*, N 2, P., 1974, p. 36.

телни съответки: *muret, murette, muretin*. Не също има три форми: *ilet, illette* (vx. *très petite île*), *îlot*. Формата *îlot* наред с умалителното има и значения, различни от това на изходната основа *île*.

И в двата езика умалителни се образуват и от лични имена: *Стефчо, Пенка, Charlot, Jeannette*.

3. Лексикализация на умалителните в българския и френския език

Въпросът за лексикализацията засяга умалителните имена от диахронна гледна точка. В случая под лексикализация ще разбираме изгубването на умалителността, което може да се прояви в две направления:

а) При запазване значението на изходната дума и избледняване или изгубване на умалителността. За българския език можем да посочим примери като *мома* — *момиче, момък* — *момче*, при които изходната основа е запазена. „Старите умалителни имена, които нямат в съвременния български език неумалителни успоредици или не назовават малки по природа предмети (като *сърце, слънце* и др.), въпреки наличието на умалителна морфема няма да бъдат квалифицирани като умалителни думи.“¹² Във френския език в ранния стадий на развитието му при прехода от народния латински език към старофренския език внушителен брой думи, които са били умалителни в народния латински език, под влияние на фонетични изменения са престанали да се чувствуват като умалителни, като при това изходната дума напълно е изместена от умалителната форма. Думата *soleil* е била *soliculus* в народния латински език и представлява умалително на думата *sol* от класическия латински език — форма, запазена и до днес в *parasol* (сенник, чадър за сянка). Поради омонимия със *sol* (земя), и *solus* (сам) в народния латински език е добила право на живот умалителната форма *soliculus*, тъй като е съществувала тенденцията за удължаване на имената чрез диминутивни суфикси, за да бъдат те предпазени от изчезване. Умалителни латински имена са били и *auricula* — *oreille*, *coutellum* — *couteau*, *apicula* — *abeille*, *oculus* — *oeil*, *ramellus* (lat. pop.) от *ramus* (lat. class.) — *rameau*.

Интересен е случаят на субстантивирание на умалителните прилагателни, при което признакът за умалителност се изгубва. Например *belette* е умалително от *belle* (невестулка), *blanquette* е умалително от *blanc* и означава 'бяло вино', *brevet* е умалително от *bref* (патент, диплом, грамота), *fauvette* идва от *fauve* и означава 'синигерче'. В адвербиалното съчетание *à la bonne franquette* (прямо, искрено, откровено) *franquette* е

¹² Б. Кръстев, цит. съч., с. 19.

образувано от franc. Българските форми *Сивчо, Сивушка, Белчо* имат идентичен начин на образуване.

4. Особеност на образуването на умалителните имена в двата езика е, че то може да измени граматическата категория род. С определени суфикси съществителните от мъжки и женски род преминават в среден род: *кораб — корабче, книга — книжле, клон — клонче* (а също и *клонка*), *кон — конче, мишка — мишле, прозорец — прозерче* и др. Промяната на граматическата категория род се среща и при умалителните имена от френски език. Тя може да засегне както тези от мъжки род — *avion — avionnette, balai — balayette, camion — camionnette, fourgon — fourgonnette*, така и имената от женски род — *feuille — feuillet, fiche — fichet, lanterne — lanternon/eau, parapre — paraperon*.

III. ЕЗИКОВИ СРЕДСТВА ЗА ПРЕДАВАНЕ ФУНКЦИИТЕ НА УМАЛИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ БЪЛГАРСКИ НА ФРЕНСКИ ЕЗИК

В третата част на изследването се разграничават нюансите в значението на умалителните в българския език и се посочват средствата за предаването им на френски език. Тъй като умалителността е семантична категория, тя може да намери различен способ на изразяване в различните езици: морфологичен (с помощта на суфикси), лексикален (при използване на лексически средства за предаване на умалителност и на свързаните с нея нюанси) и др. Нашите констатации почиват на наблюдения върху преводи на художествена литература от български на френски език, а също така и на оригинални френски източници. Тук не става въпрос за пълно изчерпване на материала за умалителните, а за принципни положения, които могат да бъдат ръководещи при преводаческата дейност. (Непосредствено след българските примери посочваме в скоби автора, произведението и страницата, откъдето те са взети, а за преводите им на френски език цитираме изданията и преводачите в библиографската справка на края на изследването).

1. На умалителното в българския език отговаря умалително във френския език.

Най-често това съответствие се проявява при изразяване на конкретна, физическа умалителност. При този случай говорещото лице има възможност да избира между лексикалното изразяване най-често с прилагателното *малък/petit* и морфологичното — със суфикси. Ако в българския език този избор се явява компетентност за всяко говорещо лице, даже и за тези, на които българският език не е роден, при условие, че познават механизма на умалителната суфиксация, то при овладяване

на френския език като чужд съвсем не е достатъчно познаването на умалителните суфикси и на тяхната дистрибуция в зависимост от изходната основа, тъй като морфологично изразената умалителност не покрива всички имена, а освен това нерядко при умалителните се получава изместване в смисъла и първоначалното значение избледнява. Тук е необходимо конкретно да се познават имената, при които тази суфиксация е възможна.

Могат да се дадат огромен брой литературни примери за съответствие между българските и френските умалителни. Ще посочим само няколко, тъй като в практическата работа е достатъчно познаването на френските форми, отбелязани в речниците:

Тук съм де — обади се ясен женски глас от малката градинка зад воденицата (Е. П., Край воденицата, с. 71) — *Me voici, fit une voix de femme depuis le jardinet derrière le moulin.*

Бедна едноетажна къщурка с градинка (Л. Ст., Холера, с. 142) — *Maisonnée d'aspect pauvre à un étage avec un jardinet.*

Под нас текат вадички (Л. С., Холера, с. 111) — *Au-dessous de nous des ruisselets coulent.*

Издигне се някъде тънка струйка дим и секне (И. И., Индже, с. 120) — *On pouvait voir ça et là... s'élever pour disparaître aussitôt un mince filet de fumée.*

Умалителните могат да имат и експресивна функция, която не е непременно свързана с конкретна умалителност. В този случай говорещият изказва своето отношение, своите чувства към назоваваните лица или предмети. Може да се наблюдава цяда гама от отсенки при умалителните: гальовност, предчувствие, смекчаване, ирония, неодобрение, презрение, подценяване и т. н. Тези функции на имената се срещат често и в двата езика:

„... son père ne croyait pas à la vocation de célibat, prétendu sans raison vraie, par une fillette qui ne connaît rien de la vie“ (Ph. Hériat, La Famille Boussardel).

„Il faut engraisser pas beaucoup, mais un peu, tu es maigrichonne“ (G. de Maupassant, Fort comme la mort).

„Sur les herbelettes,

Herbes verdelettes,

Verdoient feuillettes

Feuillant les hayettes

Et Pan dessous chante

Chant des sept planettes“.

Jean Lemaire de Belges (XVI s.)

„Il faut que je vous conte une petite historiette qui est très vraie et qui vous divertira“ (Mme de Sévigné).

Както се вижда от последния пример, лексикално и морфологично изразената умалителност могат да се съчетаят, за да се придаде още по-голяма изразителност на текста. Това съче-

тание не бива да се разглежда като тавтология. Както на български език, така и на френски прилагателното *малък* (*petit*) изразява номинална умалителност, то предшества името и по този начин се набляга на големината на лицата и предметите, преди те самите да се назоват. Прилагателното *малък* (*petit*) изразява конкретен физически факт, който не е свързан с емоционалната оценка. При познавателната дейност на човека идентифицирането на предметите или лицата става успоредно с установяването на техните размери, а често най-напред се възприемат зрително очертанията им, а след това се разпознават обектите. Затова качествените прилагателни за физически свойства и на първо място *голям* (*grand*) и *малък* (*petit*) нормално стоят пред съществителното и в двата езика. А субективната оценка идва по-късно, тя изисква предварително познаване на обекта. Затова суфиксите за изразяване на умалителност проявяват допълнителните си нюанси едва след като е представен обектът, чрез изходната основа и тези нюанси са в тясна връзка с контекста. В това се състои спецификата на семиологичната структура при лексикално и морфологично изразената умалителност. Тя фактически ни обяснява защо е възможно тяхното едновременно съществуване и използване. Това наблюдение потвърждава становището на Г. Гийом, че „наблюдателят може да достигне до психическата структура само чрез семиологичната структура“.¹³

Умалителните могат да изразяват и отрицателното отношение на говорещия към лицата или предметите (ирония, презрение, подценяване и пр.).

Гледам го в съдилището... Овчичка, такъв глупав, пък той цял вълк. Играят си със съдията (Е. П., Андрешко, с. 105) — *On n'a qu'à vous observer au tribunal: on croirait des agnelets, de pauvres naïfs, mais en réalité on se trouve en présence de loups, de grands malins qui mettent les juges dedans“.*

Ами че вълката е почтено животинче, моля ви се. Мирно. Незлобливо. (Л. Ст., Холера, с. 118) — *Le pou est une bestiole très décente, paisible, pas rancunière“.*

Особен случай при превода на българските умалителни на френски език се явява заместването на име, назоваващо по-частно, по-тясно понятие, с име, назоваващо по-широко понятие, когато това не се отразява на значението на контекста:

Една тревичка се люлее висока като топола; може и да е топола, но ако се съди по мухичката, която кацва върху нея, по-скоро ще е тревичка (Л. Ст., Холера, с. 48) — *Un brin d'herbe se balance haut comme un peuplier; peut-être est-ce un peuplier, mais*

¹³ Gustave Guillaume, *Leçons de linguistique* — A, Québec, Paris, 1971, p. 70.

si l'on juge à la bestiole qui y est perchée c'est plutôt un brin d'herbe.

Би трябвало да се смятат като изключение случаите, когато българско неумалително име е преведено с умалително на френски език:

То не шумолят дъждовни капки... Разхладяният наляга узрялото жито (А. Кар., Соколова нива, с. 230) — *Pourtant ce n'est pas le murmure des goutelletes, c'est la brise qui fait pencher les épis mûrs.*

2. Като най-често срещано средство за изразяване на умалителност във френския език се очертава употребата на прилагателното *petit*. То се използва дори тогава, когато има възможност умалителността да се изрази морфологично:

Равнодушно правеше къщица от омръзналите му кубчета (Г. Ст., Старият прокурор, с. 90) — *Il construisait d'un air indifférent une petite maison avec un peu de cubes bien qu'il en eût assez depuis longtemps.*

Фактът, че във френския език морфологично изразената умалителност не е общовалидна и следователно не винаги е възможно суфиксално да се изрази отношението на говорещия към обекта на говоренето, се е отразил на значението на прилагателното *petit*. Докато в българския език *малък* има почти винаги конкретно умалително значение, то *petit* във френския език е поело и експресивните функции на морфологично изразената в българския език умалителност с нюанси на гальовност, ирония и пр.

„Les parents ont leur petit mot à dire“ (Radio France — Internationale).

Вие се жените млади и хубави женички имате (Е. П., Андрешко, с. 107) — ... *car vous vous mariez jeunes, et ma foi, vous avez de belles petites femmes“.*

Свърши се тя твоята, г-н фелдфебеле, холерата излезе посила от теб, отне ти жертвичките една по една (Л. Ст., Холера, с. 91) — *Finie ta puissance, adjutant; le choléra s'est avéré plus fort que toi, il t'a pris une a une tes petites victimes“.*

Някои се полуизправят и гледат безпомощно, с желание да прочетат в очите на фелдфебела някаква надеждица за себе си (Л. Ст., Холера, с. 71) — *Quelques-uns se mettent sur leur séant, regardent anxieux, désireux de lire dans les yeux de l'infirmier quelque petite espérance à leur endroit“.*

Употребата на *petit* в тези случаи не бива да се абсолютизира. Умалителността не е непременно свързана с пространствените размери, тя може да изрази и степен на проявление, и количество, и интензивност. Изисканият превод трябва да държи сметка за тези особености. Ще посочим примери, при които преводачите не са търсили нюансите на умалителността в българския език и са използвали навсякъде *petit*:

- *Сега какво правиш?*
- *Търговийка* (Г. Ст., Малкият Содом, с. 126).
- *Et que fais-tu maintenant?*
- *Du petit commerce.*

Търговийка е умалително, което изразява слаба проява на явлението или пък свидетелствува за субективно отношение на говорещия (скромност, непретенциозност и пр.) *Petit commerce* във френския език означава по-скоро *търговия на дребно*, отколкото *търговийка*. Би било по-уместно да се използва изразът *un peu de commerce*.

Вместо *бавна фосфоресцираща светлинка* (Л. Ст., Холера, с. 89) да се преведе с *une petite lueur phosphorescente* може да се употреби прилагателното *faible* или даже *lueur* да се използва самостоятелно, тъй като тази дума означава именно *слаба светлина, светлинка*.

При прилагателните имена умалителността е свързана със по-слаба проява на качеството, т. е. тя изразява степента на качествената характеристика, нейната интензивност. Изразът *un peu* има по отношение на прилагателните същата оценъчна роля, която има *petit* по отношение на съществителните.

Глунавичка бях (Г. Ст., Вестовой Димо, с. 197) — *J'étais un peu bête*.

3. Идеята за умалителност може да се предаде и чрез други лексикални средства във френския език. Спираме се именно на френския език, тъй като при превод трудностите възникват там, където морфологичната умалителност е невъзможна, а употребата на *petit* е неизразителна. Става дума за употребата на специални лексически единици за умалителност, които придават по-голяма изразителност на фразата. Те са приложими само в частни случаи и е необходимо да се знаят като отделни лексически единици, макар че говорещият може да разшири, според случая, тяхното поле на употреба. Ще отбележим следните случаи:

а) Субстантивното съчетание $N_1 + de + N_2$, при което N_1 е име, съдържащо идеята за умалителност, а N_2 е името, което трябва да се модифицира чрез умаляване, може да има за първи компонент „умаляващи“ думи като *brin, bout, gringalet, coin, souçon, ombre, pointe, grain*. Макар че формално те са главни съставки на словосъчетанието, поради семантичното си избледняване, те в действителност изразяват само умалителността, а същността на понятията е назована с думата, която им служи за допълнение. Някои словосъчетания от този тип могат да бъдат разгледани като кондензирани еквиваленти на по-разгърнати предикативни синтагми: *un gringalet de soldat = un soldat qui est gringalet; une pointe d'ironie = une ironie qui pique comme une pointe*.

В други случаи семантическото изследняване на първия елемент е пълно и не позволява подобна трансформация: un brin de fumée, un brin de poussière, un bout de femme, un bout de toilette, un grain de sable.

Тези аналитични конструкции отговарят на българските умалителни форми със сингулативно значение. В случая „умаляващата“ дума може да бъде подсилена с petit: оризче — un grain de riz, бобче — un grain de haricot, кюмюрче — un petit morceau de charbon.

При превод от български на френски език работата на преводача не може да се сравнява с функционирането на една програмирана електронна машина и субективният избор при наличието на повече възможности е от решаващо значение. Така например ние смятаме, че в следните примери сполучливо е предадена идеята за умалителност:

Цели три месеца по ясното небе не се мярна ни сянка от облачец (Е. П., Напаст божия, с. 273) — Trois mois durant, pas un soupçon de nuage ne vint assombrir le ciel clair.

Как се хващаше за перушинка, за да не се удави (Г. Ст., Старият прокурор, с. 93) — Comme il se raccrochait à un brin d'herbe pour ne pas se noyer.

б) Употреба на прилагателни имена, които съдържат конкретна или експресивна умалителност.

Вече видяхме при кои случаи и в каква степен се употребява прилагателното petit. С конкретна умалителност се проявяват и прилагателни като fin, mince, étroit, jeune. При тях експресивността е по-слаба, но семантичният товар е по-значителен, което позволява да бъдат разглеждани като функционални еквиваленти на умалителните: *дъждец* — pluie fine, *девоиче* — jeune fille.

Във френския език за изразяване на експресивна умалителност се използват и качествени прилагателни, които уточняват отношението на говорещия. При това самото прилагателно е умалителна форма и се получава едно интересно явление — умалителността, излизайки от качеството на обекта, се простира върху самия обект и му налага по-ограничени пространствени размери: une salle proprette; Elle avait la voix clairette d'une cigale criant dans son buisson aux approches de l'hiver (Balzac, Père Goriot, p. 31); Sa face vieillotte, grassouillette du milieu de laquelle sort un nez à bec de perroquet (Balzac, Père Goriot, p. 26).

В други случаи експресивността на качествено прилагателно е съчетана с конкретната умалителност на petit: *нейните устнички* (Г. Ст., Вестовой Димо, с. 182) — ses gentilles petites lèvres; Ce n'était pas cette chère petite idiote. (Fr. Mauriac, Thérèse Desqueyroux, p. 50).

в) Когато умалителността засяга наречия, във френския език се употребява съответен наречен израз, чийто първи компонент най-често е *tout*:

Полекичка се примъкваше (Г. Ст., Вестовой Димо, с. 37) — Il s'approchait tout doucement.

Даже се шепнеше тук-там тихичко (Г. Ст., В миши дупки, с. 50) — On chuchotait même tout bas ça et là.

Прилагателните също могат да бъдат подсилени с наречието *tout*:

Вървеше сама-самичка (И. И., Старопланински легенди, с. 145) — Elle chemina toute seule...

г) Изразът *un peu*, следван от съществително, може да се употребява и с количественото си значение, за да изрази както конкретна, така и експресивна умалителност:

Аз все си имам някоя парица (Г. Ст., В миши дупки, с. 54) — J'ai toujours un peu d'argent de côté.

А ето ти мезенце (Г. Ст., Два таланта, с. 85) — Et voilà un peu d'hors d'oeuvre.

д) Ще посочим и няколко особени случая на превод на български умалителни имена, които са в тясна зависимост от контекста:

Заведи ме в кръжмата да пийна една ракийка (Е. П., На оня свят, с. 29) — Mène-moi à la buvette. J'ai bien envie d'un petit verre. Тук вместо умалителното *ракийка* е употребена метонимия, означаваща съда (чашата), в която се намира съдържанието. Умалителността е изразена чрез прилагателното *petit*, отнасящо се до метонимично употребената дума.

Рекох си: отиде даскалчето (Л. Ст., Холера, с. 29) — Et je me suis dit: il est fichu, notre savant. Тъй като умалителното *даскалчето* има само експресивна функция, която се състои в изразяване на близост с назоваваното лице, преводачът е използвал притежателното прилагателно, за да предаде това субективно отношение.

Ти си слабичък (Г. Ст., Холера, с. 19) — Tu n'es pas bien fort, toi...

Вместо възможната употреба на умалителното прилагателно *maigrelet* или пък на неумалителни прилагателни като *faible*, *chétif* преводачът е предпочел отрицателната трансформация, като е подсилил прилагателното-антоним с наречието *bien*.

Парички ще ти начетат хората (А. Кар., Дядо Божиловата надежда, с. 18) — On t'en donnerait un tas d'argent. Умалителното *парички* има подчертано експресивна роля. Умалителността тук не се чувствава. Напротив, силната изразителност на умалителното, съчетана с кумулативното значение на глагола (*начета парички*), става носител на противоположно значение — за увеличаване, за по-голямо количество. А във френ-

ския език се прибягва до директно изразяване на значението за голямо количество, при загуба на експресивността.

Интересна е употребата на *petit* пред числително име за приблизителен брой: *Madame R. a une petite quarantaine d'années*. Чрез взаимодействието между тези елементи се цели да се подчертае, че лицето е все още младо или пък да се изрази лека ирония. При превод на български език най-уместно би било използването на умалителното *годинки*: *Г-жа Р. беше на около 40 годинки*.

Това бяха изолирани примери на съответствие при изразяване на умалителност в българския и френския език. Те са показателни в смисъл, че контекстът е единствената реалност за промяната на значението на езиковите единици.

4. На българските умалителни във френския език отговаря специална дума, която по начало назовава предмети с по-малки размери или пък малките на животните: *звънче* — *grelot*, *черквица* — *chappelle*, *възглавничка* — *coussin*, *камъче* — *cail-lou*. Обикновено малките на животните се назовават със специална дума (*овца* — *agne*, *brebis/mouton* — *agneau*). Естествено могат да се очакват и случаи на разминаване между двата езика и тогава на умалителните от единия език отговарят специални думи от другия:

На третата година кончето, което роди, беше вече друго (И. И., По-голямата сестра, с. 148) — *Mais la troisième année le poulain qui naquit était déjà différent*.

Васил беше докарал от пазара две малки кобилки (И. И., По-малката сестра, с. 143) — *Vassil venait de ramener du marché deux pouliches*.

Ах, скитнико, скитнико! Добре ми дошел, пиленце! (Е. П., Летен ден, с. 63) — *Ah, vagabond, te voilà enfin! Bonjour, mon beau poussin*.

В други случаи във френския език се използват думи от детския или фамилиарния говор, които имат умалително значение:

Nous regarderons les mioches et les nourrices (G. de Maupassant, *Fort comme la mort*).

Ils étaient là... comme des outils de chirurgie pour opérer des bobos d'enfant... (G. de Maupassant, *Fort comme la mort*).

5. Понякога е трудно да се намерят лексически средства за точно предаване на идеята за умалителност и на френски език се употребява обикновено име. И тук са възможни различни интерпретации в зависимост от контекста.

а) Когато става въпрос за конкретна умалителност и от контекста е ясно, че предметите или лицата са малки, то при липса на умалително във френския език можем да се задоволим с употребата на обикновената дума, без да прибягваме до прилагателното *petit*, което излишно би отежилило фразата,

без да може да компенсира загубената експресивност. А понякога е невъзможно да се използва *petit*.

Неспокойни като детски пръстчета... (А. Кар., Приказен свят, с. 215) — *Inquiets comme des doigts d'enfants...*

Олга натъкми леглото на Коля, сложи го в креватчето (Г. Ст., Старият прокурор, с. 92) — *Olga rangea le lit du petit Nicolas, l'y déposa...*

То беше едно малко гълъбче — цялото беличко: и главичката му бяла, и гушката му бяла, и крилцата му бели, и перцата му бели, само крачетата му приличаха на коралови клончета, а очите му блещукаха като рубинени камъчета (А. Кар., Бялото гълъбче, с. 239) —

C'était un petit pigeon tout blanc: sa tête était blanche, son cou était blanc, et ses ailes étaient blanches. Seules ses petites pattes ressemblaient à deux branches de corail et ses yeux étincelaient comme des rubis.

б) Когато умалителното име в българския език съществува успоредно с изходната дума, но притежава по-голяма честота на употреба, то неговата експресивна функция избледнява. При това положение умалителното не е свързано с изразяването на представата за малки лица или предмети:

Една сляпа бабичка неподвижно седеше под сянката на една порта (Е. П., Летен ден, с. 61) — *Une vieille femme aveugle assise à l'ombre de sa porte...*

Доця ми се да стана птичка (А. Кар., Една малка душа, с. 33) — *J'aurais bien voulu être un oiseau...*

По този път се стига до пълна лексикализация (*илюстровани картички*, — *cartes illustrées*), при която умалителното престава да бъде чувствувано като такова. Тези случаи са извън интереса на нашето сравнително изследване.

в) Експресивната умалителност в българския език понякога е твърде специфична — тя засяга имена на неща, твърде тясно свързани с човешкото битие и подчертава тяхната насъщност — *хлебец, водица, солчица* и др. Този нюанс е изключително труден за предаване във френския език и затова в такива случаи се употребява съответното неумалително:

След толкова гладни дни сухият хлебец ни изглежда като невиждан разкош (Л. Ст., Холера, с. 30) — *Après tant de jours de jeûne, le pain rassis nous paraît un luxe incroyable.*

б. Интерес представлява употребата на българското умалително като обръщение и неговото предаване на френски език. Докато при досега разгледаните случаи съществуват три позиции: субект, който говори или пише, субект (или обект), за който се говори и който подлежи на оценъчна дейност, и субект, за когото е предназначено езиковото съобщение, то при обръщението втората и третата позиция съвпадат и умалителността действа непосредствено. В този случай нейната екс-

пресивност е най-ярка, най-нюансирана. Случаи на употреба на умалителните като обръщение се срещат и в двата езика. Естествено тяхната честота в българския език е чувствително по-голяма.

В българския език се различават два случая на употреба на умалителното като звателна форма:

а) Звателната форма съвпада с обикновеното умалително. Предаването ѝ на френски език е в тясна зависимост от контекста. За илюстрация ще приведем няколко примера:

Аз бързам, братче (Л. Ст., Холера, с. 157) — *Mais mon frère, je suis pressé. . .*

Добре бе, гълъбчета, но вие вече сте изписани и отчислени от наряд (Л. Ст., Холера, с. 121) — *C'est bien mes pigeons, mais vous ne figurez plus ici.*

б) Умалителната форма се употребява само като обръщение:

Жената скочи, засуети се безпомощно като чупеше ръце и повтаряше: „Боже, божичко-о-о“ (Л. Ст., Холера, с. 144) — *La femme s'est levée aussitôt, ne sachant que faire, désespérée, elle se tord les mains et répète: O mon Dieu, mon Dieu.*

Българските звателни форми предават градацията на чувството. По-неутралната форма „боже“ е последвана от умалителната експресивна форма „божичко“. Във френския език за предаване на тази идея се използва възклицанието „О“ и повторението *mon Dieu, mon Dieu*, при което притежателното прилагателно има експресивна функция.

Хванеш ли се, братко, на това хоро, мъчно се пуцаш (Л. Ст., Холера, с. 79) — *Quand on est entré dans la ronde, il faut danser, frère.*

При този превод не е предадена експресивността на умалителното.

Де ще го видя, синко. Онзи, който го е виждал, не е оживял. (И. Й., Индже, с. 142) — *Comment l'aurais-je vu, mon cher enfant? Voir Indjé, c'est être bien vite retranché du nombre des vivants.*

7. Понякога българските умалителни не са преведени на френски език. Какви могат да бъдат съображенията на преводача и от какво естество са тези умалителни?

Тук преди всичко трябва да се подчертае, че преводачът използва друга конструкция, друг образ, което му позволява да избегне умалителното, като запази смисъла на изказа и атмосферата на оригинала. Тези трансформации са възможни най-вече при абстрактни имена или при преносна употреба на конкретни имена:

Пиетро забеляза по лицето на Паладини черно облаче (Г. Ст., Паладини, с. 143) — *Pietro s'aperçut que le visage de Paladin s'était légèrement assombri.*

Момче, не прави така, моля ти се! — заговори съдията с жален глас, в който една струнка плачеше (Е. П., Андрешко, с. 110) — *Ecoute, jeune homme, ne fais pas cela, je t'en prie, essaye de l'apitoyer la voix larmoyante de l'huissier.*

Душицата им ще извадя (Л. Ст., Холера, с. 91) — *Je les ferai suer sang et eau.*

От дадените по-горе примери и тълкувания се налага убеждението, че много рядко се срещат случаи, когато е невъзможно да се преведе идеята на българското умалително на френски език.

Разглежданите случаи на съответствие между българския и френския език при предаване на конкретната и експресивната умалителност не изчерпват богатството от езикови ситуации, с които може да има работа преводачът. Те могат да служат като ръководни принципи при реализирането на междуезиковите трансформации в преводаческата дейност.

При превод от френски на български език не бива да се забравя, че на френските лексикални средства за изразяване на умалителност в българския език винаги може да се даде морфологична съответка, която придава на текста по-голяма стегнатост, по-голяма изразителност.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ, ОТ КОИТО СА ВЗЕТИ
БЪЛГАРСКИТЕ ПРИМЕРИ:

1. Я. Йовков, Разкази, Български писател, 1970 г.
2. А. Каралийчев, Приказен свят, Български писател, 1972 г.
3. Е. Пелин, Разкази, Български писател, 1970 г.
4. Г. Стаматов, Избрани разкази, Български писател, 1969 г.
5. Л. Стоянов, Холера, Български писател, 1970 г.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ПРЕВОДНИТЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ОТ КОИТО СА
ВЗЕТИ ФРЕНСКИТЕ СЪОТВЕТКИ:

1. Y. Yovkov, Contes et récits, Sofia, Ed. en langues étrangères, 1965.
2. A. Karaliitchev, Au pays des merveilles, Ed. en langues étrangères, Sofia, 1965.
3. E. Péline, Contes choisis, Ed. en langues étrangères, Sofia, 1967.
4. G. Stamatov, Contes choisis, Sofia-Press, 1969.
5. L. Stoïanov, Choléra, Sofia-Press, 1966.

О ПЕРЕВОДЕ УМЕНЬШИТЕЛЬНЫХ ФОРМ С БОЛГАРСКОГО ЯЗЫКА НА ФРАНЦУЗСКИЙ

ГЕОРГИЯ ПОПОВ, ПАИСИЙ ХРИСТОВ

(Резюме)

Настоящая статья состоит из трёх частей. В первой части авторы рассматривают проблему уменьшённых форм как феномен общей лингвистики и его проявления во французском и болгарском языках.

Морфо-лексические особенности рассматриваются во второй части. Несовпадения, отмеченные в лингвистической системе двух языков, состоят в том, что в болгарском языке уменьшительные формы характерны для всех имён существительных, в то время как во французском языке они касаются лишь отдельных имён существительных, употребление которых относительно часто.

Третья часть посвящена изучению средств, с помощью которых болгарские уменьшительные формы могут быть переведены на французский язык.

DE LA TRADUCTION DES DIMINUTIFS BULGARES EN FRANÇAIS

GUEORGUI POPOV, PAISSIJ CHRISTOV

(R é s u m é)

Le présent article est divisé en trois parties:

Dans la première, les auteurs traitent de la diminution en tant que phénomène linguistique et de sa manifestation dans les langues française et bulgare.

Les particularités morpho-lexicales sont examinées dans la deuxième partie de l'étude. La divergence constatée entre les deux systèmes linguistiques consiste dans le fait qu'en bulgare la diminution est caractéristique de tous les noms alors qu'en français elle n'affecte que certains noms dont l'emploi est relativement fréquent.

La troisième partie est consacrée à l'étude des moyens par lesquels les diminutifs bulgares peuvent se traduire en français.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

PHYSICS DEPARTMENT
5712 S. UNIVERSITY AVE.
CHICAGO, ILL. 60637

PHYSICS 351
LECTURE NOTES
BY
[Illegible Name]

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ

КАЧЕСТВЕНИТЕ НАРЕЧИЯ НА -О И -Ъ
В ПРОИЗВЕДЕНИЯТА
НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ

IVAN HARALAMPIEV

LES ADVERBES DE QUALITE EN -O ET -Ъ
DANS LES OEUVRES D'EUTHUME DE TIRNOVO

СОФИЯ 1980

Личността на Евтимий — последен търновски патриарх, книжовник и реформатор — е привличала неведнъж и продължава да привлича вниманието на историци, литератори и езиковеди.

Животът и литературната дейност на Евтимий са обект на няколко монографии.¹ С проблеми около Евтимий и Търновската книжовна школа са се занимавали още в края на миналия век Ягич, Яцимирски, Радченко, Сырку.²

През 1901 година Емил Калужняцки прави първото и единствено засега издание на Евтимиевите произведения.³ Върху различни въпроси работят и днес редица български учени.⁴ Все още обаче настрана от интересите на изследвачите стои езикът на Евтимий, липсва задълбочено и детайлно проучване на характерните му черти, нещо, без което не биха могли да се правят категорични изводи за езика на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински, Владислав Граматик, за езиковите норми и традиции на Търновската книжовна школа. Евтимий, според свидетелството на Костенечки, не е оставил специално написани правила, от които да разберем в какво точно се е заключавала прочутата средновековна езиково-правописна реформа, но в замяна на това притежаваме достатъчно Евтимиеви произведения, които след всеобхватен езиков анализ биха ни казали много неща.

¹ Хр. Ив. Попов, Евтимий, последен търновски и трапезнички патриарх (1375—1394), Пловдив, 1901; П. А. Сырку, К истории исправлений книг в Болгарии, т. I, вып. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновскаго, СПб, 1890; В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий, С., 1938.

² А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности, СПб, 1904; Из истории славянской проповеди в Молдавии. Памятники древней письменности и искусства. CXIII, СПб, 1906; К. Радченко, Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием, Киев, 1898; П. А. Сырку, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках, СПб, 1901; И. В. Ягич, Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке, СПб, 1885.

³ E. Kałużniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. (1375—1393), Wien, 1901.

⁴ В последно време делото на Евтимий и неговите ученици и последователи беше подложено на компетентна и задълбочена преценка на двата международни симпозиума по проблемите на Търновската книжовна школа, състояли се във Велико Търново през 1971 и 1976 г.

В последно време Иван Гълъбов правилно изтъкна, че „единствената възможност да се възстанови езиково-стилният кодекс, свързан с името на Евтимий, остава прякото изследване на неговите произведения от тази гледна точка“.⁵

Единствен значителен опит да се хвърли по-голяма светлина върху най-важните особености на Евтимиевия език засега принадлежи на Дора Иванова-Мирчева.⁶

Днес усилията на Евтимий на езиковото поле се оценяват обективно; изтъква се голямата роля на създадения от него книжовен език като средство за балканско сплотяване в тревожните години на втората половина на XIV век.⁷ Отбелязва се главната отрицателна черта на езика и стила на Евтимий — бягството от живата, говорима реч, и в същото време той се оценява като цялостна, свършена езикова система.⁸ Оценява се положително стремещт да бъде издигнат книжовният български език от XIV в. до равнището на класически, „единствено достоен, според господстващите тенденции на епохата, да бъде изразител на висша мъдрост и красота“.⁹

Необходимо е да се изтъкне едно обстоятелство, което непременно трябва да се има пред вид при работа върху езика на Евтимий Търновски. Трябва да се отчита фактът, че книжовникът присъствува във всяка дума, във всеки израз. Както пише Цветана Вранска, „когато подбира думи и изрази Евтимий не действа никога случайно и подлага всичко на строга преценка. При употребата на думи той зорко различава значението им и пази отсенките на техния смисъл“.¹⁰ Евтимий сам твърди, че се стреми да пише „по лъпотъ“, „не просто и твърди, нь оусрдно и съ тьщанїемъ словъ изьавлєниє творѣ“.

В следващите страници ние ще се придържаме строго към това методологическо изискване.

⁵ Иван Гълъбов, Цамблаковото слово за Евтимий и българският книжовен език в края на XIV век. В: П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблук, С., 1971, с. 58.

⁶ Д. Иванова-Мирчева, Евтимий Търновски, писател-творец на литературния български език от късното средновековие. В сб.: Търновска книжовна школа (1371—1971), С., 1974, с. 197—210.

⁷ П. Русев, Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. В Сб.: Търновска книжовна школа (1371—1971), С., 1974, с. 32—35.

⁸ Д. Иванова-Мирчева, Евтимий Търновски, писател-творец..., с. 209.

⁹ Д. Иванова-Мирчева, Проблеми на книжовния български език до Възраждането, Бълг. език, 1972, кн. 6, с. 511.

¹⁰ Цв. Вранска, Стилни похвати на Патриарх Евтимий, Сб. БАН, кн. XXXVII—2, С., 1942, с. 113 (9).

* * *

Предмет на настоящата работа са качествените наречия на -о и -ѣ в езика на Евтимий Търновски.

Кое наложи да насочим вниманието си върху наречията?

На първо място това е твърде широкото им използване от Евтимий. Д. Иванова-Мирчева пише, че наречията силно индивидуализират речта на Евтимий — „изобилни, изразяващи най-тънки отсенки на мисълта, често с белези на индивидуално словотворчество или калкиране от гръцки“.¹¹ Характерна особеност в тяхната употреба е големият им брой и ниската им честота. С изключение на стилистично неутралните, употребявани често още в старобългарски наречия, като *аби* ^к *вънж*, *всегда*, *далече*, *добръ* и др., останалите наречия са употребени по един или няколко пъти.

На второ място прави впечатление фактът, че особено широко са представени качествените наречия с форма на -ѣ. Наречията на -о и -ѣ са изобщо твърде разнообразни у Евтимий, но тези на -ѣ са представени от повече форми, нещо, което не се среща често в други средновековни български писмени паметници.

Изобилието от наречия на -ѣ у Евтимий е направило впечатление още на К. Радченко.¹² Радченко отбелязва и още една особеност, характерна не само за Евтимиевия език, но и за езика на другите произведения от този период — множеството отглаголни прилагателни на -тельнѣ и наречия на -тельнѣ, прилагателни на -стънѣи, -дънѣи и -твънѣи и наречия на -твънѣ.

Що се отнася до множеството наречия на -ѣ, образувани от прилагателни имена у Евтимий, наблюденията на Радченко са напълно верни. Неверни са обаче наблюденията му по отношение на наречията на -тельнѣ. Във всички Евтимиеви произведения (по изданието на Е. Калужняcki) успяхме да открием само четири такива наречия: *гадательнѣ*, *писательнѣ*, *победителнѣ* и *повелителнѣ*. Подобно е и положението с твърдението за изобилие от наречия на -твънѣ. Откриха се шест случая: *доблѣствънѣ*, *мъжъствънѣ*, *неходатаиствънѣ*, *своиствънѣ*, *въствънѣ* и *кстествънѣ*.

На последно място трябва да се подчертае, че наречията в българския език са все още недостатъчно проучени. Недостатъчно проучени са наречията в старобългарски, като основа за съпоставка. Може да се отбележи само работата на А. Дорич,¹³ представляваща самостоятелно проучване на старобългарските наречия, но в нея само е събран и класифициран от

¹¹ Д. Иванова-Мирчева, Евтимий Търновски, писател-творец... с. 204.

¹² К. Радченко, цит. съч., с. 333—334.

¹³ А. Dorič, Gebrauch der altbulgarischen Adverbia. Leipzig, 1910.

словообразователно гледище материал от ограничен кръг старобългарски паметници. С малки изключения такова е положението и в старобългарските граматики. В някои от тях наречията изобщо не се разглеждат.

В исторически план наречията в българския език също не са проследявани. От системните трудове по история на българския език само Стефан Младенов се спира върху наречията, но той се ограничава само в съпоставка между старобългарски и новобългарски наречия, без да ги проследява по среднобългарските паметници.¹⁴

Като материал интерес представлява работата на Тр. Маджаров „Обстоятелствени думи (наречия) в българските народни говори“.¹⁵

В следващите страници ние ще се опитаме да проследим употребите на качествените наречия на -о и -ѣ в произведенията на Евтимий Търновски и да формулираме причините за неочаквано широката употреба на наречията с форма на -ѣ.

Качествените наречия на -о и -ѣ възхождат съответно към винителен и местен падеж единствено число на качествените прилагателни. В повечето старобългарски граматики не се търси разлика в семантично отношение между двете форми. Г. А. Хабургаев отбелязва: „различий в значения между наречными образованиями на -о и -ѣ не было: они употреблялись параллельно“.¹⁶

Други изследвачи смятат, че двете форми се различават само по това, че се образуват от различни основи на прилагателните имена: от основи на *j* (*j* — *stämmigen*) посредством окончанието за местен падеж единствено число се образуват наречия на -ѣ, а от твърди (*harten*) основи посредством окончанието за винителен падеж единствено число — наречия на -о.¹⁷

А. Вайан търси отговор на въпроса в две посоки. Той смята, че присъствието и на двете форми на въпросните наречия в старобългарски се е дължало или на диференцираната им употреба в произведения на двете школи — Охридската и Преславската (т. е. че всяка от двете форми е била предпочитана в една от двете школи), или че наречията на -ѣ са създадени, за да се намери съответник на гръцкото наречие на - $\omega\varsigma$.¹⁸

¹⁴ St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin und Leipzig, 1929, p. 268—270.

¹⁵ Известия на Семинара по славянска филология, IV (1921), с. 394—515.

¹⁶ Г. А. Хабургаев, *Старославянский язык*, М., 1974, с. 341.

¹⁷ H. Bielfeldt, *Altslawische Grammatik*, p. 175.

¹⁸ A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, p. 203. В същност става дума за различно използване на наречията на -о и -ѣ в старобългарски и старомакедонски. Тук не е възможно да бъдат посочени многобройните изследвания на наши и чуждестранни учени, като А. Лескин, Н. Бан-

Авторите отбелязват и обстоятелството, че още в старобългарски някои наречия се срещат само или по-често с форма на -о (*весело, присъно*) или с форма на -ѣ (*зълѣ, мждрѣ, добрѣ*), както и наличието на успоредни форми като *просто* и *простѣ, бѣлстро* и *бѣлстрѣ* и др.

Вижда се, че липсва единно становище по въпроса за наречията на -о и -ѣ в старобългарски, за наличието или отсъствието на разлика между тях.

В произведенията на Евтимий Търновски са употребени освен отделни наречни форми на -о и -ѣ и 40 двойки: бестоудьно/бестоудьнѣ, бесчиньно/бесчиньнѣ, благоговѣнно/благоговѣннѣ, благочѣстиво/благочѣстивѣ, благочѣстивно/благочѣстивьнѣ, боголѣпно/боголѣпнѣ, бѣстро/бѣстрѣ, велико/величѣ, всѣдоушно/всѣдоушнѣ, добро/добрѣ, доволно/довольнѣ, достойно/достойнѣ, кръстообразно/кръстообразьнѣ, крѣпко/крѣпцѣ, любьзно/любьзьнѣ, люто/лютѣ, немилостивно/немилостивьнѣ, неоскъдно/неоскъднѣ, непоколѣблѣмо/непоколѣблѣмѣ, непорочно/непорочьнѣ, несѣтно/несѣтнѣ, несжменно/несжменьнѣ, неуклонно/неуклоньнѣ, неходатайствьно/неходатайствьнѣ, обильно/обильнѣ, обьчно/обьчнѣ, опасно/опасьнѣ, подобно/подобьнѣ, пользно/пользьнѣ, правьдно/правьднѣ, прилежно/прилежнѣ, разоумно/разоумьнѣ, свѣтло/свѣтълѣ, сладко/сладцѣ, чисто/чистѣ, чоудно/чоудьнѣ, ѣвлѣнно/ѣвлѣннѣ, ѣвствьно/ѣвствьнѣ, ѣсьно/ ѣсьнѣ, ѣдиномъ/ѣсльно/ѣдиномъ/ѣсльнѣ.

Анализът на двойките наречия показва кога Евтимий е употребявал наречие на -о, кога на -ѣ, какви са закономерностите на тази употреба. По-нататък ние ще проследим част от тези двойки.

БЕСТОУДЬНО

И како вы, на дѣсках и стѣнах идѣ л'ское подобїе несоуменнѣ пишаше, не стыдите сѣ и тѣх бестоудьно боги наричете и тѣмь кланѣте сѣ? И. Пол. 192.

БЕСТОУДЬНѣ

от кѣдоу же пакы изобрѣтосте хоулное оно и богоненавистное оученїе егоже и бѣсѣве рещи оужасажт сѣ? ѣни бо Христа сына Дав(и)дова именовашѣ, вы же того плѣтъ от небѣсъ снесша бестоудьнѣ дръзаете глаголати. Ил. Мьгл. 36.

Вейк, Б. Цонев, К. Мирчев, Ив. Гълъбов, Д. Иванова-Мирчева и др., в които с конкретен езиков материал се доказва по безспорен начин, че през IX—X в. в българските земи се твори книжнина, написана на старобългарски, че незначителните (главно лексикални) различия между охридските и преславските ръкописи не дават основание да се говори за „старомакедонски“ език. Пък и самият А. Вайан е виждал, че паметниците не дават данни за два славянски книжовни езика на Балканите — старомакедонски и старобългарски; макар и да говори за два езика, той нарича различията между тях в а р и а н т и.

Двата примера са близки по съдържание. И двата отразяват моменти от прения на Йоан Поливотски и Иларион Мъгленски с противници на правата вяра. Обвиненията обаче в първия случай (Йоан Поливотски) са изказани чрез еретиците (иконоборци), а във втория — чрез Иларион Мъгленски. Обвиненията на еретиците от гледна точка на православната вяра и на Евтимий, който в произведенията си се явява неин защитник, практически нямат стойност. Наречieto *бестоудьно* е със значение 'безсрамно' и е употребено в контекст, в който липсва емоционална наточареност и напрежение.

В примера от Житието на Иларион Мъгленски наречieto с форма на -ѣ е употребено при други условия, в контекст със значителен емоционален заряд (еретиците са дръзнали да оспорват земния произход на Христовата плът), така че *бестоудьнѣ* е със значение 'изключително безсрамно'.

Ето и останалите два случая, при които се среща формата на -ѣ *бестоудьнѣ*, където също може да се види казаното погоре: Царствоующій ꙗкоже оудръжаше градъ, все светые съсоуды бестоудьнѣ възъмше и ꙗще же и чьстныи светыхъ мощи, цр(ъ)ковнꙋю въсоу оутварь и царскаа въса имѣнѣа и въсоу, просто рещи, града красотоу, въса въ Римь ѡтпустише же и ѡтслаше. Пет. 69; Въ семь оубо осаждени чловѣчьскый рѡд прѣбываѣ и къ безмѣстнымъ же стрѣмленіемъ и дѣломъ бестоудьнѣ оуклон' сѣ и твари слоужити наченъ паче съдѣтель, ꙗко тьмоѡ глꙋбокоѡ прѣльстѣ дръжимъ бѣ. Нед. 159—160

БЛАГОГОВѢИНО

Свѣтаа противѡ сим' ѡтвѣща: Царь царемъ сыноу ѡбрѣчих сѣ азъ емоуже слоужьтъ благоговѣино небесныѣ силы. Нед. 153.

БЛАГОГОВѢИНѢ

... д(ъ)неви же наставшоу и третѣмоу или шестомоу или деветомоу пришѣдшоу часоу, измѣнити себе въ чисты ризы и тако прѣд иконостасемъ възъжещи кадило или и свѣтилникъ и благоговѣинѣ покадити. Кипр. 234.

В цитираните примери се наблюдава характерното за Евтимий разграничаване между божествени сили и земни обитатели. Това разграничаване е прокарано последователно и се вижда в много примери. В примера от Похвално слово за Неделя „благоговѣино“ служат на бога небесните сили, които-макар и по-низши по степен от божеството, обитават едно и също

място с него. Освен това думите са вложени в устата на света Неделя, за която преклонението на божествените сили пред божеството несъмнено трябва да се различава по характер от преклонението на обикновения смъртен човек.

Ето един пример, който може да илюстрира казаното: Дѣаконъ: станемъ добръ станемъ благоговѣйнѣ, станемъ во' страсъ божїи, вонмемъ свѣтѣе возношенїе в' мирѣ приносити. Як. 320.

Тук наречието *благоговѣйнѣ* е със значение 'най-благоговейно, изключително благоговейно', т. е. признакът се насища пределно, достига своята най-висока степен на изчерпаност. Освен това наречието стои близо и по място, и по смисъл до израза „во страсъ божїи“.

В примера от Посланието до Киприан присъствието на формата на -ѣ със значение „изключително благоговейно“ е обусловено от особената важност и задължителност на действията на духовника, който е принуден да се причестява сам: От с-вечера достоятъ хранити себе от всакого помысла лѣкава и таковых, ношь же съ всацѣмъ прѣпроводити вниманїемъ и доволныхъ колѣннопрѣклоненїихъ. Кипр. 234.

Особеният характер и важност на действието изисква и признак в неговата пределна степен на наситеност, изразен чрез форма на наречие на -ѣ. Казаното може да се наблюдава още веднъж при съпоставка между употребите на *опасно* и *опаснѣ*.

„Аще оубо кто сїа сице о пасно съхранитъ, въ оставленїе грѣхѣмъ и въ жизнь вѣчноую боудуть томоу.“ Кипр. 235.

Он же къ ней: Послоушай мене опасно и скажъ тебѣ. Фил. 82.

Аще ли же опасно съмѣтримъ, обрѣщемъ, ако не без кваса бѣше хлѣбъ, егоже прѣдаст(ъ) Христос оученикѣмъ. Ил. Мѣгл. 47.

И свѣщенникуо тамо конечнѣ молитвѣ рекшоу, поклонив сѣ дѣакон' свѣтаа съ всѣцѣмъ вниманїемъ и опасствомъ, помыважъ трїци свѣтѣй потїръ виномъ и топлотожъ и обрысавъ опаснѣ въсѣ мокротѣ гѣбожъ, акоже не остати никакоже внѣтрѣ каковѣ либо мокротѣ. И тако съпрѣтав' въсѣ опаснѣ, поставлѣеть на своемъ ихъ мѣстѣ. Бож. сл. 305.

Разликата в значенията на двете форми е чувствителна и не се нуждае от особен коментар. Формата *опаснѣ* е със значение 'особено старателно, внимателно' срещу значението 'старателно, внимателно' на формата на -о.

Наречие с форма на -ѣ, изразяващо признак в най-висока, пределна степен на наситеност, се употребява и в случаите, когато определяното действие се извършва с особена сила. Това може да се види в следните примери:

НЕМИЛОСТИВЪНО

Днем оубо доволнѣмъ прѣшедшем, поемлетъ въселѣжкавый съ собожъ бѣсѡвъ плѣкъ въ образѣ разбѡйникъ, и соуровѣ на свѣтаго пришедше, бишѣ его немилостивно, и рѣще и влѣкѣще, ѡтгнашѣ его ѡт мѣста, запрѣщѣше не к томоу смѣати приближити сѣ тоу. И. Рил. 12.

НЕМИЛОСТИВЪНЪ

... и не могѣще стати противѣ прѣмѣдрости и словесемъ, ѡт него глаголемымъ, ѡростѣжъ подвижше сѣ, каменѣе въземше, немилостивнѣ того ѡкоже иногда прѣвомѣченика побишѣ и, то го ѡкоже мр(ѣ)тва непещевавшѣ, ѡставишѣ. Ил. Мѣгл. 42.

Примерите показват колко детайлно и тънко е разграничавал Евтимий различните обстоятелства, за да употреби съвсем на място нужното наречие на -о или на -ѣ.

И в двата примера „безмилостно“ се подлагат на мъчение свети личности: в единия случай от бесове, а в другия — от еретици. Наистина бесовете безмилостно измъчват Иван Рилски, но мъчението не ще да е било толкова жестоко, щом като след нанесения му побой той може да върви.

В примера от Житието на Иларион Мѣгленски мъчението на светеца е толкова безмилостно, че еретиците престават да го бият, смятайки, че е мъртъв. Значението 'най-безмилостно, изключително безмилостно' на формата на -ѣ се подкрепя и от твърдението, че Иларион е измъчван така, както някога е бил измъчван Христос, а лесно е да се предположи какво е по характер мъчението, изтърпяно заради спасението на човешкия род.

Много често наречие с форма на -ѣ се употребява, като се има пред вид емоционалния заряд, приповдигнатия и патетичния тон на един доста широк контекст. Като пример може да се проследят някои от употребите на *любъзно* и *любъзнѣ*.

Царь же вси соущи съ нимъ пѣши идоше ѡт града на четири пѣприща съ многою чѣстїю въ срѣтенїе прѣподобнѣй... доушею же и всѣмъ ср(ѣ)дцемъ любезно лобзаахъ. Пет. 72.

Тебе царѣ чѣстнѣ оубо ѡпреташе, любъзнѣ же облобызуютъ и рѣкы слъзамъ ѡставлѣни грѣховнѣмъ проливають. Пет. 74.

В двата примера от Житието на Петка формите на -о и -ѣ на наречието като че ли се намират при еднакви условия: и в двата случая се отдава почит на мощите на една и съща светица от царе. Внимателното вглеждане в текста и проследяване-

то на по-широк контекст обаче показват, че условията, при които е употребена формата на -ѣ, са по различни. Вторият пример е извлечен от патетичната Евтимиева възхвала на светицата, в която той недоумява „что принести достойно“, защото „всѣ бѣ, иже въ мирѣ чьстноꙋ, недостойно ꙗꙋ ꙗст(ь)“.

Емоционалното напрежение непрекъснато расте, следват „облажавания“ и редица поетични сравнения: Христова краснаа невѣсто, чистаа голѣбице, позлащеннаа светымъ доухомъ, дѣвственнаа похвало, поустынножителнице, аггеломъ събесѣднице, добродѣтели раю, чистоты красной доме. Пет. 73.

При тези условия „любезното“ целуване на мощите достига до степен на „страстно“, още повече, че е съпроводено с „рѣкы слъзамъ“, проливани от царете.

Казаното по-горе може да се подкрепи и с други примери:

НЕПОКОЛѢБЛИ-ЕМО

Добрѣ, ꙗко въспомѣнхсте ѿ съборныхъ цр(ъ)кве наченше. Съборнаа оубо цр(ъ)к-ви, добрѣ приемши ѿ самовидецъ слова, свѣтыхъ апостолъ, добрѣ оуставленнаа и прѣданаа, непоколѣблемо даже до н(ы)нѣ дръжить. I-Аже и вы крѣпщѣ и непоколѣблемо дръжасте даже до четвъртаго събора иже въ Халкѣдонѣ. Ил. Мъгл. 43.

НЕПОКОЛѢБЛИ-ЕМѢ

Который царь законы благочѣстивые тако и цѣломоудрѣ завѣща, ꙗкоже съ, ꙗко ѿ коньць вселенные даже до коньць ꙗе непоколѣблѣмѣ прѣбывати? К. и Ел. 144.

Сравнението между примерите отново показва различие в емоционалната натовареност. Спокойният и убедителен тон, с който Иларион Мъгленски води диспуа си с еретиците, изисква и употреба на наречие с форма на -о в дадените условия със значение 'твърдо, непоколебимо'. Другият пример е извлечен от възхвалата на Константин, където той е наречен „дроугый Веселеиль“, „новы Езра“, „дроугый Павль“, така че формата на -ѣ закономерно присъствува, като степенува основното значение до 'изключително непоколебимо, най-непоколебимо'.

Условията, които изискват употреба на наречие с форма на -ѣ могат да бъдат и други, на места те се преплитат и е нужно да се подлага на внимателен анализ всяка дума, за да бъдат отделени и систематизирани.

Интересни резултати дава наблюдението над двойката *неоскъждьно/неоскъждьнѣ*:

Ниже симъ безвѣстѣемъ до-
волни быше, нѣ и на болшее
бѣсѣваніе себе не пошедше,
тѣбище бо тоу сътворише
мртвѣимъ и бездоушнымъ
идолѣмъ, блуднѣй глаголю
Афродитѣ, и скврѣнные ихъ
жртвы въ нѣмъ неоско-
удно съдѣваахоу. К. и Ел.
128.

Мнѣгымъ бѣ оусрѣдемъ
и горещею любовію оу света-
го събора сънь... испроситель
бѣше... И егда оубѣ въ вар-
варскыя далече ѡтхождаше
страны, неоскоуднѣ съ-
нимъ носима бѣ, ꙗко да ни-
же на бранехъ цр(ѣ)ковнаго
лишит се дара. К. и Ел. 140.

Не е трудно да се схване разликата в значенията на двете форми, обусловена от различните условия, при които се намират. Тази разлика отново е в степента на наситеност на признака, изразен с наречие. Докато формата *неоскъдно* е със значение 'непрекъснато', но с отсянка на периодическа повторяемост, т. е. не може да се говори за истинска непрекъснатост, то формата *неоскъднѣ* получава значение 'винаги' — тук непрекъснатостта е в чист вид, признакът е изразен в най-висока степен.

Едно от важните условия за употреба на наречие с форма на *-ѣ* е необходимостта да се наблегне върху не съмнеността на извършване на действието, да се убеди читателя или слушателя в истинността на разказваното, да се насочи вниманието му към по-особения характер на дадено действие. Ето и примери:

БЛАГОЧЪСТИВО

Послѣдованіе оубо словѣ
рассматрае, обладаемые въсе
съматрай ꙗко ѡт бога въ-
р чены и, елика ти сила, бла-
гочѣстиво проваждай жи-
тѣе. К. и Ел. 137.

БЛАГОЧЪСТИВѢ

Нарече же его цара и объ-
щаніа проси емоу дати, ꙗко
да не что на хрѣстіаны подвиг-
нет зло. Онъ же въ скорѣ объ-
ща се тако творити и добрѣ
и благочѣстивѣ правити
въсе вѣсточныя страны. К. и
Ел. 114.

Обещанието да управлява „благочѣстивѣ“ източните страни е дадено от Ликийний, зет на Константин. От съдържанието на Словото става ясно, че Ликийний е противник на християнството: Нечѣстивѣйшій Лікїніе, на вѣсточныхъ прѣбывае, притварааше себѣ хрѣстіанство, Кѡнстантіна бое се, различными же кѣзными лютѣ хрѣстіаны озлоблѣваше. К. и Ел. 115.

За да заблуди Константин и за да бъде убедителен, Ликийний обещава да управлява 'най-благочестиво, съвсем благочестиво'.

КРЪПЪКО

Елма бож(ь)ственных писа-
ній свѣдѣтельствомъ послѣдо-
вати намъ рекль еси и тѣх оу-
ставы крѣпко дрѣжати, съ-
лѣ въ сласть приемлѣ. И.
Пол. 190.

Онъ же сѣа слышавъ, на ча-
родѣанѣа и влѣхвованѣа надѣ-
се, множьство много и тѣ
воѣ подвиже, готова его въ
роукоу своею непшоуе имѣти,
крѣпко шплъчи се на нь.
К. и Ел. 113.

В горните примери *крѣпко* от К. и Ел. е със значение 'здроаво, твърдо'. На пръв поглед като че ли съществуват усло-
вия за употреба на форма на -ѣ. След проследяване на съдър-
жанието се вижда, че определяното като *крѣпко* действие се
извършва от противника на християните Максимиан. Той не
съзнава, че е безсмислено да се опълчва срещу кръстния знак,
с който предвожда войските си Константин. Не може да се оп-
редели като 'най-твърдо, най-здроаво' действие, което не може
да бъде реализирано.

В примерите, където е употребена формата на -ѣ, е настъ-
пила коренна промяна в състоянието на субекта на гла-
голно действие и използването на форма на наречието, изра-
зяваща признака в неговата пределна степен на наситеност и
изчерпаност, противопоставя старото на новото състояние (пър-
вият пример) или да покаже непоклатимостта на старото съ-
стояние независимо от стремежа на външни фактори то да бъ-
де променено.

Прави впечатление, че много често изборът на качествено
наречие с форма на -ѣ се определя от това, по какъв начин гла-
голно действие засяга въпроси или атрибутивна вяр-
тата, кой върши действието — ревнител или противник на хри-
стианската вяра, в крайна сметка от отношението на автора към
разказваното. Всичко това може да се види и в част от приве-
дените дотук примери (бестоудьно/бестоудьнѣ, благоговѣино/
благоговѣинѣ и др.), но ние ще цитираме още няколко, които
може да се разпределят в няколко групи. Наречие с форма на
-ѣ, изразяващо признак на действие в неговата най-висока сте-
пен на наситеност и изчерпаност, се изисква в следните случаи:

А. Когато признак (най-често отрицателен) пояснява гла-
голно действие, насочено срещу вярата, бога, светец, богоизбран
човек или църковни атрибути.

КРЪПЪЦЪ

... вѣси бо иже ѿт влѣкѣв
бывшей ѿвцѣ... оукарѣюще
же и ѿплювающе иже прѣвѣе
тѣх ѿдрѣжавшѣ прѣльсть и
тожъ начѣлники крѣпцѣ хоу-
лѣще же и проклинающе. Ил.
Мѣгл. 43.

Нж онъ оубо... самого то-
го въ тройци покланѣемаго въ
себѣ имѣаше живѣща бога, ни-
какоже оунываѣ, нж прѣваго
правила своего крѣпцѣ дрѣ-
жѣ сѣ. И. Рил. 13.

БЕСЧИНЬНО

Поучи же тѣх прилежнѣ
правыѣ дръжати с^а вѣры,
прилежати же заповѣдемъ гос-
подьнымъ... притицати же къ
сѣборнѣй цр(ѣ)кви и свѣннати
с^а ѿт вѣсѣкого чловѣка б е с-
ч и н н о х о д ѡ щ а г о... Ил.
Мѣгл. 32.

БЕСЧИНЬНѢ

Владыко господи, ббоже
нашъ, иже щедрѡт неисчрѣ-
паемый источникъ... иже на
котѡрыйждо родъ навѡди-
мыѣ родѣ чловѣчьскомѣ из-
вы... ^акоже нѣкотѡроуж ббраз-
дож, божествьнымъ твоимъ
с^дръжиши страхѡмъ, еже не
б е з ч и н н ѣ д в и з а т и с^а н а
б о ж (ѣ) с т в н ы й ѡ б р а з ѣ... Мо-
лит. 338.

Вижда се, че мисълта за изключителната непристойност на обявяването срещу божественния образ е предопределила и форма на наречие на -ѣ.

Б. Когато признак (най-често положителен) пояснява глаголно действие, засягащо вярата, бога, светец, богоизбран човек или църковни атрибути.

БЫСТРО

Слѣпїи оубо, приходѡще,
вѣроуж исправлѣт с^а, нѣмїи
б ы с т р о и б л а г о г л а г о л и в ѣ
б е с ѣ д о у ж т... И. Рил. 25.

БЫСТРѢ

Божествноуж оубо ревностїѣ
раждег с^а царь, и радостї
обѣть его облакъ, течаше
^акоже елень въ жѣтвннѣ
часы къ источникѡмъ вод-
нымъ, поѣть бѡ съ собоуж иже
томуу любезнѣйшѡѡ, б ы с т р ѣ
къ горѣ течахѣ. И. Рил. 17.

И двата примера са взети от Житието на Иван Рилски. В първия от тях наречието *бѣлстро* е със значение 'бързо' и то е съвсем очевидно. Формата *бѣлстрѣ* изразява признак на действие, предизвикано от стремеж да се види пустиножителя Иван. Емоционалният заряд, който притежава тази форма, е в съзвучие с крайната степен на божествена разпаденост, обхванала цар Петър при мисълта, че може да види светеца. Формата на -ѣ степенува значението до 'изключително бързо, неудържимо'.

В следващите примери може да се види подобно нещо:

ВСЕДОУШЬНО

Вни же, вѣсѣ ѡтврѣгше
далече страхъ, Кѡнстантїна

ВСЕДОУШЬНѢ

Иже въ цр(ѣ)ковѣ вѣход
дѣвы и богородицѣ, господнѣ

въседоушно прошаахоу матере, вчера ѿбрадованнѣ и
цара тѣмъ быти. К. и Ел. 141. въседоушнѣ празднова-
хѡмъ, д(ь)несъ же... Мих. в. 170.

В. Когато признак (обикновено положителен) е свързан с глаголно действие, извършвано от божество, светец или богоизбран човек.

БЛАГОЧЪСТИВЪНО

Въ сих оубо той сѣщи и та-
кѡвых, гоненіе подвиже с^а
веліе, и иже благочъ стив-
но жити хот^ащен въсхыщаеми
бѣхъ ꙗкоже ѡвц^а ѡт влѣ-
кѡв... Нед. 152.

БЛАГОЧЪСТИВЪНѢ

Въспрїими прѣдоуготованнаа
блага, оуготованнаа ѡт сло-
женїа мироу иже благочъ-
стивнѣ пожившїимъ. Пет.
75.

... самъ же царь доушоу
словесноюу неврѣдноу хран^а-
ше, закѡны и обычае богоу
сѣлѡ любѣзные постави... и
ина въса благочъ стивнѣ
оузаконоположи. К. и Ел. 142.

Горните примери илюстрират третия тип условия, при кои-то се изисква наречие с форма на -ѣ. И двете форми (на -о и -ѣ) от Нед. и Пет. определят действие, изразено с глагола *жити* (в примера от Пет. причастие от този глагол). Прокарано е разграничаване между обикновен и богоизбран човек. Чрез формата *благочъ стивнѣ* се възвисява светицата и нейното благочестиво житие се издига над стремежа на обикновения човек да живее благочестиво, съобразно Божиите норми. И тук примерът е извлечен от Евтимиевата възхвала на Петка. Формата *благочъ стивно* е със значение 'благочестиво, съгласно нормите', а *благочъ стивнѣ* — 'изключително благочестиво, с чест'.

Същото може да се наблюдава и при съпоставката между употреби на *непорочно* и *непорочнѣ*.

Боже великїй и чудный,
... дароуй же намъ и ѡстав-
шѣ^а непорѡчно свъръ-
шити прѣд св^атоѡ славоѡ
твоѡѡ, ... Пр. Вас. 391.

... въ всѣх хождааше за-
повѣдех господных, непо-
рочнѣ прѣбыва^а въ цѣло-
мѡдри и чистотѣ. Мих. в. 173.

Сїа присно помышлѣйте...
внїмайте себѣ и въсем ста-
д , въ немже вы постави богъ
пастыр^а и оучител^а, еже
чистѣ и непорочнѣ себе
же и тѣх съблужи. Фил. 91.

Направеният анализ на част от двойките наречия на -о и на -ъ, употребени от Евтимий Търновски, налага следните изводи:

1. Ясно личи разликата в условията, при които се употребяват наречията с форма на -о и на -ъ.

Основната част от примерите, в които е употребено наречие на -ъ, се срещат там, където повествованието се отличава с ярка експресивност и определен емоционален заряд. В тези условия наречието на -ъ изразява признака в неговата пределна степен на наситеност и изчерпаност, за разлика от наречието на -о.

Форма на -ъ се употребява и там, където повествованието се нуждае от особена убедителност, за да не остане у слушателя или читателя и сянка от съмнение за истинността на разказваното, където трябва да се акцентува на по-особения характер на глаголното действие. При тези условия определяното действие често се отличава с особена сила на извършване.

2. Евтимиевият стил стои изцяло в съгласие с духа на неговите основни произведения — жития и похвални слова. Известно е, че всички те представляват проповеди, създадени, за да бъдат произнасяни пред слушателни в определени дни, на определени църковни празници.

Цв. Вранска изтъква, че Евтимиевите творби имат всички особености на ораторската реч, при която „ораторът се стреми не само да развие и докаже мисълта си, но и да убеди (разр. моя, И. Х.) тези, пред които говори, в справедливостта на собствените си думи... Там, гдето авторът засяга религиозни и нравствени понятия..., той се старее да възбуди в душата на слушателя известни чувства и да премахне други.“¹⁹ И наистина емоционално-експресивният заряд на разказа у Евтимий най-често се определя от отношението към въпросите на вярата.

Отношението на глаголното действие към въпросите на вярата може да бъде няколко типа. При тях непременно се изисква наречие с форма на -ъ, т. е. признак в неговата най-висока степен на наситеност:

а) когато признак (най-често отрицателен) пояснява глаголно действие, насочено срещу вярата, бога, светец, богоизбран човек или църковни атрибути;

б) когато признак (най-често положителен) пояснява глаголно действие, засягащо вярата, бога, светец, богоизбран човек или църковни атрибути;

в) когато признак (обикновено положителен) е свързан с глаголно действие, извършвано от божество, светец или богоизбран човек.

¹⁹ Цв. Вранска, цит. съч., с. 113 (9).

Направените изводи се подкрепят и от други примери, при които формата на -ѣ не притежава успоредна форма на -о.

Ето няколко примера, които са взети от едни и същи произведения, често от едни и същи пасажки, и притежават наречия с форма на -о и -ѣ.

Иже бо иже прѣжде нас ѿ немь нехытрѣ нѣкако и грѣбѣ съписаша, сѣа мы по лѣпотѣ, ꙗкоже ключимо ест(ь), оусрѣдно съповѣдати потѣщахом сѣ, извѣстно вѣдѣще, ꙗко ꙗже ѿ ѿтци повѣсть веселити обыче ѿтцелюбезныхъ доуша и къ ревности въздвисати лоучьшой. Й. Рил. 7.

В горния пример, като изключим предикативното наречие *ключимо*, са употребени две качественни наречия на -о и две на -ѣ: *оусрѣдно*, *извѣстно*, *нехѣтрѣ* и *грѣбѣ*.

Чрез формите на -ѣ е изразено отношението на Евтимий към начина, по който се е писало за Иван Рилски преди него, а дори само опитът да се пише отново за нещо носи в себе си отрицание на писаното преди, в случая „съвсем неумело и съвсем грубо“. Тук наречията на -ѣ имат емоционално-експресивна функция и изразяват признаците в тяхната пределна степен на наситеност.

Чрез употребата на формите на -о — *оусрѣдно* и *извѣстно*, се смекчава донякъде рязко отрицателната оценка, носена от наречията на -ѣ, за да се представи като незначително, в духа на традиционната скромност на средновековния български писател начинанието на Евтимий, който все пак пише „елико по силѣ“.

Ето още един пример от същото произведение:

Пастырем бо тогда близъ нѣгде пасѣщим ꙗкоже иногда ѿнѣмь, иже при Христа моего рождѣствѣ, и ѿвцамъ благопокорнѣ къ пажити прилежѣщимъ, напрасно, оустрѣмивше сѣ, бѣгоу сѣ ашѣ. Й. Рил. 13.

Тук наречието *благопокорнѣ* характеризира глаголно действие, изразяващо състояние на субекта, което предстои да бъде променено рязко. Овцете пасат 'съвсем мирно, съвсем прилежно' и изведнѣж рязко побягват. Формата на -ѣ в случая подсилва контраста между двете противоположни състояния на субекта.

Би могъл да възникне въпрос не изискват ли дадените условия форма на -ѣ на наречието *напрасно*, тъй като чрез него се определя като неочаквано, внезапно новото глаголно действие.

У Евтимий наречието *напрасно* влиза в синонимни взаимоотношения с наречието *вънезапнѣ* и разликата в семантичните нюанси по отношение на общото значение се изразява в различната степен на незабавност: *вънезапнѣ* 'внезапно, тутакси, неочаквано', *напрасно* 'изведнѣж, в един миг, мигновено'. Става ясно, че е невъзможно в случая да бъде степенуван при-

нак, който е взет в най-висока степен на наситеност и изчерпаност.

Сицевымъ образомъ, различнѣ и несъгласнѣ глаголаше, показасте, ꙗко безаконенъ и мръзкъ таковъй вашъ постъ ест(ь). Аз же, аще и не хощете о таковѣмъ вашемъ постѣ извѣстно рекъ. . . Ил. Мъгл. 50.

Примерът е взет от полемиката на Иларион Мъгленски с еретиците. Напрежението е достигнало краен предел и Иларион е доказал, че еретическото учение е несъстоятелно, тъй като те (еретиците) говорят 'съвсем различно' и 'съвсем объркано'. Тук употребата на наречие с форма на -ѣ е обусловена и от това, че думите на еретиците са насочени срещу вярата и са недостойни за християнския слух.

Нъ доблѣа Параскеви вышнѣаго положи себѣ, слъзный ѿ очю непрѣстанно изводеши источникъ. . . И бѣ нѣкако видѣти иже въ злобѣ хвалещаго се велми смѣа хоудѣ низлагаема и попираема ѿ моудрые се дѣвы ꙗкоже хоудѣ нѣкаторую птицѣ. Пет. 64.

Цитираният пасаж от Пет. добре показва специфичната роля, която играе наречието с форма на -ѣ. В дадения контекст *хоудѣ* получава и по особено значение — 'съвсем леко, съвсем лесно', срещу значението 'съвсем малко, оскъдно' в същото произведение.

. . . постомъ и бдѣнѣемъ себе оудрѣчаючи, поустынное же былѣе причещаючи се, и се скаредѣ же и хоудѣ. 63; Нъ ниже то самѣе былѣе, ниже водѣ до сытости прѣемлѣа аше, нъ мало и хоудѣ и се сѣло къ вечерѣ. 63.

Приведените дотук примери от житията на Евтимий подкрепят изводите, направени въз основа на двойките наречия. Ето няколко примера от похвалните слова:

Томоу же винѣ плача истѣжающеу, ѿтвѣща она съ слъзами и съ рыданѣемъ плача жалостнѣ же и оумилениѣ. Мих. в. 175—176; И се же чюднѣйше, ꙗко не тѣчѣж злославныхъ шжанѣа, различнѣ на православнѣа оухыщреннаа вѣрѣ, нъ и невидимыхъ враговѣвъ кѣзни до конца без вѣсти сътвори. Й. Пол. 184; Тойже ѿведенѣ, много истѣсана бывши, да ꙗко видѣ тѣ доблествнѣ стоющѣ, повелѣ стрѣнци ж в темници, дондеже прѣдставитѣ тѣ сѣдишоу. Нед. 154.

В посланията си до Нидоким Тисменски, Киприан и Антим Евтимий не е зависим от никакви източници. Той отговаря на различни въпроси, разяснява редица положения от църковните правила. Обстоятелството, че в посланията си Евтимий се проявява като несъмнен авторитет, който по-добре от много други познава въпросите на вярата, предопределя и по-спокойния тон на изложението. Все пак на места, където трябва не само да се разясни, но и да се подчертае, да се убеди този, за когото е предназначено посланието, Евтимий прибегва и до наречията

на -ѣ. Ето два примера от Посланието до Никодим Тисменски:

Словеснаа же и по образ⁸ божію създаннаа доуша тогда, свое достойн'ство въспрїемши, не ꙗкоже н(ы)нѣ, дебелѣ и тѣлеснымъ органомъ, нѣ тънко нѣкако, несказаннѣ и оумнѣ славословитъ и хвалитъ въсѣхъ бога, прѣдспѣанїе бесконьчно имоуши. Ник. 222; Аз бо видѣх отрочѣ не оу dospѣло дванадесѣте свършити лѣт, дѣвицѣ свършенѣ растлившее. И не невѣрѣй. Ник. 222.

Вижда се, че когато трябва да бъде особено убедителен, а това му се налага много често, когато трябва да внуши нещо, което е само така, а не другояче, Евтимий умело си служи с качествените наречия на -ѣ: да противопостави особено рязко *дебелѣ* на *несъказаннѣ* и *оумнѣ*, да увери, че наблюдаваното от него е било „наистина свършено“, независимо че е извършено от момче на 12 години.

Сравнението на всички словоупотреби на наречията на -о и -ѣ показва следното: наистина наречията на -ѣ са представени от малко повече форми, но наречията на -о имат почти двойно повече словоупотреби. С това може още веднъж да се подкрепи наблюдението, че в произведенията на Евтимий наречията с форма на -ѣ се употребяват само при определени условия. Освен това наречията на -ѣ се срещат главно в житията и похвалните слова и ограничено в останалите Евтимиеви произведения. Качествени наречия на -ѣ почти липсват например в Посланието до Киприан. Наречията на -о са разпределени по-равномерно и се срещат във всички произведения.

И така, анализирани примери показваха, че формата на -ѣ на качествените наречия обозначава признак на действие, взет в неговата най-висока степен на наситеност, т. е. наречията на -ѣ имат е л а т и в н о значение.

Според О. С. Ахманова елатив се нарича „значение безотносително большой меры признака, выражаемое формами превосходной степени, особенно при их экспрессивном (разр. м. Я. Х.) употреблении“.²⁰

И за Ж. Марузо елатив е „название, которое иногда дается чрезвычайной или абсолютной превосходной степени (лат. *elativus* — „возвышающийся“) для отличия ее от превосходной степени в собственном смысле, т. е. от относительной превосходной степени.“²¹

В „Грамматика русского языка“²² елативното значение на превъзходната степен се отбелязва, но терминът не е използван.

²⁰ О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., Советская энциклопедия, 1966.

²¹ Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960.

²² Грамматика русского языка, том I, М., 1953, с. 297.

Обикновено за безотносителна превъзходна степен (превъзходна степен с елативно значение) се говори при прилагателните имена. Но близостта на качествените наречия на -о и -ѣ до прилагателните имена предполага наличие на превъзходна елативна степен и при тях. Както пише В. В. Виноградов „В ряд качественных наречий на -о из системы имен прилагательных переносится целый арсенал форм, через которые проходит и которыми характеризуется наречие со значением чисто качественного определения. Это прежде всего формы степеней сравнения (разр. моя, И. Х.)“.²³

В руски език се отбелязват като отмиращи формите от типа на *нижайше, сторожайше, малейше, подробнейше, покорнейше*, които се срещат „главным образом в риторических стилях книжной речи и в канцелярском языке“.²⁴

След всичко казано възниква въпросът, дали формите на -ѣ не са били употребявани от Евтимий като синоним на суперлативната степен с елативно значение. На този въпрос е трудно да се отговори, още повече, че окончателното потвърждение на направените в тази работа изводи ще дойде след анализ на допълнително привлечен материал от други произведения. Все пак някои досегашни наблюдения ни дават право да предполагаме, че ако не винаги, то в определени случаи формата на -ѣ на качествените наречия е била напълно способна да замести обикновената превъзходна степен с елативно значение.

Остава да се отговори на още един въпрос: коя е причината за големия брой наречия на -ѣ у Евтимий?

Отговорът се налага сам и естествено произтича от всички досегашни наблюдения и изводи. Характерът на Евтимиевия стил, неговата особена приповдигнатост и тържественост изисква преди всичко качественни наречия с форма на -ѣ, изразяващи признака в най-висока степен.

В подкрепа на изказаното предположение, че в някои случаи формата на -ѣ се е явявала като заместник на превъзходната степен с елативно значение, може да се приведе фактът, че степенуваните по традиционен начин наречия у Евтимий са съвсем малко — двадесет форми. С незначителни изключения формите за превъзходна степен и при тях имат елативно значение. Оценката на глаголното действие много често е или „най-добро, свършено“, или „най-лошо“.

* * *

Извършените наблюдения над употребата на качествените наречия на -о и -ѣ у Евтимий навеждат на някои мисли за не-

²³ В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*, издание второе, М., 1972, с. 279.

²⁴ В. В. Виноградов, *цит. съч.*, с. 279.

обходимостта от продължаване на търсенето в друга посока, което излиза извън обсега на настоящата работа.

Възниква преди всичко един основен въпрос: описаното разграничение по употреба между наречията на -о и -ѣ в произведенията на Евтимий какво отношение има към неговата правописна езикова реформа? На практика това означава да се установи дали явлението е наследено от старобългарски или разграничението изкуствено е създадено от Евтимий.

Освен това важно е да се установи доколко тази особеност на Евтимиевия език е била приета от неговите ученици и последователи, т. е. можем ли да говорим за нея като за една от характерните особености на езика и стила на писателите от търновската книжовна школа.

В началото на настоящата работа се изтъкна, че не се говори за разлика между наречията на -о и -ѣ в старобългарски, че повечето автори ги смятат за успоредни форми.

Според нас е трудно да се приеме, че езикът е създал, без да има нужда, и е търпял две абсолютно еднакви по значение наречни форми, че за средновековния български книжовник е било все едно дали ще употреби наречие на -о или на -ѣ.

Истинското решение на въпроса ще дойде след задълбочена работа върху текста на няколко старобългарски и среднобългарски (пред- и следевтимиеви) паметника. Речниците на старобългарския език не могат да послужат като източник за материал, но в значителна степен могат да ориентират.

Когато наречията на -о и -ѣ, извлечени от произведенията на Евтимий Търновски, бяха сравнявани със старобългарските речници на Миклошич²⁵, Срезневски,²⁶ Садник-Айцетмюлер²⁷ и Чехословашката академия на науките (Пражки речник)²⁸, на места беше забелязана невъзможност да бъдат преведени по един и същ начин двете форми. Ще подкрепим казаното с няколко примера.

В речника на Миклошич са засвидетелствувани наречията *крѣпѣко* и *крѣпѣцѣ*. *Крѣпѣко* е преведено със *strenue*, а *крѣпѣцѣ* с *fortiter*.

Пражкият речник е засвидетелствувал форми *люто* и *лютѣ*, преведени съответно със *saevienter* и *saevienter, graviter, male*.

Не по-малко интересна е и съпоставката между преводите на *право recta* и *правѣ recte, erecte* у Фр. Миклошич.

²⁵ Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862—1865.

²⁶ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I—III, СПб, 1893—1912.

²⁷ L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen. Texten*. Heidelberg, 1955.

²⁸ *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha, 1958—.

Може да се приведат и други примери, от които се вижда, че въпреки схващането за липса на друга, освен формална разлика между наречията на -о и -ѣ, при конкретна лексикографска обработка може да се получат неочаквани резултати.

На друго място ние ще се помъчим да дадем отговор на възникналите важни въпроси около Евтимиевия език и с това да хвърлим светлина върху езиковите занимания на Евтимий.*

* Работата е предадена за печат в този вид в началото на 1976 г.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Бож. сл. — Бож(ь)ственаа слѣжба сватых' ~~лѣт~~ ъргѣа дѣак(а)нскаа кур҃ї Евѣмїа, патрїарха Тръновскаго.

Ил. Мѣгл. — Житїе и жизнь прѣподобнаго о҃ца нашего Иларїѡна, епископа Мегленскаго, въ немже и како прѣнесень бысть в прѣславный град Тръновъ.

И. Пол. — Похвалное иже въ сватых' о҃тцоу нашему Іѡанноу, епископѣ Пѡлѣвѣскомоу.

И. Рил. — Житїе и жизнь прѣподобнаго о҃ца нашего Іѡанна Рылскаго.

К. и Ел. — Евѣмїа, патрїарха Тръновскаго, похвалное светымъ, великимъ и равноапостольнымъ царемъ Кѡнстантїноу и Елень.

Кипр. — Тогожде Евѣмїа, патрїарха Тръновскаго, посланїе къ Кур҃пїаноу мнихоу, живоущоу въ светїй горѣ Аѣѡн'сцїй и просившоу написати емоу о нѣкихъ цр(ъ)ковныхъ винахъ ноужднихъ и послати се тамо.

Мих. в. — Похвалное свѣтомоу Миханлоу воиноу.

Молит. — Ины молитвы, прочитаемыя вѣнегда бѣдетъ смъртносїе, съписаны патрїархомъ Тръновскимъ кур҃ь Евѣмїемъ.

Нед. — Похвалное свѣтой великой мѣченици Недѣли.

Ник. — Евѣмїа, патрїарха Тръновскаго, къ Никѡдимоу, священнои҃окоу иже въ Тисменѣ, въпросившоу о нѣкихъ главизнахъ цр(ъ)ковныхъ ноужднихъ.

Пет. — Житїе и жизнь прѣподобныхъ матере наше Петкы, въ немже и како прѣнесена быст(ь) въ прѣславный градъ Тръновъ.

Пр. Вас. — Бож(ь)ственаа слоужба прѣждествѣннаа свѣтаго и великааго Василїа.

Фил. — Житїе и жизнь прѣподобныхъ матере нашѣ Фїло еи.

Як. — Оуставъ бож(ь)ственныа слоужбы свѣтаго апостола Якова, брата господна.

Примерите се цитират по изданието на Е. Каїѣѣнїаскї. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901. Цифрата след всяко съкращение означава страницата в изданието.

КАЧЕСТВЕННЫЕ НАРЕЧИЯ на -о и -ѣ В ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЕВФИМИЯ ТЫРНОВСКОГО

ИВАН ХАРАЛАМПИЕВ

(Резюме)

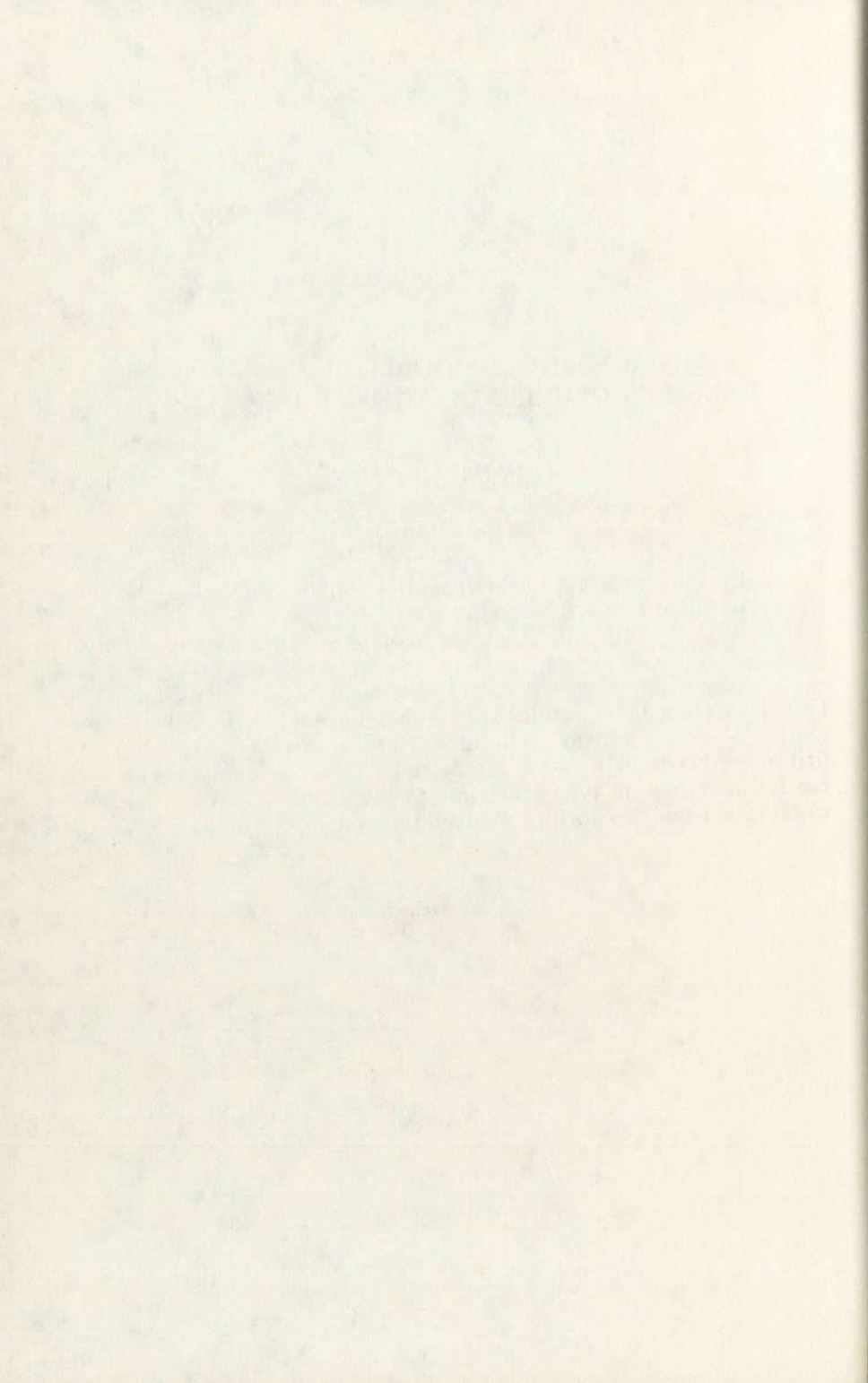
Работа является опытом объяснить необычайно большое количество качественных наречий на -ѣ в произведениях Евфимия Тырновского. Автор сопоставляет разные контексты — в одних используется форма на -о, а в других — на -ѣ. Из анализа выясняется, что Евфимий делал разницу в употреблении этих двух форм качественного наречия и что эта разница стилистическая. Наречиями на -ѣ признак выражался в его предельной степени насыщенности, признак выражается в его элятивной степени. Рассмотрены как пары наречий типа кротъко/кротъць, благочъство/благочътивъ и др., так и отдельные формы на -о и -ѣ.

LES ADVERBES DE QUALITE EN -O ET -Ъ
DANS LES OEUVRES D'EUTHYME DE TARNOVO

IVAN HARALAMPIEV

(Résumé)

Cette étude est un essai d'explication des adverbess de qualité se terminant en -Ъ, adverbess particulièrement abondants dans les oeuvres d'Euthyme. L'auteur compare différents contextes: dans certains est utilisée la forme en -o; dans d'autres, celle en -Ъ. L'analyse fait apparaître qu'Euthyme de Târnovo différenciait l'emploi de ces deux formes d'adverbess de qualité. Cette différenciation a un fondament stylistique. Par les adverbess en -Ъ on exprime le plus haut degré d'intensité. L'auteur a analysé par paires les adverbess du type кротъко/кротъцъ, благочьстиво/благочьстивъ ainsi que les formes sporadiques en -o et en -Ъ.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИИ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

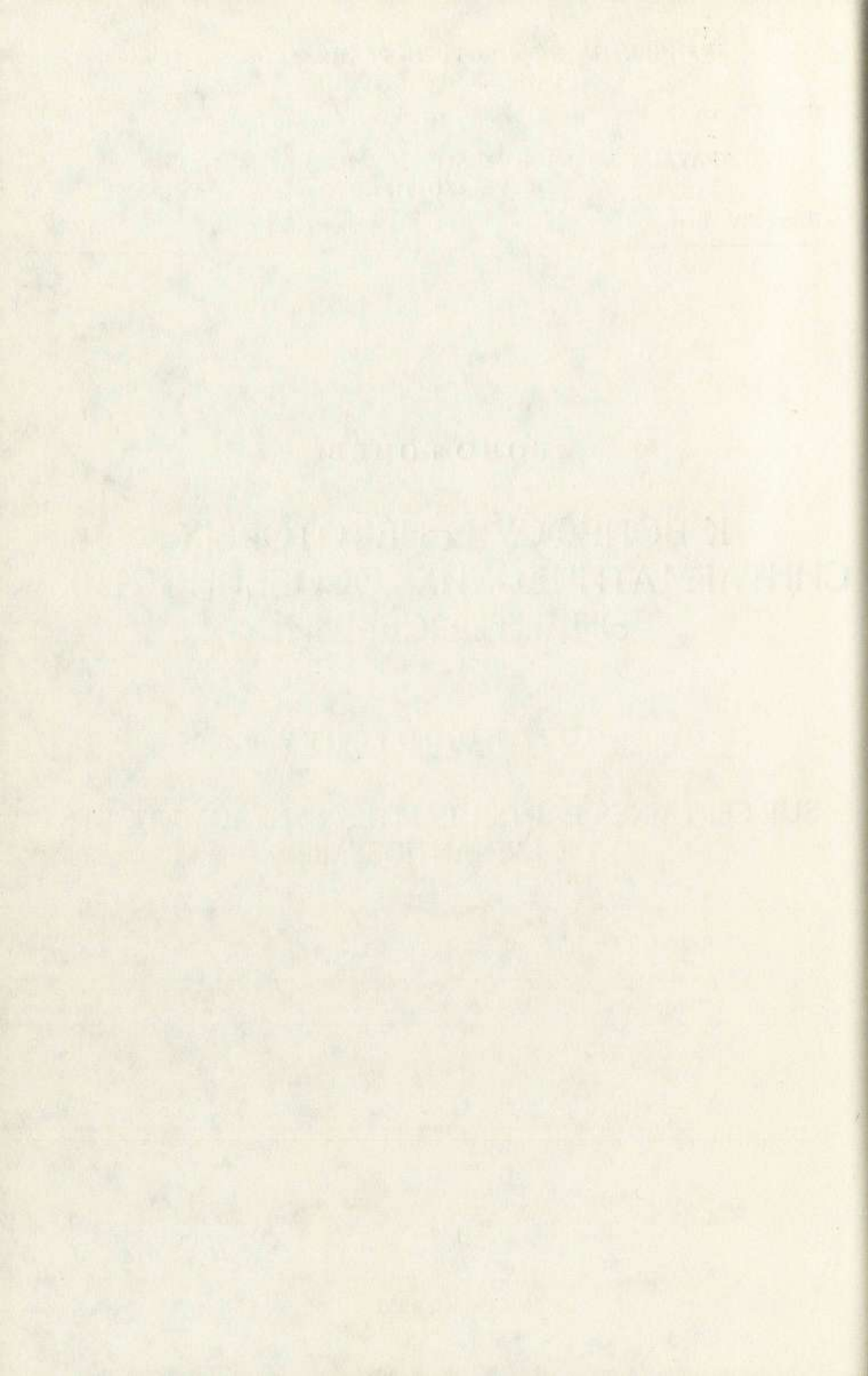
ГОЧО ГОЧЕВ

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ
СИНТАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ
ЭНАНТИОСЕМИИ

GOTCHO GOTCHEV

SUR CERTAINES PARTICULARITÉS SYNTAGMATIQUES
DE L'ENANTIOSEMIE

СОФИЯ 1980

Исследователями языка давно замечено, что в антонимические отношения входят не только лексико-семантические варианты¹ двух слов, но и лексико-семантические варианты одного слова. Например, слово **объехать** объединяет в себе два противоположных значения: „проехать мимо чего-либо, не побывав там по пути“ и „побывать по пути во многих местах“². Ср.: Старый коряк Натынковав иногда выкрикивал: „Тах-тах-тах“ или „Хак-хак-хак“, и собаки послушно сворачивали, **о б ъ е з ж а л и** льдины (А. Иванов, Поединок); Корабельщики в ответ: **М ы о б ъ е х а л и** весь свет, Торговали мы конями, Все донскими жеребцами (А. Пушкин, Сказка о царе Салтане).

Способность одного слова совмещать в себе антонимические значения получила название энантиосемии или поляризации значений³. Это интересное семантическое явление изучено крайне недостаточно. В немногочисленных работах, затрагивающих вопрос об энантиосемии рассматриваются очень важные стороны характера поляризации значений одного и того же слова, однако полного и необходимого освещения проблема энантиосемии в них не получила.

Энантиосемия — довольно сложное явление, характеризующееся особенностями, позволяющими ученым относить слова с противоположными значениями к разным лексико-семантическим категориям. Р. А. Будагов в „Введении в науку о языке“⁴ останавливается на вопросе об энантиосемии в разделе об антонимах. Л. А. Новиков также характеризует энантиосемию как особую разновидность антонимии⁵. Этой точки зрения на энантиосемию придерживается и Б. И. Косовский⁶. Н.

¹ Определение термина **лексико-семантический вариант** см. в „Лексикологии английского языка“, А. И. Смирницкого, М., 1956.

² Значения слов и большинство примеров извлечены из: „Словаря современного русского литературного языка в 17-и томах. М.-Л., 1948—1965; „Словаря русского языка“ в 4-х томах. М., 1957—1961; „Словаря русского языка“, С. И. Ожегова, М., 1973.

³ См. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.

⁴ Р. А. Будагов, Введение в науку о языке. М., 1965.

⁵ Л. А. Новиков. Лексикология русского языка, ее основные понятия и категории. „Русский язык в национальной школе“, 1972, № 6, с. 21; Он же. Антонимия в русском языке. М., 1973, с. 181.

⁶ Б. И. Косовский. Общее языкознание. Минск, 1974, с. 91.

М. Шанский в „Лексикологии современного русского языка“ пишет: „Однако бывают случаи, когда в слове при развитии противоположной семантики сохраняется и старая, т. е. развивается **энантиосемия** (курсив Н. М. Шанского). Тогда в лексике появляются слова, имеющие противоположные значения, но звучащие одинаково. Такие слова представляют собой уже не антонимы, а одну из разновидностей омонимов, возникших в результате расхождения значений одного и того же слова до полярных: **оставьте** (распоряжение в силе) и **оставьте** (этот разговор), **задуть** (свечу) и **задуть** (домну) и т. д.“⁷ Ю. Г. Скиба квалифицирует это явление как особый вид полисемии в языке, при которой „изменяется лишь структурное значение слова при обязательном сохранении этимологического значения“⁸.

Несомненно, все приведенные выше мнения содержат весьма ценные указания на характерные особенности рассматриваемого явления. Но, на наш взгляд, авторы указывают каждый раз только на отдельные признаки энантиосемии, что приводит к одностороннему толкованию этого явления. Наблюдения над особенностями энантиосемии позволяют нам утверждать, что здесь идет речь не о разновидности антонимии, омонимии или полисемии, а о вполне обособленной лексико-семантической категории. В связи с этим возникает необходимость сопоставить энантиосемию с остальными, упомянутыми выше лексико-семантическими категориями и разграничить их.

Наличие противоположных отношений лексических значений в энантиосемии не является достаточным основанием для отнесения этого явления целиком к антонимии. Во-первых, противоположные отношения значений в антонимах проявляются в рамках двух слов. Ср.: **копить**: „собирать впрок, запасать, приобретать, не расходуя“ — **тратить**: „расходуя, лишаться чего-либо“. Аналогичные отношения в энантиосемии проявляются в рамках одного слова, между его лексико-семантическими вариантами. Ср.: **прослушать**: „выслушать, услышать с начала до конца“ и „слушая, не воспринять, не услышать“. Во-вторых, антонимы представляют собой слова, „которые противопоставлены по самому общему и **существенному** (подчеркнуто мною — Г. Г.) для их значения семантическому признаку...“⁹. Противоположность в энантиосемических словах, в отличие от противоположности в антонимах, далеко не всегда является ре-

⁷ Н. М. Шанский. Лексикология современного русского языка. М., 1972, с. 64.

⁸ Ю. Г. Скиба. К вопросу о так называемой антонимической омонимии в славянских языках. Науковi записki Чернiвецьк. ун-ту, т. 31, Серiя фiлол. наук, вип. 7, Чернiвцi, 1958, с. 168.

⁹ Д. Н. Шмелев. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, с. 131.

результатом полярности основных, существенных признаков значений слова¹⁰. Ср.: **задор**: „страстность, горячность в поведении, работе, вызывающая положительную оценку“ и „страстность, горячность в поведении, вызывающая отрицательную оценку“. В-третьих, „из синтагматических свойств антонимов в большинстве работ отмечается в качестве обязательного признака хотя бы частичное совпадение сочетаемости или, что то же самое, возможность хотя бы частичной взаимозамены в одном и том же контексте (разумеется, с соответствующим семантическим изменением)“¹¹. Что касается энантиосемии, следует отметить невозможность такой взаимозамены и **регулярное несовпадение лексической, синтаксической и семантической сочетаемости**¹².

Указанные признаки, с одной стороны, отграничивают энантиосемию от антонимии, а с другой, — сближают ее с омонимией и полисемией.

Но рассматривать энантиосемию как особую разновидность омонимии также нет достаточного основания. Если присоединиться к мнению, согласно которому энантиосемия является разновидностью омонимии, то значения глагола **задуть** „погасить“ (з. свечку) и „разжечь, привести в действие“ (з. домну), следовало бы отнести к омонимам. Но это противоречит определению омонимов, как „одинаковых по звучанию и написанию слов, значения которых осознаются нами как совершенно не связанные между собой и одно из другого не выводимые“¹³. Осуществляя „принцип последовательного ступенчатого разложения сложных лексических значений на все более простые, вплоть до элементарных...“¹⁴, наоборот, при энантиосемии мы вскрываем „общую семантическую составляющую“¹⁴. В обоих случаях значение связано с „приводить в движение воздушные массы“, т. е. дунув, можно разжечь, можно и погасить.

Различие между энантиосемическим и обычным полисемическим словом заключается в характере несовпадающей части толкования их значений, т. е. в характере дифференцирующих семантических компонентов. Энантиосемическое слово обладает противоположными семантическими компонентами, а обычное полисемическое слово — различными семантическими

¹⁰ См. И. Пете. О противоположных значениях одного и того же слова в русском языке. Материалы и сообщения по славяноведению, т. 2, Сегед, 1962, с. 25.

¹¹ Ю. Д. Апресян. Лексические антонимы и преобразования с ними. В кн.: „Проблемы структурной лингвистики 1972“, М., 1973, с. 327.

¹² Подробно об этом см. дальше.

¹³ Н. М. Шанский. Указ. соч., с. 42.

¹⁴ Ю. Д. Апресян. Современная лексическая семантика. Синонимические средства языка и правила перифразирования. „Русский язык в национальной школе“, 1972, № 3, с. 26.

компонентами. Кроме того, противоположность может проявляться: а) в пределах одного значения полисемического слова (ср.: **вымотаться**: I. (разг.) „израсходоваться при мотании“. Вымотался целый клубок. и II. // „получится при сматывании“. Из пряжи вымотались три клубка); б) в моносемическом слове (ср.: **винтить**: „вертеть ввинчивая или вывинчивая“). Эти факты позволяют думать, что мы имеем дело с явлением, отличающимся в известной степени от полисемии, хотя и непосредственно связанным с ней.

Итак, даже поверхностное знакомство с энантиосемией дает нам основание сделать вывод, что она отличается от омонимии, антонимии и обычной полисемии и обладает признаками, позволяющими считать ее самостоятельной лексико-семантической категорией.

* * *

Советский лексиколог Н. Н. Амосова в одной из своих последних работ отмечает: „Достаточно полная характеристика слова с точки зрения его коммуникативных потенций и его системных языковых связей невозможна без изучения особенностей его функционирования как элемента речи. Без этого любая лексикологическая концепция остается умозрительной теорией, не проверенной на опыте, не подтвержденной конкретными лексическими данными“¹⁵. Это утверждение предполагает учитывать при изучении семантики слова те отношения, в которые оно входит как единица языка и как единица речи. Именно совокупность ассоциативных (на уровне языка) и синтагматических (на уровне речи) связей дает вполне объективные и реальные данные о семантической характеристике слова. Тот факт, что „закономерности чередования (парадигматические отношения) и закономерности сочетания (синтагматические отношения) взаимообусловлены“¹⁶, совершенно естественно приводит к выводу, что особенности парадигматических характеристик слова будут проявляться в синтагматике и, наоборот, синтагматические особенности будут предопределять ассоциативные связи слова. Таким образом характеристика энантиосемических слов требует рассмотрения обеих сторон диалектического единства „парадигматика — синтагматика“.

В настоящей статье делается попытка охарактеризовать в самом общем виде синтагматические условия проявления энантиосемии.

Синтагматические закономерности, характеризующие сло-

¹⁵ Н. Н. Амосова. Слово как элемент речи. В кн.: „Вопросы теории и истории языка“. Сб. статей, посвященный памяти Б. А. Ларина, Л., 1969, с. 138.

¹⁶ Д. Н. Шмелев. Указ. соч., с. 156.

во, отражаются в контексте. В нём происходит реализация отдельных значений слова. Контекст является фоном, на котором, следовательно, раскрываются дифференциальные признаки лексико-семантических вариантов слова. Именно контекстуальные условия свидетельствуют о тождествах и различиях между ними, именно в контексте слово „приобретает номинативное значение, то есть способность служить наименованием определенного обозначаемого“¹⁷. „Слово, — пишет Л. А. Новиков, — взятое вне контекста, вне конкретной предметно-понятийной соотнесенности, несет неопределенную информацию и обладает лишь потенциальным значением. Свою конкретную реализацию семантика слова получает в определенных контекстах, в сочетании с определенными группами слов, где нейтрализуются одни значения и, наоборот, актуализируются другие. В этом смысле можно сказать, что значение есть результат взаимодействия слова с его окружением“¹⁸.

Контекстуальный анализ является одним из основных принципов изучения семантики слова. Исследование значения слова через его окружение дает возможность определить его, исходя из собственно языковых признаков. На необходимость учета контекста при изучении смысловой стороны слова указывал еще А. А. Потебня, который считал, что „значение слова возможно только в речи. Вырванное из связи слово мертво, не функционирует, не обнаруживает ни своих лексических, ни тем более формальных свойств, потому что их не имеет“¹⁹.

В последнее время проблема семантики слова все чаще связывается с проблемой его функционирования в речи и решается при помощи анализа контекста. Исходным пунктом описания значения слова является не само слово, а словосочетание или целое предложение. Контекстуальные связи понимаются как структурные и выделяются в рамках определенных конструкций. Таким образом, контекстуальные условия, в которых реализуются противоположные значения одного и того же слова, мы можем рассматривать как формальные средства выражения этих значений.

Под контекстом (словесным), вслед за В. И. Кодуховым, мы будем понимать „отрезок текста, вычлененный и объединенный языковой единицей, которая функционирует в нем, выявляя свое значение“²⁰.

Контекстуальные признаки могут быть подразделены на:

¹⁷ Н. Н. Амосова. Указ. соч., с. 138.

¹⁸ Л. А. Новиков. Антонимия в русском языке, с. 69.

¹⁹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике. т. I, Харьков, 1882, с. 32.

²⁰ В. И. Кодухов. Контекст как лингвистическое понятие. „Языковые единицы и контекст“. Сб. научных трудов ЛПИ им. Герцена, Л., 1973, с. 19.

а) признаки, обнаруживаемые в границах словосочетания и предложения, представляющие собой минимальный контекст и б) признаки, проявляющиеся в рамках абзаца, — широкий контекст²¹. Что касается целого текста как минимального контекста, то сошлемся на мнение В. И. Кодухова, который отмечает, что „такое увеличение границ контекста выходит за рамки исследования контекста как средства передачи и восприятия конкретной информации“²².

Реализация энантиосемии, как и реализация значений многозначного слова и омонимов, осуществляется в минимальном или широком контексте. Под минимальным контекстом в лингвистической литературе понимается тот указательный минимум²³, который является необходимым и достаточным для реализации значения слова. В минимальном контексте реализация значения слова базируется на закономерностях сочетаемости. Наименьшая контекстуальная единица, в которой функционирует значение слова, — это словосочетание. Именно словосочетание позволяет определить, что значения одного и того же слова могут быть противоположными. „Сочетания, — писал Г. Пауль, — могут ограничить и свести лишь к одной все возможности понимания данного слова“²⁴.

В зависимости от типа значения минимальный контекст может быть лексическим и синтаксическим²⁵. К этим двум типам нужно прибавить и семантическую избирательность, используемую Б. А. Абрамовым в качестве критерия выделения значений слова²⁶.

Синтаксическая сочетаемость энантиосемических слов. Синтаксическая сочетаемость, характеризуемая в лингвистической литературе как „возможность употребления слова в определенных конструкциях“²⁷, имеет известную дифференцирующую роль в разграничении противоположных значений одного и того же слова. Выявление этих значений в различных синтаксических конструкциях является одним из факторов при помощи которых раскрывается их антонимичность. Синтаксическая сочетаемость или коллигация, как пишет Э. М. Медникова, „представляет собой нечто общее — абстракцию, отвлечение от

²¹ См. В. И. Кодухов. Указ. соч.; Г. В. Колшанский. О природе контекста. „Вопросы языкознания“, 1959, № 4.

²² В. И. Кодухов. Там же, с. 24.

²³ Н. Н. Амосова. Основы английской фразеологии. Л., 1963.

²⁴ Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, с. 100.

²⁵ См., например: Э. М. Медникова. Значение слова и методы его описания. М., 1974.

²⁶ Б. А. Абрамов. О понятии семантической избирательности слов. „Инвариантные синтаксические значения и структура предложения“. М., 1969.

²⁷ Д. Н. Шмелев. Указ. соч., с. 160.

конкретных слов²⁸. Поэтому она (синтаксическая сочетаемость) непосредственно связана с лексической сочетаемостью. Именно коллокация (лексическая сочетаемость) наполняет синтаксические конструкции конкретным содержанием. Следовательно, реализация отдельных значений слов связана и с синтаксической и лексической сочетаемостью. Таким образом, эти две стороны синтагматики слова и, соответственно, два типа минимальных контекстов, в которых актуализируются значения слов, находятся в неразрывном единстве. И этим нельзя пренебрегать. Но для большей ясности удобнее рассматривать синтаксические конструкции и лексическое окружение раздельно.

Независимо от того, что лексическая и синтаксическая сочетаемости взаимосвязаны, взаимообусловлены, все-таки коллигация может выступать в качестве критерия выделения значений слов. Реализация энантиосемии, как и реализация полисемии и омонимии, теснейшим образом связана с синтаксической сочетаемостью. Несмотря на то, что коллигация указывает на самый общий характер различий в значениях слова, она является формальным признаком, свидетельствующим о существовании таких различий. А сама противоположность раскрывается при помощи лексического наполнения синтаксических моделей.

Во многих случаях синтаксические связи являются непосредственным отражением семантики слова. По этому поводу Ю. Д. Апресян писал: „Подобно тому, как внутренние (психологические) состояния человека проявляются физиологически, „внутренние состояния“ (значения) элементов текста проявляются в их синтаксическом поведении, доступном прямому наблюдению. Поэтому, фиксируя сходства и различия в синтаксическом поведении языковых элементов, или, что то же самое, в их семантических признаках, мы можем делать объективные заключения об их семантических сходствах и различиях“²⁹.

Так что синтаксические конструкции, модели, в которых реализуется энантиосемия, могут дать значениям этих слов вполне надежную, причем собственно лингвистическую характеристику.

Отметим, что в некоторых случаях совпадение синтаксических конструкций, в которых употребляются противоположные значения нескольких слов, свидетельствует об их синонимичности, об их семантическом сходстве. Иными словами, идентичность моделей обусловлена идентичностью значений этих слов. Так, например, в конструкциях $V + y + Ng - V + Nd$ ³⁰ реализуются

²⁸ Э. М. Медникова. Указ. соч., с. 89.

²⁹ Ю. Д. Апресян. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967, с. 24—25.

³⁰ В работе приняты следующие обозначения: V — глагол, N — су-

противоположные значения глаголов: **занять**: „взять взаймы“, „дать взаймы“ и **одолжить**: „взять в долг“, „дать взаймы“.

Еще весной он занял у Нефеда Мироныча под проценты тридцать рублей на корову (М. Соколов, Искры). — Если можете пять рублей мне занять, так я поеду... Он говорит: — Натe вам пять рублей (Лесков, Шерамур). — А вторую машину придется у вас одолжить, — повернулся Серпилин к командиру дивизии (К. Симонов, Солдатами не рождаются). — Мы с Василием поссорились: он наотрез отказался одолжить мне топор (Сапронов, За туман — границей).

Значение же глаголов **следовать**: „кому. полагаться, причитаться“, „с кого. причитаться к уплате“ и **причитаться**: „кому. подлежать уплате за что-либо“, „с кого. кто-то должен кому-либо уплатить“ употребляются в конструкциях $V+Nd$ — $V+c+Ng$.

(Гневышев:) Я хочу, чтобы ты занимала в обществе место, какое следует тебе по твоему рождению, по твоей красоте (А. Островский, Богатые невесты). — Мустафа!... Сколько с нас следует? — Нет, нет... — испугался доктор хватая Лаевского за руку. Это я заплачу (Чехов, Дуэль). Перед каждой получкой Дуся всегда довольно точно знала, сколько ей причитается (Рыбаков, Екатерина Воронина). — У меня сегодня счастливый день, — сказал Петро товарищам. — Письма со всех сторон... — Причитается, стало быть, с тебя (Евг. Поповкин, Семья Рубанюк).

Приведенные выше примеры являются также яркой иллюстрацией реализации противоположных значений одного и того же слова в различных синтаксических конструкциях. Структура конструкции, в зависимости от характера связей глагола и имени, может быть беспредложного и предложного типа. Иногда противоположные значения реализуются в конструкциях беспредложного типа: Ср.: $V+Na+Nd$ — $V+Na$.

исповедовать: „сообщить на исповеди о своих грехах, поступках; рассказать кому-либо что-либо хранимое до сих пор в тайне“ и „воспринять сведения о чьих-либо грехах, проступках“; **вернуть**: „отдать обратно что-либо взятое; возвратить“ и „получить обратно что-либо отданное; вновь обрести“; **возвратить**: „отдать обратно что-либо полученное, взятое, отнятое и

т. п.“ и „получить обратно“; **воротить** „отдать обратно что-либо полученное, взятое, отнятое и т. п.“ и „получить обратно“.

Через неделю этому же отцу Гермогену исповедовала грехи свои и отходившая Флора (Лесков, На ножах). Священник исповедовал мальчика лет десяти, который, стоя на коленях, шептал ему на ухо (Гончаров, Фрег. Паллада). Через неделю мне вернули (из редакции) рассказ (Инбер, Место под солнцем). Утром батальон контратаковал и вернул девушку (Эренбург, Буря). — Все кончено! — отвечал я и отдал ей батюшкино письмо... Прочитав, она возвратила мне письмо дрожащею рукою (Пушкин, Капитанская дочка). Надо, чтобы до предстоящей зимы на юге Крым был бы возвращен (Ленин, Речь на съезде рабочих и служащих кожевенного производства 2 окт. 1920 г.). — Разорю их (родственников) вдребезг! Нищими по миру пойдут, три года будут милостыней жить, — после того я им ворочу все, что отсужу у них, все отдам и спрошу: „Что черти? То-то!“ (М. Горький, Мои университеты). Только свитки нельзя было воротить скоро. Пана обокрал на дороге какой-то цыган и продал свитку перекупке (Гоголь, Сорочинская ярмарка).

Синтаксическая структура указательного контекста первого значения этих глаголов включает и третий элемент (имя существительное или местоимение в дат. падеже), который является формальным признаком различий, существующих между лексико-семантическими вариантами глаголов **исповедовать**, **вернуть**, **возвратить**, **воротить**. Реализация антонимических значений глагола **исповедовать** происходит не только в различных синтаксических моделях, но и в различных семантических контекстах. Первое значение этого глагола требует в качестве объекта существительные с отвлеченной семантикой (грех, любовь, ненависть, мысли, тайна). Во втором же значении этот глагол требует в качестве объекта существительные, обозначающие лицо (человек, мальчик, друг, девушка и т. п.).

В некоторых случаях одно из противоположных значений реализуется в конструкции предложного, а другое — в конструкции беспредложного типа. Ср.: V+c+Ni—V+Na.

консультировать: „с кем. то же, что консультироваться (советоваться со специалистами по какому-либо вопросу); получить консультацию“ и „перех. и без доп. давать консультацию“.

Консультировать с юристом. Молодому хирургу он помогал от души, создавая возможность само-

стоятельно поработать, лично консультируя и переживая с ним затруднительные случаи (Коптяева, Иван Иванович).

Возможны и другие случаи. Так, например, глагол **уйти**: „вытечь откуда-либо (о жидкости) и „вопраться во что-либо (о жидкости)“ иногда реализует свое первое значение при отсуствии объекта.

Кофе так и не сварился, а обрызгал всех и ушел... и залил дорогой ковер и платье баронессы (Л. Толстой, Анна Каренина). Вылил в щуруф цистерну воды — вода ушла в землю за несколько секунд (Галактионов и Аграновский, Утро великой стройки).

Особо следует выделить и рассмотреть синтаксические конструкции с антонимическими предлогами. В приводимых выше примерах (даже тогда, когда одно из значений реализуется в предложной конструкции) коллигация только указывает на наличие каких-либо различий в значениях этих слов, а конкретизация происходит при лексическом наполнении синтаксических моделей. А в конструкциях с антонимическими предлогами прямо указывается на противоположность значений. Антонимичность предлогов является формальным признаком, четко и ясно выражающим противоположные отношения, существующие между двумя значениями слова. Внутреннее противопоставление не только выражается антонимическими предлогами, но и как бы создается ими. Противоположность в семантике предлогов предполагает наличие противоположности в значениях слова. Предлоги несут основную смысловую нагрузку всего словосочетания, концентрируют в себе противоположные отношения двух значений.

Приведем несколько синтаксических конструкций с антонимическими предлогами, в которых реализуются противоположные значения одного глагола. В основном это конструкции с предлогами, имеющими локальное значение. Они (предлоги) создают корреляцию начальный — конечный пункт, т. е. в первой конструкции употребляется предлог со значением исходной точки, а во второй — со значением конечного пункта.

1. V+из (с)+Ng—V+в (на)+Na.

везти: 1. „действием везти удалить что-либо, откуда-либо“ 2. „действием везти доставить что-либо куда-либо, в пределы чего-либо“; **выбежать**: 1. „действием бежать удалиться откуда-либо“ 2. „действием бежать прийти куда-либо“; **выбрести**: 1. „действием брести удалиться откуда-либо“ 2. „действием брести прийти куда-либо“; **вывезти**: 1. „действием везти удалить откуда-либо, отправить за пределы чего-

либо“ 2. „действием везти доставить куда-либо“; **выгнать**: 1. „действием гнать заставить уйти откуда-либо“ 2. „действием гнать заставить прийти куда-либо“; **выдворить**: 1. „заставить уйти откуда-либо“ 2. „заставить прийти куда-либо“; **выехать**: 1. „действием ехать удалиться откуда-либо“ 2. „действием ехать прибыть куда-либо“; **вызвать**: 1. „действием звать потребовать удалиться“ 2. „действием звать потребовать к себе“; **выйти**: 1. „действием идти удалиться, оставить пределы чего-либо“ 2. „действием идти прийти куда-либо, оказаться где-либо“; **высадить**: 1. „вынуть из земли для посадки в другом месте (о рассаде, о саженцах)“ 2. „посадить в землю (о рассаде, о саженцах)“; **выселить**: 1. „заставить уйти, покинуть место своего пребывания, местожительства“ 2. „заставить поселиться в другом месте“; **выслать**: 1. „заставить уйти, удалить за пределы чего-либо“ 2. „заставить прийти куда-либо“; **высыпать**: 1. „действием сыпать удалить откуда-либо“ 2. „действием сыпать поместить куда-либо“; **выскочить**: 1. „быстрым движением удалиться откуда-либо“ 2. „быстрым движением прийти куда-либо, появиться где-либо“; **идти**: 1. „удаляться, отправляться откуда-либо“ 2. „доставляться куда-либо“; **натрусить**: 1. „действием трусить высыпать в каком-либо количестве“ 2. „действием трусить насыпать в каком-либо количестве“; **натрясти**: 1. „действием трясти высыпать в каком-либо количестве“ 2. „действием трясти насыпать в каком-либо количестве“ и т. п.

Под проливным дождем, сырые, хоть жми из них воду, снопы ввезены в сарай (Гарин-Михайловский, Несколько лет в деревне). Мы ввозим некоторые машины из Советского союза. В селе идут разговоры будто невестка выгнала его из собственного дома и не дает ему есть и будто он кормится подающим (Чехов, В овраге). Выгнать стадо в поле. Но едва он успел выехать со двора, как отец ее вошел (Пушкин, Дубровский). Получив разрешение, Оксана сразу же выехала в Чистую Криницу, чтобы как следует подготовиться дома в течение лета (Евг. Поповкин, Семья Рубанюк). Они вышли из Национального дворца, находившегося за высокой крепостной стеной, воздвигнутой еще в средневековье, а затем наращиваемой из века в век против все усиливающейся осадной мощи неприятелей (Ю. Нагибин, Пик удачи). С боковой тропки вышла нестарая, похоже, женщина — Климов не заметил ее лица — и пошла шагах в десяти от него в ту же сторону (Ю. Нагибин, День крутого человека). Наскоро и без удовольствия она поела; вышла в садик и присела на

скамеечку (Евг. Поповкин, Семья Рубанюк). Они вышли на широкую деревенскую улицу, обсаженную плакучими березами (Ю. Нагибин, Перекур). Высадить помидоры из парников. Березу мы высадили в сад, под забор, а ее желтые листья собрали и засушили между страниц „Вокруг света“ (К. Паустовский, Подарок). Выселить из квартиры. Сосед пишет, чтоб выселить некоторых мужиков на пустошь, и требует поскорее ответа (Гончаров, Обломов). Высыпать ягоды из корзины. Наконец торг состоялся, и, отпустив рыбу, торговка высыпала в кошель деньги (В. Катаев, Белеет парус одинокий). В это время вдруг совершенно неожиданно откуда-то из кустов выскочил заяц (Арсеньев, По Уссурийскому краю). Чувствуя, что ему не удержаться, Гай выскочил в коридор (Ю. Нагибин, Пик удачи). Чай идет из Грузии. Чай идет в Болгарию. Натрусить муки из мешка. Натрусить отруби в мешок. Натрясти табак из кармана. Натрясти опилок на пол.

В рассматриваемых конструкциях реализуют свои противоположные значения как приставочные, так и бесприставочные глаголы. Бесприставочные глаголы движения совершенно свободно сочетаются с любыми предлогами, обозначающими направление. Таким образом, сочетаясь с антонимическими предлогами, они приобретают противоположные значения. Что касается приставочных глаголов, нужно отметить, что направленность в известной степени определяется префиксами. Так, например, приставка ВЫ- обозначает „направленность действия наружу“³¹. Но значение, которое префикс придает глаголу, недостаточно для целостной характеристики направления. Необходимо еще и предлог ИЗ. Конечно, употребление глаголов с приставкой ВЫ- возможно и без предлога. Ср.: Он вышел. Однако, как отмечает Ю. М. Гордеев, направленность наружу в этих случаях легко восстанавливается из контекста³². Но глаголы с приставкой ВЫ- могут сочетаться и с предлогом В, обозначающим направленность движения внутрь. То же самое наблюдается и в глаголах с приставкой В-. Приставка В- указывает на „направленность действия внутрь“ и соотносится с предлогом В. Именно в этом сочетании и дается полная характеристика направленности движения внутрь. Но оказывается

³¹ Г. А. Тагамлицкая. Современный русский литературный язык. С., 1972, с. 227.

³² Ю. М. Гордеев. О разграничении информативной достаточности/недостаточности слова на материале глаголов движения с приставками ВЫ-, В-, У-, ПРИ-. „Вопросы семантики“, Межвузовский сборник, вып. I, Л., 1974, с. 38.

вполне возможным также и сочетание с противоположным предлогом ИЗ. Следовательно, наличие энантиосемии в приведенных выше глаголах связано с их способностью сочетаться с антонимическими предлогами.

Употребление оппозиции ИЗ—В или С—НА определяется лексическим наполнением этих конструкций. Если существительное, сочетающееся с глаголом, обозначает пространство, воспринимаемое как замкнутое, то используется пара ИЗ—В (ср. сарай, садик, парник, хлев, дом, комната). И наоборот, если существительное обозначает пространство, воспринимаемое как незамкнутое³³, то используется пара С—НА (ср.: двор, отбель, дорога, улица).

2. $V+c+Ng \rightarrow V+на (в)+Na$.

смести: 1. „действием мести удалить с чего-либо“ 2. „действием мести собрать в одно место“; **сдуть:** 1. „действием дуть удалить откуда-либо“ 2. „действием дуть собрать вместе, в одно место“; **сдвинуть:** 1. „действием двинуть удалить откуда-либо“ 2. „действием двинуть сблизить, собрать“; **сгрузить:** 1. „действием грузить снять какой-либо груз с чего-либо“ 2. „действием грузить сложить какой-либо груз где-либо, на что-либо“; **сгрести:** 1. „действием грести сбросить, удалить что-либо с чего-либо“ 2. „действием грести собрать в одно место“; **свеять:** 1. „действием веять сбросить, снести, удалить откуда-либо“ 2. „действием веять собрать в одно место“; **согнать:** 1. „заставить уйти, убежать, уплыть и т. п. с какого-либо места, откуда-либо“ 2. „заставить сойтись, собраться в одном месте, пригнать кого-либо (всех, многих); **столкать:** 1. „действием толкать сдвинуть с места, удалить откуда-либо“ 2. „действием толкать собрать в одно место, заставить сдвинуться, приблизиться друг к другу (всех, многих)“; **струсить:** 1. „действием трусить сбросить с чего-либо (что-либо сыпучее, мелкое)“ 2. „действием трусить сыпать вместе, соединить (что-либо мелкое, сыпучее)“; **влиять:** 1. „действием лить отделить что-либо от чего-либо“ 2. „действием лить смешать, соединить“.

(Я) наматывала на швабру мокрую тряпку, чтобы смести со стен паути (Каверин, Два капитана). Старик смел все зерна в общую кучу (Мусатов, Стожары). Возьмет (Данаил) в руки колос, разотрет, сдует с зерна шелуху... и смотрит (Гарин-Михайловский, Гимназисты). Ветер сдул снег в сугроб. Сгрузить мешки с грузовика. Сгрузить вещи на воду. (Крестьяне) сгребают солому вытопанного

³³ Под замкнутым пространством понимается пространство, воспринимаемое как имеющее какие-то границы, пределы и, наоборот, под незамкнутым — воспринимаемое без учета границ, пределов.

зерна, собирают хлеб в кучу, настилают новые снопы (А. Н. Толстой, Я лежу на траве). И если время, ветром разметая, сгребет их все в один ненужный ком... Скажите так... что роща золотая. Отговорила милым языком (Есенин, Отговорила роща золотая). Да ветер лишь свет летучий С кургана забытого прах (А. К. Толстой, Курган). Ветер свекает песок в эту рябь (К. Паустовский, Золотая роза). Злые, промокшие москвичи куда-то исчезают с тротуаров, как будто поворот рубильника, зажегшего фонари, сгоняет с улиц толпу усталых озабоченных деловых людей... (А. Козачинский, Фоя). Бандиты согнали команду из двадцати двух человек на полу-бак и расстреляли их из автоматов (М. Демиденко, Дневник пройдохи Ке). Как пришла весна-матка, ни одна из трехсот животных и со двора не идет, едва столкнули (Писемский, Фанфарон). Столкать людей в кучу. Сливая время от времени с осадка взвешенный материал, разделяют тем самым порошок на несколько фракций, отличающихся по крупности частиц (Шафрановский, Алмазы). (Дерсу) вынул костный жир, подогрел его немного на огне и слил в баночку (Арсеньев, Дерсу Узала).

Антонимичность значений этих глаголов создается префиксом С-. Он имеет значения: в одних случаях удаления, в других — объединения, а приведенные глаголы с приставкой С- „совмещают оба противоположных значения: и удаления, и всеобщей направленности к одному и тому же центру“³⁴. Но для реализации этих значений нужен контекст. Он характеризуется тем, что представляет собой единство лексической и синтаксической сочетаемости. В нем тесно переплетаются факты этих двух видов сочетаемости. Первое значение (удаление) актуализируется только в конструкциях с предлогом С (род. п.). Реализация значения „всеобщая направленность к одному и тому же центру“ происходит в конструкциях с предлогом НА, противоположным предлогу С. Но то же самое значение актуализируется и в сочетании глаголов в предлогом В.

В первом противопоставлении $V+c+Ng \rightarrow V+на+Na$ в качестве начального и конечного пункта действия выступают существительные, называющие предметы, воспринимаемые как незамкнутое пространство. Ср.: согнать с площади — согнать на площадь, сгрести снег с площадки — сгрести снег на площадку, съехать со двора — съехать на двор. Как видно из приведенных примеров, лексическая сочетаемость совпадает, а ан-

³⁴ Г. А. Тагамлицкая. Указ. соч., с. 265.

тонимичность значений раскрывается антонимичностью предлогов.

Во втором противопоставлении $V+c+Ng$ — $V+v+Na$ в качестве начального пункта действия выступают существительные, обозначающие предметы, воспринимаемые как незамкнутое пространство, а в качестве конечного пункта действия — существительные, воспринимаемые как названия замкнутого пространства. Ср.: сдуть снег **с крыши** — сдуть снег **в овраг**, смести паутину **со стены** — смести мусор **в угол**. Лексическое наполнение этих конструкций не совпадает. Впрочем, в некоторых случаях наблюдается совпадение лексического окружения. Ср.: согнать **со степей, с полей** — согнать **в степь, в поле**. Однако в сочетании с предлогом С эти существительные, точнее предметы, обозначенные этими существительными, воспринимаются как незамкнутое пространство, с поверхности которого исходит действие. Тот факт, что это пространство может иметь пределы несуществен для реализации значения удаления. В сочетаниях же с предлогом В существительные воспринимаются как названия предметов, представляющих собой замкнутое пространство, в пределы которого направлено действие. О степени зависимости реализации противоположных значений этих глаголов от лексического окружения свидетельствует и другой факт — значение „объединять“ может раскрываться и вне указанных синтаксических конструкций. Например, в сочетаниях **струсить крошки кучкой, столкать людей в кучу** информация о значении глаголов мы получаем из слова **куча**. Оно подсказывает нам, что глаголы **струсить** и **столкать** реализуют свои значения „действием т р у с и т ь ссыпать вместе, соединить (что-либо мелкое, сыпучее)“ и „действием т о л к а т ь собрать в одно место, заставить сдвинуться, приблизиться друг к другу (всех, многих)“.

3. $V+за+Na$ — V против $+Ng$ ($V+за+Na$ — $V+c+Ni$)
биться: 1. „отстаивать что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „сопротивляться чему-либо, стараться справиться с чем-либо, одолеть или преодолеть что-либо“; **бороться**: 1. „отстаивать что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „сопротивляться чему-либо, стараться преодолеть или уничтожить что-либо“; **встать**: 1. „защищать, отстаивать кого-, чего-либо“ 2. „объявляться против кого-, чего-либо“; **драться**: 1. „бороться за что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „сражаться, воевать, стараясь преодолеть или уничтожить кого-, чего-либо“; **ратовать**: 1. „отстаивать что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „сопротивляться чему-либо, стараясь справиться с чем-либо, одолеть или преодолеть что-либо“; **сражаться**: 1. „вести борьбу, отстаивать что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „вести борьбу, стараясь одолеть, уничтожить кого-, чего-либо“; **воевать**: 1. „вести войну, отстаивать

что-либо, добиваться чего-либо“ 2. „вести войну, стараясь уничтожить, одолеть кого-, что-либо“.

Кровью истекшая родина Бьется за вольную волю (Д. Бедный, На помощь красным бойцам). Биться с врагами. Александр борется за счастье своего класса и за свое собственное счастье (С. Васильев, Портрет партизана). Борются против зла. Делегаты СССР, Украины, Белоруссии, Польши, Чехословакии отстаивали дело мира и ратовали за укрепление международного сотрудничества (Полтарацкий, В борьбе за мир). — У нас в селе учителяша против глупости ратовала, так приехали ночью из города жандармы — хоп ее! И пожалуйте в Сибирь (М. Горький, Об избытке и недостатках). Воевать за свободу и независимость родины. Старая нянька много воевала с этой привычкой (Короленко). Сражаться за правое дело. Сражаться с противником.

И в этих случаях реализация противоположных значений глагола находится в непосредственной зависимости от предлогов. ЗА и ПРОТИВ указывают в защиту кого-, чего-либо или во вред кому-, чему-либо направлено действие, выражаемое глаголом. Ср.: ЗА имеет значение „ради, во имя, в пользу кого-, чего-либо“, а ПРОТИВ — „вопреки чему-либо, не в согласии с кем-, чем-либо, борясь с кем-, чем-либо“³⁵.

Значение „сопротивляться чему-либо, стараясь справиться с чем-либо, одолеть или преодолеть что-либо“ глаголов **борься, биться, драться, сражаться, воевать** выявляются и в конструкции с предлогом С (тв. п.). Эта конструкция синонимична конструкции с предлогом ПРОТИВ. Ср.: сражаться с фашистами, биться с врагами родины, бороться с бюрократией. Однако предлог С указывает также на „совместность, участие в одном и том же действии или состоянии двух или более лиц и предметов, а также сопровождение одного лица другими при совершении какого-либо действия, при каком-либо состоянии“³⁶. Разграничение этих значений предлога С осуществляется на фоне более широкого контекста. Ср.: например, **сражаться, биться** с Колчаком. Из этих сочетаний трудно понять, что имеется в виду: с Колчаком против Советской власти или против Колчака за Советскую власть. Информацию о значении предлога следует искать за пределами словосочетания, в рамках предложения или абзаца. Ср.: Он в годы гражданской войны сражался в партизанском отряде ивановской пролетарской молодежи. Бился с Деникиным под Воронежем, с махновцами

³⁵ См. К. Бабов. Руските предлози. С., 1968.

³⁶ См. С. И. Ожегов. Словарь русского языка, с. 637.

на Украине, дрался под Астраханью (А. Дымшиц, Звенья памяти).

Поскольку в рассматриваемые синтаксические конструкции входят антонимические предлоги, то совершенно естественно может возникнуть вопрос: не являются ли указанные примеры антонимическими словосочетаниями? Думается, что на этот вопрос следует ответить отрицательно.

Согласно основным положениям лингвистической модели „ситуация—текст“³⁷ каждое значение слова употребляется в определенной ситуации и характеризуется обязательными актантами (участниками ситуации). Так, например, глагол **бороться** употребляется в ситуациях: I. Коммунисты боролись за колхозное строительство. II. Кулаки боролись против колхозного строительства. Каждая из них характеризуется следующими обязательными актантами:

I.

1. субъект — коммунисты

2. объект — колхозное строительство

3. цель — реализация колхозного строительства

II.

1. субъект — кулаки

2. объект — колхозное строительство

3. цель — Не реализация колхозного строительства.

Наличие противоположных обязательных актантов в значениях этого слова свидетельствует о противоположности этих значений.

Следовательно, противоположность значений рассматриваемых слов выражена не только на синтаксическом, но и на семантическом уровне. Этот факт, на наш взгляд, имеет очень важное значение для выявления энантиосемических слов. Дело в том, что указанные выше глаголы могут сочетаться и с другими антонимическими предлогами. Ср.: бороться с оружием в руках и нельзя бороться без оружия. Но указание на наличие или отсутствие средства борьбы не является существенным для описания рассматриваемой ситуации. В данном случае актант **средство** не вытекает из лексического значения глагола **бороться**, а является результатом его „чисто грамматической способности подчинять другие формы“³⁸.

Итак, синтаксические конструкции могут служить минимальным контекстом, в котором реализуются противоположные значения одного и того же слова. Но учет только синтак-

³⁷ Об этом см. А. Д. Швейцер. Перевод и лингвистика. М., 1973; В. Г. Гак. О моделях языкового синтеза“. „Иностранные языки в школе“, 1969, № 4; Его же. Семантическая структура слова как компонент структуры высказывания. „Семантическая структура слова“. М., 1971.

³⁸ Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974, с. 120.

сической сочетаемости не всегда достаточен для выявления этих значений. Синтаксические конструкции (за исключением тех, которые имеют в своем составе антонимические предлоги) сами по себе не могут свидетельствовать о противоположности значений. Выявление антонимических отношений, существующих между лексико-семантическими вариантами слова, требуют учета и синтаксической и лексической сочетаемости.

Лексическая сочетаемость энантисемических слов. В большинстве случаев противоположность значений глагола обусловлена его лексической сочетаемостью. В языковедческой литературе лексическая сочетаемость определяется как „сочетаемость смыслов“³⁹, как „согласование на уровне смысла“⁴⁰. Когда речь идет о лексической сочетаемости слов имеется в виду не только способность слова сочетаться с другими словами на синтагматической оси языка, но и его способность соединяться с этими словами для выражения определенной комбинации смыслов или заданных синтаксических ролей. Т. е. лексическую сочетаемость нужно понимать как подбор определенных слов для оформления какого-то имеющегося уже смысла. Это оформление должно осуществляться в определенных синтаксических условиях.

Лексическая сочетаемость становится критерием выделения значений в тех случаях, когда синтаксические конструкции, в которых реализуются они, совпадают. Идентичность синтаксических моделей не позволяет дифференцировать, точнее, открыть хотя бы минимальное различие в значениях глагола. Противоположные значения глагола при совпадении синтаксических конструкций реализуются только в сфере определенного лексического окружения. При этом антонимические значения глагола не только актуализируются указательным лексическим контекстом, но как бы создаются им. Существительные, сочетающиеся с глаголом в одном или другом значении, очень часто относятся к одной и той же тематической группе. Существительные и тематические группы, в которые они входят, обычно сами по себе не являются противоположными. Противоположность создается только в сочетании глагол + существительное. Смысл этого словосочетания, как отмечал Л. В. Щерба, не является простой суммой смыслов глагола и существительного, а новым смыслом⁴¹. Поэтому, об антонимичности можно говорить уже на уровне этих новых смыслов, являющихся результа-

³⁹ Д. Н. Шмелев. Указ. соч., с. 160.

⁴⁰ Н. В. Коссец. К вопросу о лексической сочетаемости. „Вопросы языкознания“, 1966, № 1, с. 97.

⁴¹ Л. В. Щерба. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. В кн.: Л. В. Щерба. Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974.

том синтаксического и смыслового объединения двух слов (глагола и существительного).

Рассмотрим все это на примерах. Во-первых, противоположные значения реализуются в одинаковом синтаксическом контексте, т. е. глагол в обоих значениях управляет одним и тем же падежом.

наградить: 1. „чем. сделать что-либо приятное кому-либо“ 2. „чем. причинить что-либо неприятное кому-либо“; **угостить:** 1. „чем. сделать, устроить кому-либо что-либо приятное“ 2. „чем. сделать, устроить что-либо неприятное“; **преподнести:** 1. „что. сделать кому-либо что-либо приятное“ 2. „что. подстроить кому-либо что-либо неприятное, сообщить о чем-либо неприятном“.

(Царь:) Она за песню наградит Певца любви горячим поцелуем (А. Островский, Снегурочка). Дни и месяцы протянулись обычным своим порядком, не принося ни радостей, ни горя, за исключением разве редких, незначительных потасовок, которыми награждал Карп того или другого (Григорьев, Деревня). (Лавутин) вытащил из кармана пиджака маленький кулек с леденцами... и стал угощать ими Сашу (Сартаков, Хребты Саянские). Он еще раз угостил коня плеткой, сбил на затылок картуз и молодежато подъехал к женщинам (Бабаевский, Свет над землей). Он не отдал — он церемонно преподнес внуку коробку (Федин, Необыкновенное лето). Преподнести сюрприз (ирон.).

Во-вторых, выявление противоположности, да и вообще значений этих глаголов возможно только в сочетаниях. Глагол **наградить** реализует свое положительное значение, сочетаясь с существительными **орден, грамота, премия; улыбка, способности** и т. п. Отрицательное же значение этого глагола создается в сочетании с существительными **удар, пинок, пощечина, оплеуха, потасовка, колотушка** и т. п. Актуализация первого значения глагола **угостить** происходит в сочетаниях с существительными типа **чай, сигарета, мед; фейерверк, анекдот** и т. п. А второе значение реализуется в сочетании с существительными типа **пуля, подзатыльник, плетка, кнут** и т. п. Глагол **преподнести**, сочетаясь с существительными, обозначающими какой либо **подарок** (книга, кукла, поздравительный адрес, конфеты и т. п.), выступает в своем первом значении. Реализация второго значения происходит в сочетании с отвлеченными существительными (**новость, сюрприз** и т. п.).

В-третьих, существительные, сочетающиеся с глаголом в том или ином значении не являются антонимами. Они только относятся к различным тематическим группам. Впрочем, некоторые существительные могут восприниматься как носители

какого-то „положительного заряда“ (ср.: **улыбка**: „мимика лица, губ, глаз, показывающая расположение к смеху, выражающая привет, удовольствие; **премия**: „денежное или материальное поощрение в награду за что-либо; **орден**: „особый знак отличия в награду за выдающиеся заслуги (или какого-либо „отрицательного заряда“)“ (ср.: **пиннок**: „толчок ногой, коленом“; **подзатыльник**: „удар, шлепок по затылку“; **потасовка**: „побой в наказание за что-либо“). Эти существительные оказывают существенное влияние на семантику глагола, определяя его значение как положительное или отрицательное. Однако полное раскрытие противоположных значений происходит только на уровне смысла сочетания. Глаголы **наградить, угостить, преподнести** сочетаются и с существительными, не имеющими положительного или отрицательного „заряда“ (ср.: **удар, чай, кофе, пуля, коробка, взгляд**). И в этих случаях выявление противоположности возможно только на уровне смыслов, порождаемых сочетанием глагол + существительное.

Глаголы **вести, вползти, втащить, втянуть, забраться, слазить** в равной мере могут обозначать действие, направленное вниз и действие, направленное вверх. Ср.: **вести**: 1. в шахту, в землю 2. на возвышение, на лестницу; **вползти**: 1. в подвал, в погреб, в яму 2. на вершину, на дерево; **втащить**: 1. в подвал, в яму 2. на лестницу, в сани, на пятый этаж; **втянуть**: 1. в трясину, в реку 2. на берег, на палубу; **забраться**: 1. в берлогу, в дупло, 2. на дерево, на крышу, на вершину дерева, на чардак; **слазить** 1. в подвал, в погреб 2. на дерево, на крышу.

Направленность движения вниз или вверх определяется семантикой существительных, сочетающихся с глаголами. Все эти существительные называют какие-либо предметы, имеющие определенное местоположение в пространстве. Если рассматривать их как точки в пространстве, расположенные на вертикальной оси, то окажется, что те, которые находятся ниже точки отсчета, сочетаясь с глаголом, реализуют значение „движение, направленное вниз“ и наоборот, те, которые находятся выше точки отсчета, — значение „движение, направленное вверх“. Следует также отметить, что, хотя существительные и обозначают предметы, находящиеся ниже или выше точки отсчета, они (существительные) не являются антонимами. На первый взгляд, может показаться, что решающую роль в реализации противоположных значений играют предлоги В или НА. Действительно, предлоги в какой-то мере противопоставляются друг другу, но они не являются антонимами. Об этом свидетельствует и тот факт, что предлог В, сочетаясь со словами типа **комната, сад, дом, вагон, автобус** и т. п. реализует значение „направленность движение внутрь“. Предлог НА в той же конструкции глагол + существительное (**пол, ковер, стол**) ак-

туализирует значение „действие, направленное на поверхность предмета“. Значения вверх — вниз предопределены семантикой самих существительных: в шахту, в яму, в погреб — действие направлено не только внутрь, но и вниз; на дерево, на крышу, на палубу — действие направлено не только на поверхность, но и вверх.

От семантики существительных, с которыми сочетаются глаголы **морозить**, **заморозить**, **мокнуть** зависят их противоположные значения. В зависимости от того, на какой предмет направлено действие, обозначенное указанными выше глаголами, оно может изменять предмет в лучшую или худшую сторону, т. е. результат действия может быть положительным или отрицательным. Таким образом, сочетаемость приведенных глаголов определяется и ограничивается предметно-логическими связями глагола и существительного. Значения зависят от свойств предмета, названием которого является слово.

Заморозить, **морозить** реализуют значение „подвергать действию холода с целью хранения“ только в сочетании с существительными, обозначающими пищевые продукты (птица, пельмени, рыба, щи), а значение „подвергать действию холода с целью уничтожения“ — в сочетании с существительными, обозначающими названия насекомых, животных (тараканы, рыбы).

Готовые пельмени уносили на железных листах в кладовку — морозить (Коптяева, Иван Иванович). И щук, и окуней, и язей насолили и заморозили пудов двадцать (Салтыков-Щедрин, Пошехонская старина). — И морили, сударь, и морозили (тараканов), из С.-Петербурга был какой-то, мазью смазывал, но, между прочим, куры все передохли, а тараканы остались (Горбунов, Медведь).

Мокнуть в значении „портиться от излишней влаги“ сочетается с названиями посевов, а в значении „лежать в воде или другой жидкости для приобретения каких-либо свойств“ с существительными, обозначающими пищевые продукты (яблоки, арбузы), а также со словами, обозначающими какой-либо материал (лен, пенька, кожа, холсты).

Посевы мокнут от дождя. Под навесом кожевенной мастерской стояли чаны. В чанах мокла кожа. (А. Никитин, Это было в Коканде).

Глагол **зубрить**, имеющий значения „насекать зубья на чем-либо, делать насечку“ и „делать на чем-либо зазубрины, зазубривать неаккуратным обращением“ также характеризуется различной сочетаемостью. Первое значение реализуется в сочетании с существительными, обозначающими предметы, имеющие зазубрины (пила, серп), а второе — в сочетании с суще-

ствительными, обозначающими предметы, не имеющие зазубрин (нож, топор, рубанок).

Семантическая сочетаемость энантиосемических слов. Для того, чтобы картина минимального контекста, в котором реализуется энантиосемия, была полной, следует учитывать и „те факты, которые вытекают из семантических особенностей сочетающихся слов“⁴². Реализация энантиосемии происходит не только в синтаксически обусловленных конструкциях и различных лексических контекстах, но и в разнотипных семантических окружениях. В последнем случае формальным признаком разграничения противоположности значений одного глагола является его семантическая избирательность. Под семантической избирательностью понимается „проявляющаяся в семантическом согласовании способность слова с той или иной степенью строгости регламентировать семантические признаки своего окружения“⁴³.

Употребление глагола в сочетании с существительными, являющимися антропонимами или неантропонимами, способствует выявлению его значений. Семантическая избирательность обладает меньшей дифференцирующей способностью по сравнению с синтаксической и лексической сочетаемостью. Но в известных случаях она может также служить критерием выделения значений слова.

В зависимости от позиции существительных со значением антропонима — неантропонима намечаются два основных типа семантической избирательности: семантическая сочетаемость с существительными субъекта и семантическая сочетаемость с существительными объекта.

I. СЕМАНТИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ С СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ СУБЪЕКТА

Противоположные значения разграничиваются на основе противопоставления лица, с одной стороны, и конкретного предмета с семантикой субъекта действия — с другой.

Глагол **выброситься** при сочетании с существительными субъекта с семантикой лица имеет значение „броситься вниз откуда-либо; выпрыгнуть“.

Самолету немисливо совершить посадку на скалы. Шестеро бойцов выбросились на парашютах.
(В. Кожевников, Парашютист).

Когда этот глагол сочетается с существительными субъекта с семантикой конкретного предмета, он имеет значение „с

⁴² Б. А. Абрамов. Указ. соч., с. 5.

⁴³ Б. А. Абрамов. Указ. соч., с. 7.

силой появиться, выбиться (испускаться) наружу, вверх (о дыме, пламени, воде)“.

Из многочисленных труб (эскадры) выбрасывались густые черные клубы дыма (Новиков-Прибой, Цусима).

Залечиться, сочетаясь с существительными субъекта с семантикой лица, имеет значение „увлечься, злоупотребить лечением (достигнуть лечением отрицательных результатов)“.

Хоть вы и сами не любите лечиться, все-таки не залечивайтесь. Искушение у вас сильно — докторов много, знакомые (Л. Толстой, Письмо Н. Н. Страхову, 30 дек. 1880).

Когда же этот глагол сочетается с существительными субъекта с семантикой конкретного предмета, он имеет значение „зажить вследствие лечения“.

(Нозми:) Ты должен долее у нас остаться! Поверь, не вовсе залечились раны Твои (Лермонтов, Испанцы).

II. СЕМАНТИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ С СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМИ ОБЪЕКТА

Разграничение значений по сочетаемости с существительными объектами происходит в тех случаях, когда глагол в своих противоположных значениях управляет одинаковыми падежами существительных разных семантических групп.

Противоположность значений в этих случаях сводится к противопоставлению объекта — одушевленного существительного в одном значении, объекту — существительному неодушевленному в другом значении. Так, например, глагол **залечить**, управляя вин. падежом без предлога, в значении „заживить путем лечения“, может иметь в качестве дополнения только неодушевленное существительное.

Там лежит — водой его прибило — Весь в крови и тяжких ранах витязь. Он господним именем молится, чтобы ему раны залечили (А. Майков, Сабля царя Букашина).

В значении же „лечением измучить, утомить“ сочетается только с объектом с семантикой лица.

Его врачам искусным поручили, И те его до смерти залечили (И. Крылов, Старик и трое молодых).

Глагол же **запарить** в значении „действием парить довести до смерти, до изнеможения“ сочетается только с существительными с семантикой лица.

Анфиса его в бане запарила, а то еще годов пять прожил бы (Ильенков, Большая дорога).

В противоположном значении „залить кипятком, обработать паром рассохшуюся деревянную посуду; заварить, залить кипятком для размягчения; распарить, обработать горячим паром“ глагол требует в качестве объекта существительных с семантикой конкретного предмета.

Запарить бочку. Запарить корм скоту. Запарить шелк.
АНТОНИМЫ В СИНТАГМАТИКЕ. В связи с тем, что энантио-семию чаще всего относят к антонимии, небезынтересно будет коротко остановиться на вопросе о синтагматических свойствах антонимов.

Общепризнанным является тот факт, что антонимы обладают контрастной дистрибуцией⁴⁴, т. е. они встречаются в минимально различающихся контекстах. То, что антонимическая пара характеризуется одинаковыми закономерностями сочетаемости, отмечают многие авторы. „Сущность антонимии, — пишет Л. А. Новиков, — заключается в поляризации слов в тождественных позициях, то есть в сочетании со словами одних и тех же тематических групп“⁴⁵.

М. Р. Львов в своей статье „Опыт систематизации лексических антонимов“ отмечает, что „для понимания противоположности значений (антонимов — Г. Г.) контекст не нужен“, т. е. они являются „независимыми“ и обладают одинаковой сочетаемостью⁴⁶.

Однако, следует сделать оговорку, что „каждый из них (антонимов — Г. Г.) может иметь характерную только для него сочетаемость“⁴⁷.

В некоторых случаях (обычно при однокорневых антонимах) наблюдается различие в их синтаксической сочетаемости. Ср.: **вносить в дом — выносить из дома, входить в дом — выходить из дома, приехать в город — уехать из города, привести в сад — увести из сада.** Различие в синтаксической сочетаемости обусловлено спецификой префиксов. Префиксы В-, ВЫ-, ПРИ-, У- вносят антонимическое содержание в эти однокорневые глаголы и имеют полную соотнесенность с предлогами В, ИЗ. „Под-

⁴⁴ О понятии **дистрибуция** см.: Л. Н. Засорина. Введение в структурную лингвистику. М., 1974.

⁴⁵ Л. А. Новиков. Антонимия в русском языке, с. 76.

⁴⁶ М. Р. Львов. Опыт систематизации лексических антонимов. „Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии“. Пермь, 1972, с. 308.

⁴⁷ Л. А. Введенская. Проблемы лексической антонимии и принципы составления словаря антонимов. АДД, Ростов-на-Дону, 1973, с. 14.

мена одного из членов антонимической пары в таком случае, — пишет Т. Г. Пономаренко, — требует изменения конструкции всего сочетания: ворваться в дом — вырваться из дома (в прямом значении), приучить к вину — отучить от вина...⁴⁸. Приведенные примеры свидетельствуют также и о том, что различие в синтаксических конструкциях может служить дополнительным критерием выражения антонимичности глаголов. Но роль синтаксической конструкции минимальна и необязательна. Противоположные значения могут выявляться и вне синтаксической конструкции. Ср.: **войти** — **выйти**, **прийти** — **уйти**, **приехать** — **уехать**. Антонимичность заложена в префиксах и не нуждается в контексте. Следует также отметить, что и в случаях, когда синтаксические конструкции, в которых реализуется антонимы, различаются, лексическая сочетаемость совпадает. Антонимы, обладая автономностью, т. е. способностью выявлять свою противоположность вне контекста, не нуждаются ни в лексическом, ни в синтаксическом окружении, которое служило бы критерием разграничения их значений.

Конечно, это не значит, что антонимы существуют только вне контекста. Их реализация осуществляется в специальном антонимическом контексте. Понятие антонимический контекст было введено В. Н. Комиссаровым. Под антонимическим контекстом он понимает „контексты, в которых слово употребляется совместно со своим антонимом и в непосредственном противопоставлении ему“⁴⁹.

На основании такого понимания контекста Л. А. Новиков выделяет целый ряд типовых контекстов для антонимов современного русского языка. Противоположность двух слов, по его мнению, может выражаться при помощи союзов И (молодая и старая трава), ИЛИ (хорошее или плохое), А (НО) (приехать, но сразу уехать), предлогами С—ДО, ОТ—К (с утра до вечера, от грусти к радости) и т. п.⁵⁰.

Регулярное и совместное употребление слов в таких контекстах, считает Л. А. Новиков, и является одним из основных критериев их антонимичности. Следовательно, антонимы в синтагматике обладают в основном одинаковой сочетаемостью, т. е. употребляются в сходных окружениях и характеризуются совместной встречаемостью в так называемых антонимических контекстах.

ВЫВОДЫ. Итак, в результате изучения сочетаемостных

⁴⁸ Т. Г. Пономаренко. Однокорневые глаголы-антонимы в современном русском языке. Программа и краткое содержание докладов к юбилейной научно-методической конференции Северо-Западного объединения кафедр русского языка пединститутов (27. I. — 1. II. 1969 г.), Л., 1969, с. 37.

⁴⁹ В. Н. Комиссаров. Словарь антонимов современного английского языка. М., 1964, с. 8.

⁵⁰ Л. А. Новиков. Антонимия в русском языке, с. 96—135.

свойств энантиосемических слов можно сделать вывод, что энантиосемия подчиняется общим закономерностям контекстуальной обусловленности, характерным для любых многозначных и омонимических слов. Энантиосемические значения, как и значения полисемических слов и омонимов, обладают **дополнительной дистрибуцией**, т. е. одно из противоположных значений слова встречается в таком контексте, где другое значение не встречается, и, наоборот, второе значение встречается там, где невозможно первое. Противоположные значения одного и того же слова не могут употребляться в одном и том же окружении: если совпадает лексическая сочетаемость, то не совпадает их синтаксическая сочетаемость (ср.: **смести, сгрести, выслать, вывезти, бороться** и т. п.), и, наоборот, если совпадает синтаксическая, то не совпадает лексическая (ср.: **наградить, угостить, преподнести** и т. п.), и, наконец, может не совпадать ни лексическая, ни синтаксическая сочетаемость (ср.: **забраться, слазить** и т. п.). Это со своей стороны лишает энантиосемические значения возможности заменять друг друга.

Антонимы и энантиосемические слова в синтагматике почти не имеют общих точек соприкосновения. Антонимы обладают **контрастирующей дистрибуцией**, что обуславливает их парадигматическую автономность. Выше отмечалось, что однокорневые антонимы характеризуются конструктивной обусловленностью. Этот факт, на первый взгляд, как будто сближает антонимию с энантиосемией. Но не следует забывать, что **приехать**, например, может употребляться в синтаксической конструкции с предлогом ИЗ, а **ухать** — в конструкции с предлогом В. То есть они (антонимы) могут заменять друг друга, сохраняя при этом отношение противоположности (ср.: **приехать из Москвы — ухать в Москву**). Наблюдается своеобразная взаимобратимость. При энантиосемии такая взаимобратимость невозможна. Для антонимов характерна также совместная встречаемость. Энантиосемия лишена такой возможности. Возможность совместного употребления антонимов позволяет найти типовые конструкции, в которых они употребляются, и, таким образом, выявить объективный критерий антонимичности. Что касается энантиосемии, критерием выделения противоположных значений в пределах одного слова может служить только весь комплекс сочетаемости — синтаксической, лексической и семантической. Изучение сочетаемости противоположных значений одного и того же слова показывает также, что в синтагматическом плане энантиосемия сближается с омонимией и полисемией и отграничивается от антонимии.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НЯКОИ СИНТАГМАТИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ЕНАНТИОСЕМИЯТА

ГОЧО Н. ГОЧЕВ

(Резюме)

В предложената работа са извършени някои наблюдения над синтагматичните особености на енантиосемията. Най-напред се прави кратък преглед на мненията на руските и съветски учени за характера на това малко изучено явление. Изказват се известни съображения за разглеждането на енантиосемията като самостоятелна лексико-семантична категория. Понататък се характеризират в най-общи линии синтагматичните условия на проява на енантиосемията. За тази цел се проследява поведението на думата с полярни значения в основните типове минимален контекст. Прави се също така кратък преглед на синтагматичните условия, при които се реализират антонимите.

В заключение се отбелязва, че енантиосемията се подчинява на общите закономерности на контекстуалната обусловеност, характерна за полисемията и омонимията и че енантиосемията по своите синтагматични особености съществено се отличава от антонимията.

SUR CERTAINES PARTICULARITES SYNTAGMATIQUES DE L'ÉNANTIOSEMIE

GOTCHO N. GOTCHEV

(Résumé)

Dans l'étude présentée on a fait certaines recherches dans le domaine des particularités syntagmatiques de l'énantiosémie dans la langue russe. D'abord on passe en revue les opinions des savants sur le caractère de ce phénomène peu étudié. On présente des raisons concernant la manière de traiter l'énantiosémie comme une catégorie lexico-sémantique indépendante. Après on essaie de caractériser en général les conditions syntagmatiques dans lesquelles se manifeste l'énantiosémie. Dans ce but on étudie l'attitude du mot à significations opposées dans les types de base de contexte minimal: syntaxique, lexical et sémantique. On passe en revue aussi les particularités syntagmatiques des antonymes.

En conclusion on dit que l'énantiosémie est soumise aux lois générales de la dépendance contextuelle propre aux mots polysémiques et aux homonymes et que l'énantiosémie diffère de l'antonymie par ses particularités syntagmatiques.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

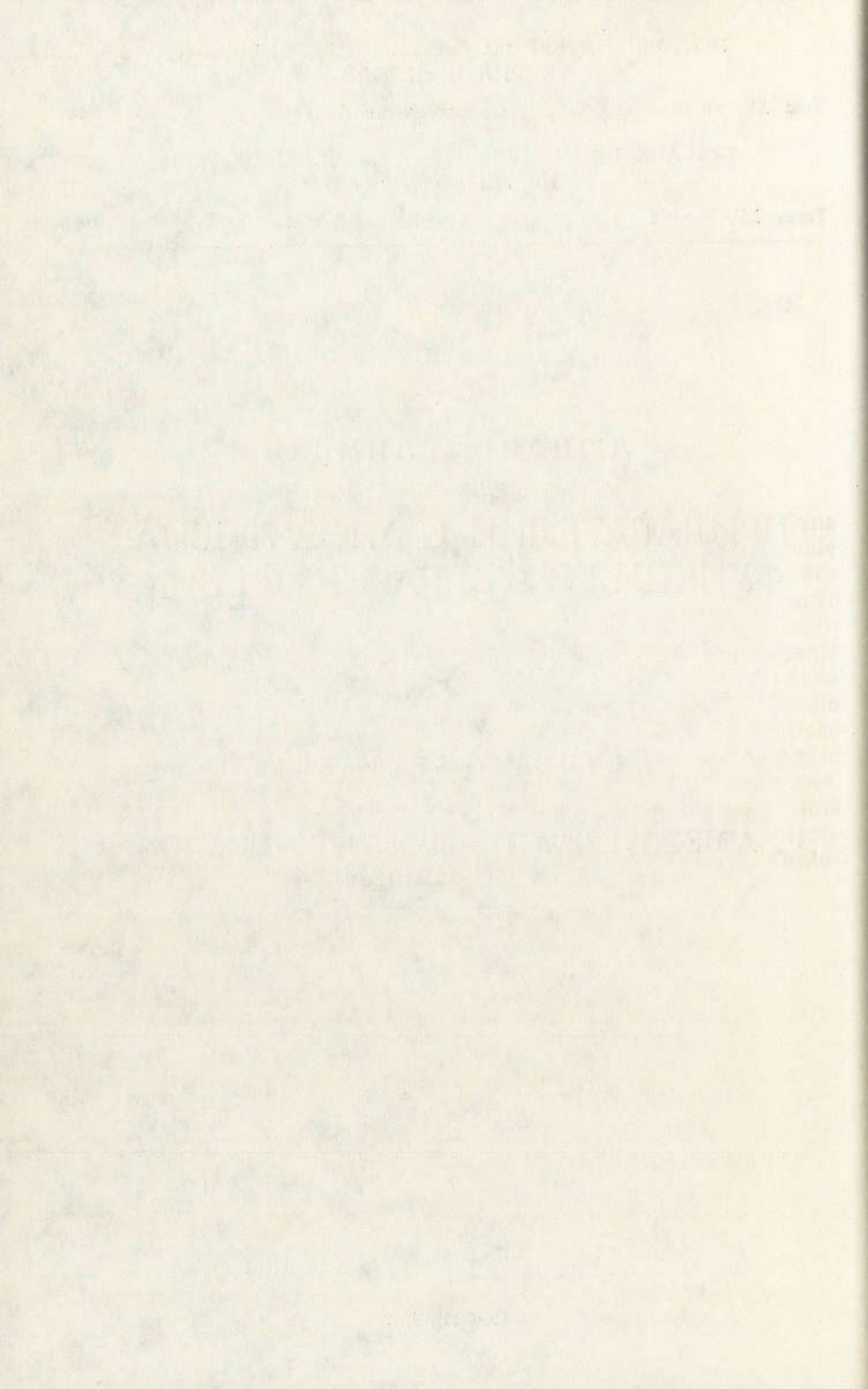
ЛЮДВИГ СЕЛИМСКИ

ПРИЛАГАТЕЛНИ С АПОЗИТИВНА
ФУНКЦИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

LYUDVIG SELIMSKI

ADJECTIVES WITH APPOSITIVE FUNCTION
IN BULGARIAN

СОФИЯ 1980

УВОД

За предмета на изследването. В досегашните изследвания по словообразуване на прилагателните в българския език са установени, общо взето, наставките, с помощта на които става образуването на тази част на речта. Недостатъчно разработени остават все още въпросите за взаимодействията и взаимните предпочитания между словообразователните основи (по-точно — техните структурни особености и семантика) и отделните словообразователни наставки. Не са достатъчно подробно и задълбочено проучени и семантичните функции на наставките, с които се образуват прилагателните.

В тази студия върху материал главно от паметници от XVII и XVIII век се разглежда една малко известна и не толкова типична функция на най-продуктивните и най-често употребяваните наставки за образуване на относителни прилагателни — апозитивната функция (функцията апозиция, приложение) на наставките **-(ь)ск-**, **-ов-** и **-(ь)н-**. За разширяване на историческата перспектива на разглежданото явление се хвърля най-напред бегъл поглед към състоянието му в старобългарския език (въз основа както на налични изследвания по проблемата, така и на известен допълнително приведен, събран от автора материал), след което се разглеждат случаите на употреба на прилагателни с апозитивна функция в произведенията на Патриарх Евтимий (XIV век). След разглеждането на основния материал — текстове от XVII и XVIII век — се привлича известен материал и от съвременния български език.

Хронологична и функционална йерархия на разглежданите явления на паралелна употреба на основни съществителни в апозитивна функция и произведени от тях относителни прилагателни се дава на края на изложението.

За понятието апозитивна функция на някои прилагателни.

При семантичната класификация на отименните (образувани от съществителни имена) прилагателни в български текстове от XVII—XVIII в., които съставят основната част от изучавания тук материал, изследвачът се натъква на такива образувания от основи главно на собствени имена на лица и на географски обекти, които не се побират в нито една от набеляза-

ните въз основа на останалия материал смислови подгрупи, а остават извън тях като формации с някакво по-особено значение. Така например към кой смислов подтип на относителните прилагателни трябва да се отнесе прилагателното *дѣнав'ск-* в словосъчетанието *рѣкѣ дѣнав'скѣ* (Т 21 б, Тр 38)¹, срещано и у Евтимий, или пък прилагателното *Йорданск-* в словосъчетанието *Йорданска рѣка* (Св 68)?

Какво е значението на прилагателните *дѣнав'ск-* и *Йорданск-*? *Дунавска равнина* е 'равнина(та) край (река) Дунав', *дунавска риба* е 'риба, която се въди (или лови) в (река) Дунав'; и т. н. Но значението на словосъчетанието *рѣкѣ дѣнав'скѣ* не може да се определи по някой аналогичен на по-горните (**река на Дунав?*!) или по някакъв друг начин освен чрез преобразуването на прилагателното *дѣнав'ск-* в съществителното собствено *Дунав*, от което то е било образувано, и присъединяването му след това без помощта на предлог (или падеж) към съществителното нарицателно *река*, т. е. *рѣкѣ дѣнав'скѣ* не е нищо друго освен *река Дунав*.

Не само в съвременното състояние на българския език, но и в по-отдалечени времена обикновеният начин на изразяване на връзката между нарицателното *река* и собственото *Дунав* (и др. под.) е било прилагането (апозицията) на собственото име към нарицателното, за да може собственото име да стесни, да ограничи обема и да определи по-точно, да обогати съдържанието на нарицателното. Затова този тип изразяване се приема за основен (немаркиран, немотивиран).

Но освен позиционно, чрез апозиция (прилагане без помощта на предлог или някаква падежна форма) на собственото име (определение) към нарицателното име (определяемо), семантико-синтактичната връзка между нарицателното и собственото е могла да бъде изразявана и афиксално, чрез преобразуване на определението (собственото име) в относително прилагателно, което определя вече по-ясно нарицателното, заемайки по този начин (факултативно) своята естествена словоредна препозиция. Т. е. цялото атрибутивно словосъчетание *река Дунав* (с апозиционно изразяване на синтактичната връзка) се преобразува в еднозначно атрибутивно словосъчетание *Дунавска река* (с афиксално изразяване на синтактичната връзка), което се приема за производно (маркирано, обусловено, мотивирано) по отношение на първото. Функцията на относителното прилагателно в това производно словосъчетание е специфична семантико-синтактична функция. Тъй като не намирам друг начин за определянето на тази функция, който да е по-сполучлив от приравняването ѝ към апозитивната семантико-синтактична функция на основното съществително име, тази функ-

¹ За тези и други съкращения на източниците вж. в гл. III.

ция наричам с името на функцията на изходното състояние, т. е. апозитивна.

И така, относително (а това означава отименно) прилагателно с апозитивна функция е относително прилагателно, което е употребено вместо съответно основно съществително име в семантико-синтактичната функция апозиция.

Поглед към предшествуващи разработки, засягащи проблемата.

Употребата на някои прилагателни, образувани от географски названия, в апозитивна функция забелязва още А. Ваян и я коментира твърде лаконично: „Съществителното, което придружава име на град и на страна, обикновено се замества от прилагателно на -ъскъ: въ градъ Иероусалимьскъ...“²

По-подробно употребата на някои прилагателни във функцията апозиция в старобългарския език разглежда М. Бродовска-Хоновска в статията си „Бележки за някои топографски названия“³. Тя засяга допълнително тази проблема и в статията си „Жителските названия в старобългарския език“⁴, а също така и в основния си труд по образуване на прилагателните в старобългарския език.⁵ При представянето на старобългарското състояние се опирам предимно върху споменатите две статии на М. Бродовска-Хоновска (давайки съкратено само названието на изданието: *Опом.*). Извънредно ценни теоретически и методологически обобщения както по тази проблема, така и въобще по въпросите на класификацията на прилагателните, образувани от съществителни имена, съдържат статиите на А. Хайнц „Бележки за семантичната функция на отименното прилагателно“⁶ и „Отименните прилагателни в „Пан Тадеуш““⁷ и монографията му „Екзоцентричната функция на съществителното“⁸.

В българската езиковедска литература, доколкото ми е известно, не е била разглеждана апозитивната употреба на прилагателните.

² A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, Paris, 1948, t. I, c. 165.

³ M. Brodowska-Honowska, *Uwagi o niektórych nazwach topograficznych*, *Onomastica*, V, 1 (1959), c. 61—66.

⁴ M. Brodowska-Honowska, *Nazwy mieszkańców w języku staro-cerkiewno-owiańskim*, *Onomastica*, VI (1960), c. 249—266.

⁵ M. Brodowska-Honowska, *Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*. PAN, Komitet Słowianoznawstwa, *Monografie slawistyczne* 2, Kraków—Wrocław—Warszawa, 1960, c. 68.

⁶ A. Heinz, *Uwagi nad funkcją znaczeniową przymiotnika odrzeczownikowego*, *Język Polski*, XXXVI, 1956, 4, c. 257—274.

⁷ A. Heinz, *Przymiotniki odrzeczownikowe w „Panu Tadeuszu”*, *Język Polski*, XXXVII, 1957, 2, c. 81—101.

⁸ A. Heinz, *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*. PAN, Komitet Językoznawczy, *Prace językoznawcze* 14, Wrocław, 1957.

I

ПРИЛАГАТЕЛНИ С АПОЗИТИВНА ФУНКЦИЯ
В СТАРОБЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

За да може да изпъкне по-ясно проблемата в нейната историческа перспектива, ще приведа случаите на употреба на прилагателни в апозитивна функция, разгледани от М. Бродовска-Хоновска, както и известен брой отбелязани от мене такива случаи, като ги съпоставя с данните от издаденото напоследък Добромирово евангелие (съкратено: Добро⁹), а също така и със съответстващото състояние в новобългарския превод на евангелието на Неофит Рилски (съкратено: Неофит)¹⁰.

Употребата на прилагателни в апозитивна функция се отбелязва главно при образуванията от основи собствени географски названия и названия на лица по жителство и народност. Съвсем единично такава употреба се отбелязва и в някои други случаи.

1. При географски названия:

А. При названия на населени места (градове, села):

1. Отъ видсаїдъска града (Йо 1. 44) Зоґр. и Остром. срещу варианти на видьсаида в други паметници за грц. βῆθ σαϊδά (Опом. V. 1, 62). В Добро⁹ и у Неофит ВиѠсаида.

2. Отъ витълеемъскаго градъца (Йо 7. 42) Зоґр. и Асем. и др. срещу отъ (ви)Ѡлеомъ҃І вси в Сав. за грц. ἀπό βῆθλεεμ (Опом. V. 1, 62). В Добро⁹ отъ виѠлеомъскаго града, а у Неофит Ѡт ВиѠлеемско то село. В дамаскините се употребява само основното съществително собствено.

3. Въ градъ иероусалимъсцъ (Лк 24. 49) за неопределено то грц. ἐν τῇ πόλει (Опом. V. 1, 62—63). В Добро⁹ въ градъ иер(оу)с(а)л(и)мъсѠ, а у Неофит во градъ ҃Иер⁸салимъ. В дамаскините само основното съществително собствено.

4. Къ градоу команъскоу (Супр. 17. 12) срещу различни форми на същ. команa (Супр. 16. 6, 20; 17. 26; 19, 28, 23. 22) за грц. ἡ κομάνα, αἱ κομάναι (Опом. V, 1, 63). В дамаскините само основното съществ. собствено команы (Тр 230, К 165, Т 119 б).

5. Из града назаретъска (Лк 2. 4) срещу въ градъ нарицаемъи назаретъ (Мт 2. 23) за грц. ἐκ πόλεως Ναζαρέθ и εἰς πόλιν

⁹ Б. Велчева, Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век, С., 1975.

¹⁰ Новый заветъ господa нашего ИсѠса Хрїста. Ново преведенный... отъ НеофѠта Иеромонаха П. П. Рылца. Въ СмѠрнѠ 1850².

λεγομένην Ναζαρέθ (Опом. V, 1, 61). В Добром. и у Неофит Назаретъ, в дамаскините също само основното съществ. собствено.

6. Римъска града за грц. Ῥώμη (Опом. V, 1, 63).

7. Въ весь самарѣнскѣ (Лк 9. 52) Мар., Зогр., въ градъ самареискъ (Мт 10. 5) Остром., дори направо с жителско име: в градъ самарѣнъ Мар. и др. за грц. ἐν πόλιν Σαμαριτῶν (Опом. VI, 261—2). В Добром. въ весь самаринскѣ, а у Неофит во градъ самарѣнски. Става дума за геогр. название *Самария*. В дамаскините също варира, но по-често се употребява съществително собствено.

8. Халкидонъскаго града (Супр. 561. 4) без гръцки образец, но несъмнено става дума за град, който на гръцки се казва Χαλκίς (Опом. V, 1, 63).

Б. При названия на области и държави:

9. Срещу на землѣ Генисаретскѣ (Мт 14. 34) за грц. ἐπ τὴν γῆν Γεννησαρέτ (Опом. V, 1, 63) само в Сав. имаме въ землѣ Генисареѣ. У Неофит въ землѣта Геннисареѣска.

10. Въ странѣ гергесинскѣ (Мт 8. 28) Зогр. и Асем. срещу въ землѣ гергесинномъ Сав. за грц. εἰς τὴν χώραν τῶν Γεργεσηνῶν (Опом. VI, 251, 263). У Неофит въ страна та Гергесинска. В дамаскините липсва, а народностното название в Свищ. 73 е *Гергесей*.

11. Въ прѣдѣлѣ магдаланскѣ (Мт 15. 39) Мар., Зогр. и ~ магдалинскѣ Асем. срещу въ прѣдѣлѣ магдалам Остр. и ~ могъдаламъ Сав. за грц. εἰς τὰ ὄρια Μαγαδάν // Μαγδαλά(ν) (Опом. V, 1, 62; Пражки речник). У Неофит въ Магдалинските сѣвори. Името, което е залегнало в основата на прилагателното е апозитивна функция, вероятно съответствува на град *Магида*//*Магидала* над езерото Генисарет в Палестина, родното място на Мария Магдалена (впрочем *Магдалена* е прякор по местожителство¹¹).

12. Трахонитъскоѣ странѣ (Лк 3. 1) за грц. Τραχωνίτιδος χώρας, отговаря на местното название *Трахон* на юг от Дамаск (Опом. VI, 254). Така и в Добром., а у Неофит въ Трахонитска та страна.

13. Прилагателното на -ск- в съчетанието на хананеискѣ земи и образуваното с наставка -ов- в съчетанието землѣ ханаановѣ (Пс. 104. 11) отговарят веднѣж на гръцка самостоятелна употреба на съществителното в израза ἐν τῇ Χαναάν, а втори път — на съществително собствено, употребено като приложение към нарицателно в израза τὴν γῆν Χαναάν (Опом. V, 1, 64).

¹¹ Podręczna encyklopedia biblijna, t. II, Poznań—Warszawa—Lublin, 1959, с. 11.

В. При названия на реки и пр.:

14. Потока кедръска срещу грц. τοῦ χειμάρρου του Κεδρών (Опом. V, 1, 64; Пражки речник), което представлява гръцка народна етимология (осмисляне с растителното название кедр) на евр. Qidhron (Розов, Slavia, X, 808—809). Така и в Добром. и у Неофит.

15. Въ потоцъ кѣсовъ (Пс. 82. 10) отговаря на грц. τὸ χειμάρριον Κισῶν (Опом. V, 1, 64). В Свищ. дам. 627 имаме потокъ Кисоновъ, т. е. за основа е послужила грц. родителна форма.

16. На рѣцъ тигръстъ (Супр. 59. 30) срещу Τίγρις (Опом. V, 1, 63).

II. При жителски имена:

17. Чл(овъ)къ галилеискъ (Лк 23. 6) срещу грц. ἀνθρώπος Γαλιλαῖος. Употребено самостоятелно (не при съществително), е било преведано със съществителното Галилеянинъ (Мр 14. 70), Галилея (Лк 13. 1) (Опом. VI, 262). В Добром. о галиленх (Лк 13. 1) и галилеянинъ (Лк 14. 70), а у Неофит чловѣкъ Галилеянинъ.

18. Покрай мъжи из(д)р(аи)лсти и людьми из(драи)лтъскѣми, моужие из(драи)л(ъ)сци за грц. ἄνδρες Ἰσραηλίται, λαοὶς Ἰσραὴλ се употребява и моужии из(драи)лтъне за грц. Ἰσραηλίται (Пражки речник). У Неофит Исраилѣнинъ.

19. Юда Искариотъскѣ (Мт 26. 14) Зогр., Мар. и др. срещу юда нарицаеми Искариотъ (Лк 22. 3) Зогр., Мар. (Пражки речник и Опом. VI, 260—1). Преобладава формата с прилагателно, в Добром. се явява два пъти и съществително искариотѣнин- (Йо 6. 71) и Искариот- (Лк 22. 3), а у Неофит съществителното се отбелязва еднократно: 18 да... Ἰσκαριώτης (Лк 22.3).

20. Чл(овъ)ка кѣринѣиска (Мт 27. 32) Зогр. и др. за грц. ἀνθρώπον Κυρηναίου или мъжи... кюринеисти за грц. ἄνδρες... Κυρηναῖοι, но са разпространени и формите за съществителни кѣринѣи, кѣринѣнинъ и кѣрѣнинъ — жител на Кирене (Пражки речник и Опом. VI, 251, 262). В Добром. формата кѣринѣи, а у Неофит същата форма в Мр 15. 21, а чловѣка кѣринейска в Лк 23. 26.

21. Мъжи нѣневѣгитъсци (Лк 11. 32 Зогр. и Мт 12. 41) за грц. ἄνδρες Νινευῖται, но знамение ниневѣгитомъ (Лк 11.30 Зогр., Мар.) за грц. τοῖς Νινευῖταις (Опом. VI, 253, 254, 262 и Пражки речник). Така и в Добром., а у Неофит нѣневѣтски (Лк 11. 32 и Мт 12. 41) и знаменіе на нѣневѣтѣните (Лк 11. 30).

В своите статии М. Б.-Хоновска се опира предимно на ка-

нонични текстове. Ако се прегледат повече текстове, примерите могат значително да се увеличат. Към изброените дотук мога да прибавя още няколко неотбелязани случаи на прилагателни с апозитивна функция в старобългарския език:

22. Амасиꙗкъ градъ покрай Амаси^а (Супр. — по Leskien, Handbuch. . . , 240).

23. Галатѣскоуоу страну и Галатѣскоу землю за грц. Γαλιτικὴν χώραν срещу въ галатѣѣ за грц. εἰς Γαλιτίαν (Пражки речник). И у Неофит двойка употреба.

24. Къ горѣ елеоньсѣ (Мт 21. 1) срещу на гороу елионь (Мр 14. 26) за грц. εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν (Пражки речник). В Добром. въ горѣ елеоньскѣѣ (Мр 14. 26), а у Неофит често Елеонска, а в Лк 21. 37 Елеонъ.

25. Понѣтскыи пилатъ (Мт 27. 2, Лк 3. 1, Деянния 4. 27, 1 послание на св. Павел към Тимотей 6. 13) за грц. Πόντιος Πιλάτος в превод на библията на руски (Стокхолм 1960, изд. 11) е навсякъде *Понтий Пилатъ*, а у Неофит — навсякъде Понтийскій Платъ. Възприемането на родовото име *Понтий* (грц. Πόντιος) като прилагателно към *понтос* е трябвало да възникне още на гръцка почва (Розов, Slavia, X, 808—9).

26. Въ солоуньсѣ градѣ (Пространно житие на Кирил). В дамаскинните се среща най-често *Солун*, а по-рядко *Солѣнь град* (Тр 138, Т 73).

27. Въ вси хоуми^аньсѣ за лат. in vico Cumilis (Leskien, Handbuch. . . , с. 239 — Супр.).

II

ПРИЛАГАТЕЛНИ С АПОЗИТИВНА ФУНКЦИЯ У ЕВТИМИИ¹²

I. При географски названия:

A. Названия на държави, области:

28. Арванитьскаа... дръжава 70 — в дамаскинните *Арбанашка дръжава* (-шк- от -сьск- показва народноразговорния характер на образуването).

29. Съ... Афонскоу... гороу 70, въ светѣй горѣ Афон^асѣѣ 225 — така и в дамаскинните.

30. Бдин^аскыи град 433 вместо известното Бѣдинъ.

31. Българ^аскаго царьства 23, Българ^аскѣ дръжавѣ 23, царство Българское 95 — така и в дамаскинните.

¹² По изданието на Е. Каѣуѣниаски. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393). London, 1971.

32. Въ земли Въгрстѣй 22 вместо международното *Унгария*.

33. На гръцкѣж^а... дръжавѣ, Гръцкаа землѣ 197, Гръцкское царство 95 — така и в дамаскините.

34. Отъ землѣ ЕгѴпѴт'ские 206 — в Св 308 имаме *ЕгѴпетъ*, макар че не ще е било много популярно, за да е бил наложителен и съпѣтствуващ го превод: „сиреч' *МисѴръ*“.

35. Въ страны Мелитинскѣж 152.

36. Въ странѣ ПамѴлїйстѣй 80 покрай Пам'Ѵлїа 121.

37. СкѴѴйскаа... страна 121, а в Св 368 в' *СкѴѴю*.

38. Срѣб'скаа землѣ 407, 406, 434.

39. Въ Ѵвейстѣй... странѣ 139.

Б. При названия на градове и села:

40. Никѣйский... град 121 покрай въ Никѣи ВѴѴйсѣй 122, 140.

41. НѴкомидїйский град 141, въ НѴкомидїстѣмь... градѣ 141, покрай въ НѴкомидїж 152, въ НѴкомидїи 113, 108, 105.

42. НѴпол'ском⁸ град⁸ 420 покрай въ НѴполи 433.

43. Пр⁸сїйский градѣ 434 — Prusa, сега Brussa, тур. Bursa.

44. Срѣдъчський... град 422, 23, 423 покрай Срѣдъць 7, 17, 23, 24.

45. Сър'скаго... града 415 покрай Сърь 70.

46. Градѣ ТѴверїад'ський 132 покрай ТѴверїады 132, 133.

47. ТѴрайскаго мѣста 175 — античното Teira, сега Tige.

48. Град Трънов'ський 274, Трънов'скаго... града 408 срещу 26 употреби на Трънов-, от които 7 употреби без нариц. град-.

49. Града Филїпоупол'скаго 412 за известното *Филипополис*, в дамаскините вече *Плов'дивъ* К 309, Л 8 б, Т 182 б.

В. При названия на планини и др.:

50. ЕлеѴн'скоую... гороу 132 (по старобѴлг. традиция, срв. с номер 24).

51. При горѣ Ливан'стѣй 224 покрай гр^ади Ѵт Ливана 171, 76, въ Ливанѣ 228.

52. Названието на планината у Евтимий е Рыла (въ Рылѣ 415), но срещу него имаме въ Рылстѣи горѣ в Житиета на Иван Рилски от XIV до XVI век (ГСУ, XXXII, 34).

53. На Ѵав'р'скоую гороу 133 — така и в дамаскините.

54. ОудѴль ІѴсафатова 131.

Г. При названия на реки и пр.:

55. На рѣць Доунав'сцѣй 135 покрай Доунавъ рѣка 21, 117, 433, а в дамаскините по двата начина.
 56. На Їордан'скоу... рѣкоу 132, Їордансцѣй рѣць 141 покрай Їордан' 132 — и в дамаскините двойко.
 57. Потокъ Кѣдрьскый 131 — т. е. по старата традиция, вж. 14.
 58. Тѣверѣад'ское же море 132 — според Калужняцки названието на морето е еднакво с названието на града в Галилея, срв. 46.

Д. При названия на лица по гражданство или жителство:

59. Іоудейскые люди 206.

III

ПРИЛАГАТЕЛНИ С АПОЗИТИВНА ФУНКЦИЯ В ДАМАСКИНИТЕ¹³

I. При географски названия:

А. При названия на държави, царства, страни, земи, области:

60. *Арбанашка дръжава* Тр 111, К 25, Т 59, Л 101 б, разбира се, не в смисъл на 'държава', а на 'област, владение': „*дал-матѣа що е арбанашка дръжава*“, срв. 28.
 61. *Анатол'ск'аа странь'* Л 75а в израза на *анатол'ск'аа странь'* за грц. εἰς τῆς Ἀνατολῆς τό μέρος без съответствие в паралелния текст на К, Тр, Т. Също: *анадолска странь'* Св 302, 568 и самостоятелно употребено *Анадоль* Св 302.
 62. *Ц(а)рство... багдѣт'ско* Л 8, К 308.

¹³ Разглежданият материал е ексцерпиран от следните текетове от XVII и XVIII век:

Гр — V. Jagić, *Kako se pisalo bugarski prije dvijesta godina*. — *Stagine* 9, 1877, с. 151—171.

К — Л. Милетич, *Копривщенски дамаскин*. — *Български старини*, II, С., 1908.

Л — Ст. Аргиров, *Люблянският български ръкопис от XVII в.* — *СбНУ*, XII, 1895, с. 467—560.

Св — Л. Милетич, *Свищовски дамаскин, новобългарски паметник от XVIII век*. — *Български старини*, VII, С., 1923.

Т — Е. И. Демина, *Тихонравовский дамаскин*. *Болгарский памятник XVII в. Часть II. Палеографическое описание и текст*, С., 1971.

Тр — А. Иванова, *Троянски дамаскин*. *Български паметник от XVII век*, С., 1967.

63. Странá бългáрскаа Тр 112, К 27, Т 59 б. В Евтимиевия първообразец на този текст се намира само въ свою... стран⁸ 71. Срв. 31, а в Пражкия речник, освен въ българскоу землю, се намира и съществителното за народностно название (въ бългáры), което е означавало страната България, както чеш. *Čechy* и пол. *Włochy* 'Италия', *Węgry* 'Унгария' и пр. В Св 311 имаме название на страната: *утиди на БалгарIа* та.

64. Ц(а)рство вавлoнско К 308, Л 8 за грц. τήν Βασιλείαν τῶν Βαβυλωνίων покрай употребено и вавлoнь Л 8 б.

65. Влáшка земл^а покрай на влáхIи Тр 126, Т 66 б, К 43.

66. Гръчъско ц(а)рство Тр 110, К 24, Т 58 б, срв. 33.

67. Земл^а евлáдска Гр 168, стб. еВлатьскъ, «Влатьскъ. евлáдскъ от основа грц. Εὐλάτ, което е срещу евр. (вулг.) *Hewilath* от библ. *Havilah* (вероятно от *hol* 'пясък') — библейско название на земя, изобилствуваща със злато, аромати и скъпоценни камъни, заобиколена от райската река Фисон//Писон (Бт 2. 11)¹⁴.

68. ЕθIón'ско царство Л 9, К 310, Т 183 и ΕθIónIа сiреч' ХамбéзIа Св 308.

69. Злáто «блъско ц(а)рство Л 8 б, Т 182 б, К 309 за грц. τήν Βασιλείαν τῶν Ῥωμαίων (т. е. гръцко царство) и употребяваното още злáта «блъка Л 9, Т 183, К 309, смятано за реминисценция на легендата за Троянската война (Аргиров, СбНУ, XII, 473—4). Средновековно българско название на Венеция, срещано и в летописи и в народна песен¹⁵.

70. Казальбáш'ко ц(а)рство (като пояснение на ц(а)рство пер'сiд'ско) покрай употребеното в съседство самостоятелно казльбáшь К 308, Т 182 б, Л 8 за грц. τήν Βασιλείαν τῶν Περσῶν

71. КаппáдокIиска земл^а Т 310, Л 63 б, Св 564 покрай самостоятелно употребеното *КаппадокIа* Л 48 б.

72. ЛивIýска страна Тр 277, К 223, Св 217, 484, ЛивIýско (царство) Л 9 а, К 309 и в самостоятна употреба *ЛVвIа, сiреч' БарбарIа* Св 308.

73. Мак'дoнска земл^а Тр 111, К 24, Т 59, у Евтимий Мак'донское... одржанIе 70, покрай самостоятелното Мак'дoнIа пак в Тр 116.

74. Странá мирIликIиска Т 142, К. 221 и мѣсто мириликIýско Тр 276, мIриликIýскы веле^ать Тр 257 покрай самостоятелното *МIриликIа* Л 82, Т 142, К 222 и *мереликIа град* Л 82 б.

75. Странá мирéйска Л 81 б, мѣсто *МVрéйско* Св 502 и самостоятелното *Мирéа* Тр 276, К 221, Св 501.

76. МIсiр'ско (царство) К 310, Т 183, а в непаралелен

¹⁴ Podreczna encyklopedia biblijna, t. I, A—L, s. 461.

¹⁵ Д. Петканова, Одно българско название на Венеция. — Известия на Инст. за бълг. език, VIII, 1962, с. 193—6.

текст се отбелязва *Εξῆντη, σιρεχ' Μισῦρ* Св 308. Гръцкото съответствие τῆς Αἰγυπτου, както и обстоятелството, че за основа на прилагателното е послужило използваното от турците название на Египет показва, че конструкцията има домашен характер.

77. *Палестинската страна* Св 504, *палестинско място* Тр 249, К 184, Св 410 и самостоятелно *въ палестини* К 187, 190, Тр 249, 251, Св 410, 414.

78. *Персийско място* К 267, Т 295 б, *ц(а)рство персийско* К 308, Т 182 б, Л 8, *Перското царство* Св 308, *перско място* Тр 309 и самостоятелното *Персида* Св 11.

79. *Стръната Силейска* Св 308.

80. *Страна сῦрска* Л 66 отговаря на *кадалак СВръ* Св 568, *Сύρτα* Св 15.

81. *СкѸтско място* К 38, Тр 122, Т 65 и (в непаралелен текст) *в' СкѸ θ Ιю* Св 368, К 106.

82. *Земля Ѳеталйска* Тр 131, К 49, 25, а у Евтимий съ всею Ѳеталлею 70.

83. *ТлаѳѸрска страна* Т 77, К 68, *тπλαѳѸрска страна* Тр 147, у Неофит градъ ѲѸтѸрскѸй, което отговаря на основното гръцко *θυάτειρα*.

84. *Тракийско (место)* Тр 103, Т 55, К 15, а още у Евтимий имаме *въ Траки* 60.

85. *Френска държава* Тр 112, Т 59, Л 102, еднакво с прѳдѳлы... фроуж'ские у Евтимий 70 (както френк, френци на Евтимиевите фроузи, ед. ч. стб. фржгъ) съответствува на грц. *Φραγκία*. Неправилно формите *френ'ска земля* и *френ'ско място* на някои места (Л 82—82 б, Т 142, К 221) се явяват на мястото на грц. *Φρουγία*, което се среща и правилно предадено. Това личи особено при съпоставката между *френ'ска земля* Л 83 и (в паралелен текст) *ФригѸ* Тр 278. Срещу грц. (εἰ τῆς) μεγάλῃς φρουγίας се срещат правилни (*град*) *велика ФригѸа* Тр 278 и *Голѳма ФригѸа* Св 484.

86. *Иудейската страна* Св 60 покрай *в' Иудей* Св 352 или *въ Иудею* Тр 169, К 93.

Б. При названия на градове, села:

87. *АвлѸн'ско място* К 54, Тр 135.

88. *Акаронски град* Св 635.

89. *Галелейско място* Св 15 е вместо *Галилея* (част от предѸорданска Палестина, а друга вече е употребата на същото прилагателно в израза *град' ГалелейскѸ, емѸже име НазарѸт* Св 331.

90. *ГеѳсиманѸското село* Св 334 за стб. (Добром.) въ вещь... гетьсимани, превод на грц. εἰς χωρίον... Γεθσημανί. У Неофит по старобълг. традиция въ... село... *ГеѳсѸманѸа* (Мк

14. 32).

91. *Епива̀т'ско мѣсто* Л 96 б, К 15, Тр 103, Т 55 покрай мѣсто *Епива̀ты* Тр 103, К 15, *Епива̀тъ град* Тр 112, Т 59 б, К 26, *град епива̀ты* К 26, Т 59 и само *Епива̀ти* (Тр 109, 107, К 23), в множ. число, както у Евтимий.

92. *Мѣсто кесарѣйско* К 179, Т 126, Тр 243, Св 402.

93. *Краниово (мѣсто)* БСб 44, стб. краниево мѣсто е най-често срещаното (покрай мѣсто лобное Син. пс. и главно мѣсто Супр.) в старобългарските паметници название вместо еврейското голъгоѳа и представлява морфологична адаптация на грц. *κρανίου τόπος* 'лобно, черепно място' (У Неофит само лобное). Тази твърде разпространена форма е претърпяла в дамаскините фонетични промени (*краинлево* К 486, Т 25 б, 26, *Краинлеву* Св 599), както и промени по народна етимология (*крайнуе* ИБр 112 — лобните места са обикновено крайни места, стръмни брегове на скали).

94. *Сѣло мѣстала̀ска* К 179, Т 126, Тр 243, а в Св 402 *сѣло Мута̀ласко* (в Берл. 202: *ед'но село що се зовеша Мѣстала̀ско*, Е. И. Демина, Тихонр. дамаскин I, 108).

95. *Пѐргѣйскѣтъ град'* Св 308 (в Памфилия) е за грц. *Περγή*, срещу което у Неофит има *Пѐргѣ* (Деяния 13. 13, 14. 25).

96. *Самарийски град* Св 628, *Самарийско мѣсто* Св 631 покрай самостоятелно употребено основно *Самарѣа* Т 90, Тр 171, К 95, Св 354, 621, 628, 634. У Неофит се срещат и двата вида употреба (Деяния 8. 5, 14, 9. 31).

97. Сре́щу употребяваното в дамаскините *Пла̀θѣр'ска страна̀* Т 77, К 68, (*Трѣла̀θирска*) Тр 147 за грц. *θυάτειρα* (град в Лидия) у Неофит среща́ме градъ *θVатѣрскѣй* (Деяния 16. 14) и самостоятелно употребено съществително собствено *θVатѣрѣ* (Откровение 1. 11, 2. 24). Срв. 83.

98. Покрай мѣсто *ферма̀н'ско* е на лице употребено и мѣсто (*що се зове́*) *ферма̀нь вѣсточни* Т 77, К 67, 68, Тр 147. Изглежда, че е същото името, което се среща в близък контекст: *мѣсто... ефрема̀нь* Т 77 б, К 69, Тр 148. За едно и също име е приела двете форми и издателката на Тр, помествайки в речника само *фермань*, което неправилно е сметнала за турско (стр. 383). Под една и съща форма — *Феремань* — името се среща в Книга житѣй свята̀хъ. Ноябрь, Киев 1868. Засвидетелствуването ѿт мѣсть *ѳерманскихъ* (Прологъ... Москва 1886, кн. А, Сент. I) показва, че тук, може би, става дума за селищно название, което на гръцка почва ще е било смесено с название от типа на грц. *θερμα* 'топли минерални извори на Коринтския проток'. По-нататъшните варианти на българска почва не изключват намеса и на тур. *ферман*, но употребата на прилагателното на *-ъск-* вместо съществително собствено има своите домашни корени.

В. При названия на планини, реки, морета и др.
под:

99. *Аѳонска горѣ, сирѣч с(в^)та гора* Тр 111, К 25, Т 59, Л 101 б, което доста точно продължава Евтимиевото Аѳонскою... рещи, Светою горою 70, включително със запазването на *гора* вместо заместилото го в някои случаи в дамаскините *планина* (например Св 623, 631).

100. *Рѣк^а дѣнав'ск^а* Т 21 б, Тр 38 се употребява, както и у Евтимий (срв. 55), покрай самостоятелното *дѣнавъ* Тр 127, Т 67.

101. Както в старобългар. език имаме въ Йорданьскѣ рѣцѣ (Мк 1. 5) за грц. ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ и въ Йорданъ (Мк 1. 9) за грц. εἰς τὸν Ἰορδάνην, така и в дамаскините срещаме двойка употреба: *Йорданската рѣка* Св 68, 70, 73, 75, 80 покрай *Йорданъ рѣка* К 475, Тр 372, Т 164 б, *рѣка Йордан* Св 79, или само *Йорданъ* Св 80, 514, Т 172. По-обикнатата е била, изглежда, употребата на словосъчетанието с прилагателно, отколкото на самостоятелното *Йордан*, което понякога е било идентифицирано от писача на Св с личното име *Йордан*, с което обстоятелство трябва да се свързва появата на винително-родителната форма *Йордана* в изразите *близо до Йордана, ще ида азъ до Йордана, ударе със Йордана, дунеси гу на Йордана* (Св 72, 73, 74, 75, 519). У Неофит въ 'Йорданъ рѣка (Мк 1. 5) и во 'Йорданъ (Мк 1. 9), срв. староб. форми и гръцките.

102. *Кармилската планина* Св 623, както стб. въ горѣ кармилъск^а за грц. εἰς τὸ ὄρος τὸ Καρμήλιον.

103. *Кератѣйската пазуха* Св 303 (значението 'залив' на формата *пазуха* е семантична калка от грц. κόλπος 'пазва, гръд; залив') и *Кератѣйскѣ лиманъ* Св 303.

104. *Осфровотъ КѸпрьски* Св 308 срещу употреба в старобългарските паметници и у Неофит на самостоятелното КѸпръ.

105. *Митилѣн'ски остров* и в близко съседство самостоятелно употребено *митѣлѣ* Т 316. Ако е за грц. Μιτυλήνη, то у Неофит имаме за него *МѣтѸлинъ* (Деянния 20. 14).

106. *Патъм'ски островъ* Т 46, 43 б, 48, Тр 79, К 433, стб. въ отоцъ патъмъ, т. е. основна форма патъмъ за грц. Πάτμος, за което у Неофит имаме *островотъ...* Патмосъ (Откровение 1. 9).

107. *Покѣтъско море* Т 119 б, К 165, Тр 230.

108. *Синѣйската гора* Св 630, *гурьта Синѣйца* Св 238 покрай самостоятелното *Сѣнаѣ* Св 630.

109. *Планината ваворска* Св 631.

110. *В водосѣку хорраѳове* покрай *водосек* (... *щото са зовѣ*) *Хораѳъ* Св 616.

II. При описателни названия на лица по месторождение или местопребиваване:

111. Описателното название *трѣте мѡм'ци вавВлон'скы* (К 417, Т 39 б), еднакво с *трѣте мѡм'ци вѡвъ вавВлонъ* Тр 71—72, или *вавВлонскыте людѣ* се среща на една и съща страница покрай самостоятелното *вавВлонѣне* Тр 178, К 103, Т 93 б, само в Св 64 паралелният текст съдържа и в двата случая *вавВлонѣныте*.

112. *Езѣците галилѣйски 'народите галилейци'* Св 60, срв. стб. чл(овѣ)къ галиленскъ, галилѣи и галилѣѣнинъ (вж. 17).

113. *Нѡрѡдъ Еврейски* Тр 169, К 93, Т 89, Св 352 покрай *еврейскыте людѣ* К 95, Тр 171, Т 90, *множество еврейско* Св 58 и самостоятелното *евреете* К 93, Тр 169, Т 89, Св 352.

114. *Еллін'сѣли* (с пропуснатото нарицателното *людѣ* или под., срв. рус. *русские*) Т 38 б, К 415 се употребява в паралелен текст наравно с *Елѣнето* (събирателно) Тр 70, а среща се и формата *еллин'ци* К 34, 35, Т 63 (срещу паралелното *Елѣны* Тр 118—7).

115. *Епивѡт'сѣлѣ людѣ* Тр 109, К 23, Т 58, Л 101 без да намира съответствие в Евтимиевия първообразец на текста.

116. *Ефѣсци людѣ* Тр 77, Т 42 б, К 423—4, където *ефесци* е прилагателно от *ефесь градъ* или *градъ ефес* К 422, 423, Тр 76, 77, Т 41—2, а не жителско название на -ѣць, както се струва на някои, срв. стб. моужи ефесьстии и у Неофит така: мѡжѣ Ефесскѣи (Деянѣя 19. 35).

117. *МаВрусѣски язѣци, дето живеятъ на Барбарѣа* (погоре: *ЛВѡѡа, сиреч' Барбарѣа*) и наричатъ се сегѣ *Мѡри* Св 308—9. Употребеното тук *мѡри* съответствува на грц. *Μαβροτ' маври'*.

118. *Мужѣ Нинивѣтѣстѣли* (в цитат на церковнославянски от Мт 12. 41, Лк 11. 32, подобна е и старобълг. форма) и самостоятелно употребеното съществително (жителско название) при обяснението на цитата: *Сѣ реч' Нинивѣтѣните* Св 451 (срв. 21).

119. *Людѣ солѣн'ци* К 57, *людѣ солѣн'сѣли* Т 72 б, Тр 137, К 57, *людѣ солѣн'скы* К 51, Тр 133 покрай самостоятелните *солѣнѣне* Тр 136, 137, *Солѣнѣном* Тр 138.

120. *Срацин'скы людѣ* Т 13 б (*Страцин'скы людѣ*) Тр 24 покрай *срацины* Т 15, *страцины* Тр 27.

121. *Тайфал'сци людѣ* Тр 277, К 223, Т 143 покрай *тайфѡли* Тр 277, 278, 283, 284, К 223, 224, 231, Т 143, 145, Л 83, 87, *тайфалѣ*—Св 490, 491, 492, Л 85 б, и *тайфалци* Л 83 б, 86, 90 или *тайфѡлци чловѣци* Св 484.

* * *

Приведените при изложението на материала от старобългарския език съпоставки с Добром. евангелие, с езика на Евтимий, с дамаскините и с новобългарския превод на евангелието от Неофит Рилски показват, че в развоя на българския език употребата на относителни прилагателни вместо съответни основни съществителни собствени в апозитивна функция е изчезващо явление.

Действително с разширяването на кръга на изучаваните извори, с включването на Добром. евангелие, на Евтимиевите произведения и на дамаскините се увеличава и броят на прилагателните, които в историята на българския език са били употребявани вместо съществителни в апозитивна функция. За отбелязване е обаче при това, че същевременно в по-новите развойни етапи се установява в повечето случаи определено предпочитание към изразяване със съществително собствено (или етноним) като приложение (или самостоятелно употребено), което беше определено като основна, немотивирана форма, и изоставяне на практикуваната в по-старите етапи употреба на образувано от него прилагателно (в апозитивна функция), определено като маркирана (мотивирана, обусловена) форма.

Основната структурна причина за употребата на прилагателни в апозитивна функция трябва да се търси на семантико-синтактично равнище. Тя представлява замяна на по-малко типичния за славянския синтаксис позиционен начин на изразяване на смислово-синтактичната връзка между определяемо и определение (нарицателно + собствено, родово название + видово название и т. н.) с по-типичния афиксален начин на изразяване на тази връзка, при който определението е (производно) прилагателно, заемащо първо място.

Запазване по традиция на употребата на конструкции с прилагателно се наблюдава при относителните прилагателни, образувани от съществителните собствени (или народностни названия), представляващи названия на отдалечени от нашата история и география обекти, които са се употребявали твърде рядко или изобщо не са се употребявали като съществителни собствени или народностни названия даже и в самата религиозна книжнина. А при епизодичното появяване на основните имена като самостоятелно употребявани съществителни не може да се предполага наличие на една обективна словообразователна съотносителност на тези съществителни с по-често употребяваното образувано от тях прилагателно. Така например изразът въ странѣ гергесин'скѣ (Мт 8. 28) се запазва у Неофит (въ страна та Гергесинска), но прилагателното, употребено тук, едва ли се свързва в съзнанието на обикновения носител на

езика с народностното название *Гергесей* Св 73 (срв. Мойсей, Битие 15. 21). По същите причини неизменени (което е било най-лесното разрешение на въпроса) Неофит Рилски е оставил някои описателни названия на географски обекти, които са били твърде далечни, непознати, чужди за българина, като въ магдалинските сѸнори (на мястото на по-раншно въ прѣдѣлы магдаланьскы Мт 15. 39), въ Трахонитска та страна (на мястото на Трахонитскоѣ странюѣ Лк 3. 1). Тези названия на области са били толкова непознати и чужди за българите, че се срещат и преиначени, изопачени още в най-старите им известни преписи. Така например този пасаж в Мар. се чете Филипоу же братроу его... итоурнеѣ и трахонитскоѣ ст(р)аноѣѣ докато в Зогр. имаме страхонитскоѣѣ (с вмъкнато начално с-), а в Добром. началното и- на формата итоурнеѣѣ е било схванато като съюз, та името е получило следния облик: и тоурнеѣѣ. и трахонитскоѣѣ страноеѣѣ. Могат да бъдат посочени още примери от този род.

Няма съмнение, че при вариацията конструкция с прилагателно/конструкция със съществително собствено (или самостоятелна употреба на съществително собствено) вторият начин на изразяване (основният, немаркираният) се възприема в повечето случаи като по-нов, по-съвременен, макар че описателните названия с прилагателно вместо съществително в апозитивна употреба са представлявали един все пак удобен начин, по който е била постигана морфологична адаптация на чуждите названия, благодарение на което въобще е било възможно тяхното появяване. В момента на влизането на дадено название в употреба на (старо)български то получава известно разширение, което има за цел да го поясни, да го направи по-лесно разбираемо. Например Тр 277: *там бѣх⁸... людіе... що сѣ зовѣт' тайфали. и та тайфал'сци людіе...* В полза на предположението за по-голяма архаизираност на изразяването с относително прилагателно (производна форма) в сравнение с изразяването със съществително в апозитивна функция (основна форма) ще приведа няколко съображения:

1. Вече стана дума за това, че на едно място формата *мужіе Нинивітстїи* се среща в цитат на черковнославянски, а в обяснението на цитата вместо нея се употребява формата *Нинивітѣните* (Св 451). Това свидетелствува за архаичност на първата форма и за по-съвременна, жива употреба на втората.

2. На друго място самият контекст показва коя от вариантните употреби е по-старинна: *маѸрусїски язицы, дѣто живѣятъ на Барбарїа и наричатъсе сегѣ МѸри* (Св 308—9). Тук по-старата форма е *маѸрусїски язицы*, за което свидетелствува между другото и архаичната семантика на формата *язицы* ('народи'), но най-вече безспорното съобщение в самия контекст

„наричатъ се сегѣ Мѡри“ (т. е. маври).

3. Вариантите, в състава на които влиза турска заемка, също (въз основа на самата тази констатация) трябва да се приемат за по-нови. Така *кадалькъ сVрь* Т 312, Св 568 безспорно е по-нов начин на изразяване, отколкото синонимното (паралелното) *страна СVръска* (в паралелен текст) Л 66, защото в неговия състав влиза лексикално нововъведение (турска заемка).

4. Накрая има още едно важно съображение, въз основа на което несъмнено трябва да се предполага по-голяма архаизираност на употребата на форми с прилагателни, отколкото на употребата на самостоятелни съществителни, и че формите на изразяване с прилагателни в много случаи представляват просто запазени в почти неизменен вид старинни състояния, които са характерни за черковнославянските прототипове на текстовете от XVII—XVIII век. Такъв аргумент представлява самият фонетичен облик на разглежданите прилагателни. Много често при тези прилагателни се наблюдава промяна на групата *ск* (от наставката *-ъскъ*) в *сц* (*ст*). Тази промяна е била фонологично обусловена само в онзи период от разволя на българския език, когато е действувала втората палатализация на задноезичните *к*, *г*, *х*, и морфологично обусловена, когато е била налице родова опозиция в окончанията на прилагателните (и местоименията) в именителен падеж множ. число. След загубата на родовата опозиция и обобщаването на формите за именителен и винителен падеж множ. число с винителното окончание *-ы* (*е*) (това явление е засвидетелствувано най-рано през XIV в. при прилагателните и още през XIII век при местоименията¹⁶), за промяната *-ск* \geq *-сц* (по II палатализация) и за последвалата промяна *-сц* \geq *-ст* (т. е. дисимиляция *стс* \geq *ст*) вече не е имало нито фонологични, нито морфологични условия. В такъв случай срещаните в дамаскините производни форми като *Епива́т'сцѣ љѡдѣ*, *елѣин'сцѣ љѡдѣ*, *мужѣ Нинивѣтѣстѣ* трябва да бъдат признати за по-старинни (или отстъпващи, изчезващи) форми в сравнение с основните спрямо тях форми като *Нинивѣтѣните* и пр.¹⁷

¹⁶ Вж. К. Мирчев, Историческа граматика на българския език. С., 1963², с. 160—161.

¹⁷ Не е необходимо за форми като *солѡн'сцѣ љѡдѣ* да се предполага контаминация между *солѡн'скы* и *солѡн'цѣ љѡдѣ* (вж. Е. Кочева, За някои особености на жителските и народностните имена в дамаскините. Славистичен сборник. По случай VI Международен конгрес на славистите в Прага. С., 1968, с. 137). Тук имаме работа с поява на по-нова форма на прилагателното *солѡн'скы* (обобщена винителна) покрай запазена по-стара форма *солѡн'сцѣ љѡдѣ*, както и самото жителско название *солѡн'цѣ љѡдѣ* (К 57) е нова форма, срещана в употреба покрай по-старата *ссолѡн'няне* (в дамаскините типична все още жителска наставка е архаичната *-ѡ нинѡ// -ѡ нинѡ*).

* * *

Дотук бяха разгледани прилагателни с апозитивна функция, образувани от собствени географски названия. При тях по принцип не може да има съмнение в разглежданата тук функция апозиция (приложение) на основното име. Може би затова тази функция, доколкото е все пак известна, досега е била установявана главно и най-напред тъкмо при онези прилагателни, които са били образувани от географски названия и са били употребявани вместо тях (вж. цитираните А. Ваян и М. Б.-Хоновска).

Обаче могат да бъдат посочени също така и редица прилагателни, образувани и от названия на лица (нарицателни), а и от други съществителни нарицателни. Тези прилагателни от гледна точка на семантико-синтактичната си функция трудно могат да бъдат присъединени към друга някоя семантична група прилагателни със същите наставки освен към тази, за която става дума тук (т. е. към прилагателните с апозитивна функция).

Така в Пространното житие на Кирил се казва за баща му, че имал санъ дроугарескъ (*држгарьскъ, от грц. *δρουγγαριος*) т. е. *сан друнгар*.

В дамаскините се срещат много случаи на употреба на прилагателни тъкмо в такава синтактико-семантична функция, каквато би изпълнявала тяхната словообразователна основа (съществителното, от което са били образувани). Чрез приложението, както изтъква К. Попов, „се характеризира предметът, означен с определяемото, или се разкриват логически отношения между вид и род, индивид и род, род и вид, вид и индивид и пр.“¹⁸ При това за отбелязване е, че няма рязка граница, а обратно — установява се преливане между различните видове отношения, които могат да се изразяват с апозиция на съществителното или с прилагателно, образувано от него — от родителния дефинитивен до именителния адноминален падеж, ако можем да се изразим с термини, които се отнасят за граматическия строй на едно отдавнашно езиково състояние.

Трансформации на съществителни в апозиция представляват прилагателните-определения в следните атрибутивни словосъчетания в дамаскините: *чѣнь агг(е)л'скы* К 142, *дѣлѣкон'скыи чѣнь* (в израза: *та го изьфрѣли ѿт дѣлѣкон'скыи чѣнь...*, а преди това: *стѣри го дѣлѣкона*) Л 79 б, Тр 272, К 216, Св 476, *иночьскыи чѣнь* К 179, *зеха кал⁸гер'скыи чѣнь* (= *станьха кал⁸герѣ*) Л 91 б, *м(ж)ч(е)ничьскии чѣнь* Л 72. В съвременния език

¹⁸ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, С., 1962, с. 161. По-подробно за различните смислови функции на приложението вж. у А. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык, ч. II. Синтаксис, М., 1961, с. 118—120.

такива са например *свещенически сан, сержантски чин, офицерско звание, доцентско звание, кандидатска степен, лекарско звание* и др. под.

Тук принадлежат също извлечените от дамаскините *чедо женско* Тр 236, *чеда мъжъскии* Т 28. Трябва да се предполага, че такова състояние е предхождало употребата на рус. *русский* 'руснак', бълг. (и в някои други славянски езици) диал. *жѣнска* 'жена (влошено)', чеш. *učitelský* (вместо *učitel*), словен. *môški* вместо *môž*, което за разлика от *môški*, освен 'мъж', означава още 'човек' и 'съпруг'. За такава хронологична йерархия може да се говори и при срещаното в дамаскините *мъжко* в значение 'мъж': *да не скървишиш ни със мъжко...* (Тр 13).

В много случаи прилагателното определя едно родово понятие като видово, т. е. свежда *genus* (род) до *species* (вид). Синтактико-семантичната функция на прилагателното в такива случаи е родителен определителен (*genetivus definitivus*): *варьбово дръво* М 15, *от дрѣва ливанова* Св 330, *луць чеснѡвь* Св 214, *идолъскій богове* Тр 223. Повече примери могат да се приведат от съвременния език: *тополово дърво, върбово дърво, оряхово дърво, „Салкъмово дърво“* (новела от Ат. Тодоров в книгата „Далечни гръмове, НМ 1974), *гигантски хамелеон, гарванови птици* и пр. Пояснение (ограничение, определение, дефиниране) на родовото понятие с предходно прилагателно, образувано от название на видово понятие (или на едно общо с едно частно), имаме в съвременната употреба като в примерните *хипертонична болест, язвена болест, раково заболяване, белтъчно вещество, ятова гласна, ерова гласна, шахматна игра* и пр.

Функцията на родителен дефинитивен, *gen. appositivus* или *identitatis* (напр. *arbor fici*) или на именителен приименен (напр. *arbor ficus*) имаме представена също в случаи като *хидратационен процес, хидролизен процес, композиционен процес*, (в заглавието на тази студия) *апозитивна функция* (вместо *функция апозиция*), *филмова серия, филмова лекция, дисертационен труд, день празнични* (Св 580), *неделен ден, делничен ден, милиционерският майор* (Б. Глогински, „Вечерен час“, 1974, с. 260), което се осъзнава по-скоро като „майор от милицията“, макар че в същност то е резултат от трансформация на словосъчетанието *майор милиционер, или съпружеска двойка, олимпийско семейство* и мн. др.

В съвременния език в немалко словосъчетания може да се отбележи прилагателно, за което също трябва да се предполага, че е възникнало поради някаква необходимост от заместване на основното съществително в апозитивна функция. В областта на собствените географски названия това не е рядко явление (тази област беше най-богато представена в разгледа-

ния исторически материал). Действително днес никой не казва *АсГйска страна*, както е в Беровония „Рибен буквар“ (с. 110), а още у Евтимий срещаме *АсГа*, с. 121. Обаче обикновено нещо е да се чуе *Африкански континент* вместо *континента Африка*, или *Азиатски континент* вместо *континента Азия*, *Полска Народна република* вместо *Народна Република Полша*, дори вместо *Атлантически океан* се казва само *Атлантика* (само членувано), което, ако за някои говорители представлява следване на чужд образец на изказване, за други може да представлява обратно образуване по формулата *Африкански континент: (континент) Африка = Атлантически океан : X*. Някои съвсем сложни нови названия също се трансформират по този начин: *Ленински район* вместо *район „Ленин“*, *Вапцаровото училище* вместо *училище „Н. Й. Вапцаров“* и т. н. При това за отбелязване е още, че възникналите по пътя на такава трансформация по-нови форми не винаги изискват отмиране на паралелните стари форми. Напротив, езиковата система в преобладаващия брой случаи е позволила съществуването на тройка вариация: или се употребява само съществителното собствено (*Африка*), или съществителното собствено се употребява като приложение към нарицателното (*континента Африка*), или пък това словосъчетание се трансформира в равнозначно словосъчетание с относително прилагателно, образувано от собственото название (*Африкански континент*).

От тази обща констатация и от приведените сравнения между различните начини на изразяване на синтактичната връзка между определението и определяемото в атрибутивното словосъчетание — в едни случаи апозиция (приложение), а в други конгруенция (съгласуване) — могат да се направят изводи както за диахронията, така и за синхронията.

Извод за диахронията.

Наблюдаваните процеси на трансформация на атрибутивните словосъчетания, състояща се в подмяна на формата на синтактична връзка апозиция (основна форма) с конгруенция (производна форма), които продължават да се извършват пред очите ни, са се извършвали и в много отдалечени времена. Вариантни форми бяха посочени още в старобългарски език. В разволя на езика може да се е стигало в някои случаи и до отпадане на едната (основната) от паралелните форми на употреба. В такива случаи другата форма (производната), останала единствена, е преставала да се схваща като резултат от протекла трансформация от описания тук вид и за такава една форма в топонимичните изследвания са възможни хипотези за възникването и такива, каквито съвсем не се съобразяват с възможността някога да е протичала подобна трансформация. Както ще видим, за някои селищни названия, които представляват по форма относителни (или притежателни) прилагателни, може

да се възстановява и по-специфичен път на историческо развитие. Този въпрос поставя М. Бродовска-Хоновска и стига до заключение, което според мене заслужава внимание и трябва да бъде подложено на проверка в изследователската практика. Според полската изследвачка, като се има пред вид апозитивната функция на някои прилагателни, би могло да се стигне до по-детайлно обяснение и формулировка на смисловата страна на някои географски (най-вече селищни) названия и до една по-сполучлива интерпретация на историческия процес на тяхното формиране. Тя стига до правилното заключение, че полските местни названия като *Górsko, Dolsk, Jaworów* и т. н. са възникнали от по-раншни *Góra, Dół, Jawor* и т. н. така, както градъ. . . Назаретъ се преобразува в градъ Назаретъскъ. Междинен етап при тази трансформация са представлявали структурите като *siedlisko Górsko, pole Dolsko, gród Jaworów* и т. н.¹⁹ Така както днес казваме *Шипченски проход* (по името на най-близкото до прохода селище *Шипка*) покрай *проход Шипка* и преди тридесетина години *Хаинбоазки проход* покрай *проход Хаинбоаз*, и така, както село *Касанско* е възникнало — макар и не спонтанно, а отгоре, с декрет, — от село *Касан*, а от *Соват дере* — *Соватско дере*²⁰, така село *Смолско* може би някога се е казвало **Смолец* или **Смолица*²¹. Названието *Банско* се предхожда — това е исторически установен факт — от названието *Баня*. По същия начин селищното название *Кормянско* също би могло да бъде на мястото на по-старо **Коръмънъ* или **Коръмънъць*, както може да се съди по турския запис *Корменче*²² (чрез дезинтеграция на *-ъць*) и т. н. Днешната *Рилска река* у Евтимий е просто *Рыла*, а от първоначално такова название (рыло) се извежда и микрохидронимът *Рилския дол* при *Правец*, *Ботевградско*²³.

И така, като се има пред вид апозитивната функция на десубстантивните прилагателни, може да се предполага при обяснението на някои географски названия, че в основата им лежи не нарицателно географско название (географски термин), а готово собствено географско име, функционирало като собствено географско название и във формата само на основното съществително. Преобразуването на такива основни съществителни в производни прилагателни представлява тъкмо описаната по-горе трансформация, при която е била извършена подмяна на една, общо взето, по-малко типична за славянските

¹⁹ М. Brodowska-Honowska, Uwagi o niektórych nazwach topograficznych. Onomastica, V, 1 (1959), с. 65—66.

²⁰ Вж. И. Заимов, Местните имена в Пирдопско, С., 1959, с. 257.

²¹ И. Заимов, цит. съч., с. 256.

²² Н. Ковачев, Местните названия от Севлиево, С., 1961, с. 93.

²³ Срв. И. Заимов, Български водни имена II. Български език, XI, 1961, кн. 2, с. 124—6.

езици форма на синтактична връзка (апозиция) с една друга, по-често срещана, по-разпространена форма (конгруенция).

Изводи за синхронията.

От извършения анализ могат да се направят и някои изводи относно синхронията, и то предимно за онези прилагателни с апозитивна функция, които са образувани от нарицателни имена.

Понеже имаме работа с двойка или даже тройка възможност за изразяване на почти едно и също съобщение, налага се да се търси обяснение на описваното явление на стилистично и на някои други равнища на езика.

Отделните паралелни форми са в по-голяма или по-малка степен противопоставени стилистично. Те варират в зависимост от общата стилова или жанрова особеност на речта, от начина на реализацията ѝ (устна или писмена) и т. н. Така например вместо да повтаряме само *столицата*, ние можем в някои случаи да употребим и разширения израз *столичния град*. Вместо да повтаряме често само думата *история* или словосъчетанието с апозиция *науката история* (названия на родово и видово понятие), можем да си послужим и с едно друго, даже по-удобно за славянския синтактичен тип словосъчетание — *историческа наука*. Дори вместо *езикознание*, с цел да се избегне повторението, се употребява описателното название *езиковедска наука*, макар че в това название има скрита тавтология.

В други случаи появата на словосъчетание с прилагателно, характерно повече за говоримата, отколкото за писмената форма на речта, се мотивира от известни затруднения от произносителен характер или от стремежа към по-голямо благозвучие на речта. Така, ако пиша, ще употребя апозиционне изразяване от типа *гласната ъ*, или *гласните ъ и ѓ* (което е и по-точно), но когато обяснявам (устно), ще предпочета вариантите *ятовата гласна*, *еровите гласни* и т. н. Като самостоятелни съществителни названията на тези звукове *ят* и *ер* трудно се членуват и налагат известни усилия за по-старателно учленяване, по-ясно отделяне от обкръжаващите ги думи и т. н.

В медицинската литература можем спокойно да се задоволим само със съществителното *хипертония*. Но в заглави на лекция, предназначена за по-широка публика, на лекторът се струва недостатъчно ясно и изразително само съществителното *хипертония* и той предпочита да разшири названието на частното (*species*, вид), като прибави още и общото (*genus*, род), и то не с апозиционна форма на синтактична връзка (*болестта хипертония*), каквото също се среща в употреба, а с най-често срещаната форма на синтактична връзка между названията на родовото и видовото название — съгласуване: *хипертонични болест*.

Понякога — това е рядко явление — могат да се срещнат

и минимални възможности за семантична диференциация на паралелните употреби, като напр. *язвена болест* (определен вид болест) срещу *язва*, което освен 'язвена болест' може да означава и 'рана', а може да се употребява и в производно значение, или *белтъчно вещество* срещу *белтък* и др. под.

В поезията заради ритмичната структура на фразата, както и поради стремежа към повече епитети (повече прилагателни) също се срещат подобни трансформации. Такъв случай на употреба имаме у Ботев при епитета *юнашка птица* (трансформация на „птица юнак“), вероятно обработка на народното *юнашко пиле* („пиле юнак“), срв. диал. *пиляк* 'ястреб'. В разговорния език се употребява *юнашко момче* (от „момче юнак“), дори *мъжко момче* (от „момче мъж“). Също такъв характер има срещаното пак у Ботев *майка юнашка* (с инверсия), епитет на *българка* (някои четат този стих дори „българска майка юнашка“), което също приемам за резултат от трансформация на „майка юнак“, т. е. каквото представлява съвременното *майка героиня*.²⁴

Срещат се и такива трансформации, при които прилагателното се явява вместо народностно (племенно) название. На пръв поглед може да ни се струва, че в подобни случаи имаме обикновено относително прилагателно, произведено не от етноним, а от названието на страната, напр. *български учен* всеки е готов да определи като „учен от България“, докато според мене то е трансформация на словосъчетанието *учен (който е) българин, чешки писател* е от *писател чех*, така както имаме още *негърски певец* (от *певец негър*), *чергарско племе*, *копанарски циганин* (от *циганин копанарин* 'който прави или продава копани'), *влашки циганин*, *български чорбаджия*, *турски изедник* и т. н.²⁵

* * *

И така поради причини от морфологичен и словообразователен характер (адаптация на чужди названия) и главно поради причини от синтактичен характер (преобразуване на

²⁴ Българката е не само „майка на юнаци“, както неправилно би могло да се тълкува това място. Тя неведнъж е показвала с безпримерния си героизъм, че и самата тя е юнак, както е наречена от Ботев с епитета *майка юнашка*.

²⁵ Словосъчетанието *копанарски циганин* е равнозначно и на самостоятелно употребяваното название *копанарин*, но разширяването на референта на тази семема с наставка *-ски* и с названието *циганин* има специфична експресивна и стилистична функция. При такива случаи на трансформация (срв. още *българската жена* вместо *българката*) въпросът за реализацията на семемата — като лексема или като двойка лексеми — не е само въпрос на словообразуването. Този въпрос е тясно свързан и с делението на изказа на тема и рема според теорията за актуалното членение на изречението. Върху този аспект на разглежданата тук проблема се спирам по-подробно на друго място.

формата на синтактичната връзка прилагане в съгласуване) в развоя на българския език възникват паралелни словосъчетания от типа градъ ТръновскъИй покрай Тръновъ градъ, *върбо-во дърво* покрай *дърво* *върба*, *копанарски циганин* покрай *циганин* *копанарин* и пр. В такава употреба десубстантивните прилагателни нямат познатите ни притежателно, относително и пр. значение. Прилагателните в такива случаи нямат никаква особена семантична функция. Те просто служат за трансформиране на формата на синтактична връзка между компонентите на едно атрибутивно словосъчетание. Те изразяват синтактичната връзка между определения и определямото. Това е най-общото и най-абстрактното значение, което могат да имат десубстантивните прилагателни. Ето защо за изразяване на тази функция се употребяват прилагателни, които се образуват тъкмо с най-продуктивните и най-често употребяваните наставки: *-ов-*, *-ъск-*, *-ън-*.

Доколкото разглежданият материал показва, че може да се говори за изоставяне на едната от паралелните форми, то при съчетанията за означаване на собствено географско название се наблюдава изоставяне на изразяването с прилагателно (*Дунавска река*) и известно предпочитание на изразяването със съществително собствено и синтактичната връзка апозиция (*река Дунав*), което трябва да се свързва причинно-следствено с разширяването на ролята и влиянието на книжовния стил върху другите стилове. От анализа на прилагателните с апозитивна функция, образувани от собствени географски названия, произтича извод за диахронията, според който в основата на някои топоними, които по форма представляват относителни (или притежателни) прилагателни, могат да се намират не съответни прилагателни-нарицателни; изходната форма за този топонимичен тип са могли да бъдат съответни основни имена (съществителни), които в чист вид (без словообразователна топонимична наставка) са изпълнявали топонимична функция, т. е. развоят следва да е бил не (нарицателно) *банско* \geq (собствено) *Банско*, а (собствено) *Баня* \geq (собствено) *Банско*.

В областта на прилагателните с апозитивна функция, образувани от нарицателни съществителни, езиковата система допуска съществуване на вариантни форми. При това изборът на отделните вариантни форми се мотивира от стилистични съображения (в най-широкия смисъл на думата), или се намира в определена зависимост от актуалното членение на изказа: *селянин*//„*труженик-селяк*“ (Яворов)//*селски труженик*.

ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ С АППОЗИТИВНОЙ ФУНКЦИЕЙ В БОЛГАРСКОМ ЯЗЫКЕ

ЛЮДВИГ СЕЛИМСКИЙ

(Резюме)

В настоящей работе исследуется одна из малоизвестных семантико-синтаксических функций некоторых болгарских относительных прилагательных — аппозитивная. Речь идет о функции таких отыменных прилагательных, которым нельзя приписать известные притяжательное, относительное, материальное и т. п. значения и единственно возможным толкованием которых является их трансформация (вместе с определяемым ими именем) в словосочетание, в котором, вместо интересующего нас прилагательного, употребляется входящее в его основу существительное, выступающее в роли приложения определяемого им имени. Так, например, прилагательное *д^внав'ск-*, являющееся компонентом встречающегося в текстах XVII—XVIII в. в словосочетаниях *рѣк^а д^внав'ск^а*, не обладает ни одним из тех значений, в которых оно выступает в словосочетаниях типа *дунавски бряг*, *дунавска равнина*, *дунавска риба*. Приведенное нами словосочетание *рѣк^а д^внав'ск^а* не имеет другого значения, кроме как 'река Дунав'.

Словосочетания типа *река Дунав*, состоящие из нарицательного имени и из собственного имени в роли его приложения, автор считает основной, немотивированной конструкцией по отношению к производной, мотивированной конструкции типа *рѣк^а д^внав'ск^а*, в которой прилагательное заменяет основное имя существительное в аппозиции. Поэтому функция прилагательных этого типа и называется аппозитивной.

Основной структурный смысл употребления производных конструкций типа *Йорданската рѣка* вместо основных конструкций типа *рѣка Йордан* состоит в замене позиционного выражения семантико-синтаксической связи аффиксальным способом выражения, при чем определение занимает свою естественную позицию.

Наблюдения над явлениями болгарского языка в историческом плане дают возможность сделать следующие выводы:

1. Употребление прилагательного в аппозитивной функции — явление отмирающее. Хотя производные конструкции и облегчали приспособление к болгарской речи некоторых иноязычных географических, этнических и других названий, они не только не вытеснили основные конструкции, но в большинстве случаев отступили перед ними.

2. Параллельное употребление основных конструкций (существительное + существительное в аппозиции, только существительное собственное или существительное, называющее видовое понятие) с производными конструкциями (с прилагательным в аппозитивной функции) является, по крайней мере, возможностью избегать повторений. В некоторых случаях параллельное употребление этих конструкций было стилистически дифференцированным: *гласная ъ* (на письме) — *язовий гласный* (в устной речи); *болестта язва* (только *язва* может обозначить 'вообще рана') — *язвена болест* и т. п.

3. Из исследования прилагательных в аппозитивной функции, образованных от географических названий, следует важный для диахронии вывод. В основах некоторых топонимов, являющихся по форме относительными или притежательными прилагательными, могут быть не только соответствующие прилагательные-нарицательные, как обычно считают. Основой этой топонимической модели могли послужить соответствующие основные имена существительные, которые в чистом виде (без структурного аффикса прилагательных *-ов-* или *-ьск-*) до этого исполняли топонимическую функцию. Из этого следует, что развитие происходило не от *банско* (нарицательного) к *Банско* (собственному), как обычно считают, а от *Баня* (собственного) к *Банско* (собственному).

ADJECTIVES WITH APPOSITIVE FUNCTION IN BULGARIAN

LYUDVIG SELIMSKY

(Summary)

The present study investigates the semantic and intact function of some relative adjectives, which has not been elucidated so far, namely the appositive one. It focuses upon the function of such denominal adjectives to which we cannot ascribe meanings such as: possessive, relative, material, etc., the only possible semantic interpretation of which can be expressed by a transformation into a word-combination (together with the noun they modify), in which, instead of the adjective with which we are concerned, it is the noun stem that is used appositively to the noun modified. Thus, for example, the adjective *д⁸нав'ск*- which is to be met with in texts of the XVIIth—XVIIIth c. in the phrase *рѣк[^] д⁸нав'ск[^]* is lacking all the meanings which are present in phrases like *дунавски бряг*, *дунавска равнина*, *дунавска риба* etc. The phrase mentioned *рѣк[^] д⁸нав'ск[^]* means nothing but 'река Дунав'.

Uses of the type *река Дунав* (a combination of a common noun and a proper name used appositively to it) are accepted as a basic and non-motivated form with regard to the derived one, the motivated form in uses like *рѣк[^] д⁸нав'ск[^]* where the semantic and syntactic function of the adjective serves to replace the basic noun in apposition. It is for this reason that the function of such adjectives is called appositive.

The basic structural meaning of the use of derived forms such as *Йорданската рѣка* instead of basic forms such as *рѣка Йордан* represents a substitution of the positional rendering of the semantic-syntactic relation by an affixal rendering, in which case the attribute takes its natural pre-position in word order.

A diachronic approach to this phenomenon in Bulgarian permits us to draw the following conclusions:

1. The use of an adjective with an appositive function is a decreasing phenomenon. Although the derived forms have facili-

tated the adaptation of some foreign geographical, ethnic and other names, they could not oust altogether the basic forms, and what is more, they considerably yielded to them with regard to usage.

2. The parallel use of basic forms (rendering by means of noun — a noun in apposition, or only by means of a proper name, or by means of a proper name standing for a generic notion) alongside with derived forms (rendering by means of an adjective in apposition), offers at least possibilities for avoiding repetition. In some cases the parallel uses were stylistically and semantically differentiated: *гласната ъ* (in written form) — *ятовата гласна* (in oral form); *болестта язва* (only *язва* can stand for 'рана' in general) — *язвената болест* etc.

3. The analysis of adjectives with appositive function, derived from proper geographical names, has led us to a conclusion which has a bearing also on diachrony — at the basis of some toponyms, whose forms represent relative (or possessive) adjectives, can lie not only the respective common adjectives, as has been accepted in most cases. The original form for this toponymic type could be the respective basic nouns, which in their pure form (without the structural affix for adjectives *-ов-* or *-ъск-*) fulfilled formerly a toponymic function. The direction of the process must have been, not as is generally assumed — from (common) *банско* to (proper) *Банско*, but rather from (proper) *Баня* to (proper) *Банско*.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Том XV, кн. 2

Филологически факултет

1980

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ „CYRILLE ET METHODE“
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 2

Faculté philologique

1980

АНГЕЛ ДАВИДОВ

ЧЕСТОТЕН РЕЧНИК
НА „БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“
ОТ ПРЕЗВИТЕР КОЗМА

ANGUEL DAVIDOV

DICTIONNAIRE DE FREQUENCE DU „TRAITÉ CONTRE
LES BOGOMILES“ DE COSMA LE PRÊTRE

СОФИЯ 1980

ЧЕСТОТЕН РЕЧНИК

НА „БЕСЕДА ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ“ ОТ ПРЕЗВИТЕР КОЗМА

Пълното и всестраниното проучване на речниковия състав изисква привличането и на количествени показатели и оценки, които в същност изразяват някакви качествени различия, структурни закономерности, особено когато се разглежда лексиката като система. Напоследък математическите методи, статистическият анализ на речта намират все по-широко приложение, макар че някои изследвачи се отнасят все още скептично към тях. А погледнато обективно, игнорирането на тези методи „би означавало да се задържа развитието на езикознанието“¹. Известно е, че количественият подход, използването на числови данни не е нещо ново в езикознанието, но едва през последните тридесетина години математическата статистика бива въвличана и прилагана по-широко в езиковите изследвания. Обособиха се и се развиват на солидна теоретична основа² нови дялове на езикознанието или по-точно междинни дисциплини като математическа лингвистика, статистика на речта и др. На тази основа бурно развитие получи приложното езикознание. Разбира се, не бива да се абсолютизират или надценяват възможностите на математическите методи. Те не изместват традиционните методи, а ги подпомагат³, като вървят успоредно с тях и обогатяват методологическият арсенал на лингвистиката. „Статистически методи в лингвистике... это, прежде всего, методы правильной организации лингвистических наблюдений и экспериментов, методы, обеспечивающие надежность и точность правдоподобных рассуждений в лингвистике. Применение статистических методов тем самым имеет самое непосредственное отношение к проблеме проверяемости лингвистических утверждений и потому глубоко связано со спецификой лингвистики как науки“⁴. Трудовете на редица учени в СССР, САЩ, Англия, Франция, Чехословакия и др. показва ефективността на статистическите методи в лексикологията и лексикографията — както на съвременните, така и на древните езици. В областта на старобългарския език обаче подобни проучвания са твърде малко. А няма съмнение, че като компонент на един комплексен подход те са безспорно необходими.

Една от предпоставките за статистически изследвания на лексиката е наличието на честотни речници. В световната лексикография такива речници вече са си извоювали подобаващо място,⁵ в редица общи трудове по лексикология те намират отражение в лексикографските класификации, широко се разисква теорията и практиката на тяхното съставяне. Честотен речник по определението на О. С. Ахманова е „словарь, содержащий перечень слов данного языка, расположенных по степени их употребительности“⁶. Това определение страда от известна непълнота, като се отчете обстоятелството, че има няколко разновидности честотни речници и списъци в зависимост от различни формални и съдържателни показатели и особености.⁷ Така честотните речници могат да се различават: а) по характера и обхвата на привличения за изследване материал — общи за един език честотни речници⁸ и речници на определени автори⁹ или „отраслови“ речници (по термина на П. М. Алексеев¹⁰), т. е. речници на някакъв „подезик“ (напр. на органичната и неорганичната химия, на електрониката, на автомагизацията, на военното дело, медицински, зоотехнически и т. н.¹¹); Н. М. Шански ги нарича „регионални“ речници¹²; при това честотните речници могат да бъдат едноезични¹³ (в повечето случаи) и многоезични¹⁴; б) по обема на привличения материал — големи, средни и малки; в) по обема на словника, т. е. по количеството лексеми, зафиксирани в речника — пълни или непълни, речници-минимуми; г) по структурата на речника, т. е. по начина на подреждане на речниковия материал — по честота в низходящ ред или в азбучно подреждане; по честота на окончанията; може също така да се отчита честотата на отделните значения на думата и т. н. Честотните речници могат да се разграничават и по някои други показатели. Какъв е характерът на предлагания Честотен речник на „Беседа против Богомилите“? Изготвен върху основата на „Речник-индекс на Презвитер Козма“¹⁵, той включва в всички лексеми от Беседата¹⁶ с точно посочване количеството на нейните словоупотреби. Думите са подредени по честота в низходящ ред, напр.

№	д у м а	честота
1.	и	1148
2.	быти	615
3.	не	482
4.	въ	406
5.	и, я, ъ (мест.)	364
6.	бо	308
7.	же	253
8.	иже	226
9.	на	215
10.	глаголати	195

Под общ номер се подвеждат онези лексеми, които имат еднаква честота, например:

№	д у м и	честота
53—56	доухъ, отъць, писати, послушати	50

Думите се дават в правопис, ориентиран по нормите на старобългарския език — според Лексикона на Миклошич.

Така изготвеният речник дава възможност за разнообразни наблюдения върху статистическата структура на текста.¹⁷ Преди всичко може да се установи не само това, че дадена дума е зафиксирана в паметника, но и да се определи каква е нейната функция в текста, какво е количеството на словоупотребите, каква е честотата на думата в сравнение с нейните синоними. Изследванията, които се опират на честотните речници, могат да покажат, че общите количествени закономерности, отнасящи се до съвременните литературни езици, се отнасят и към древните езици. Такива са например обратно пропорционалните зависимости между намаляването на честотата на думите и количеството на думите в групите с дадена честота¹⁸; между честотата на думите и скоростта на намаляване вероятността за случайно попадане в текста на дума с определена честота. Анализирайки структурата на текста, се посочва отношението между словника и текста, относителното тегло и ролята на често срещаните и на редките думи и т. н. Заедно с това се определят показателите, характеризиращи лексиката на един автор или съчинение — в случая на „Беседа против богомилите“ в сравнение с другите стари паметници и с речника на старобългарския „канон“. Подчиняването на текста на общите статистически закономерности не изключва в отделни случаи проява на особености, характерни само за Беседата (например наличието на локални максимуми при разпределението на Юл¹⁹).

На основата на честотни списъци за отделните части на речта се установява по-диференцирано тяхната функция в текста и се дава възможност за сравнение с другите паметници на старобългарския език. Тези списъци позволяват да се приложи и методът на ранговата корелация.²⁰

Важен елемент от статистическата характеристика на текста е т. нар. индекс на повтаряемостта²¹, който може да се определи, като се раздели общото количество словоупотребии на количеството лексеми в словника. Лексикалното богатство на произведението е величина обратно пропорционална на индекса на повтаряемостта.

М. В. Арапов и М. М. Херц, като изхождат от факта, че „съществува връзка между честотата на думата и времето на нейното възникване в езика“²², разработват математически модели за изменението на речника по време (онаследяване и за-

имствуване). При наличието на готов честотен речник тези модели могат да се приложат и към „Беседата“ на Презвитер Козма.

Посочените приложения на Честотния речник на „Беседа против богомилите“ (реализирани и нереализирани) не изчерпват възможностите, които предлагат честотните речници и изобщо статистическите методи в лингвистиката, но ми се струва, че и това е достатъчно, за да се изтъкне ползата от честотните речници и необходимостта от продължаване на работата по тяхното съставяне.

словарь немецкого подъязыка почвоведения, пак там, с. 74—78 и др.

¹² Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1972, с. 318.

¹³ Напр. Л. А. Турко, Частотный словарь русской разговорной речи, в кн.: Статистика речи, с. 191—199; Г. П. Полякова, Г. Я. Солганик, Частотный словарь языка газеты, М., 1971; Частотный словарь общенаучной лексики, под ред. на Е. М. Степанова, М., 1970 и др.

¹⁴ Пръв опит в това отношение прави Итън: Н. S. Eaton, Semantic Frequency List for English, French, German and Spanish, Chicago, 1940.

¹⁵ А. Давидов, Речник-индекс на Презвитер Козма, С., 1976.

¹⁶ Използувани са съставените от мене списъци на най-честите думи (общо и по части на речта), публикувани в студията на А. Давидов, За някои аспекти при изучаването на старобългарската лексика (Върху материал от „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма, Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново, т. VII, 3, С., 1970, с. 38—51.

¹⁷ Вж. напр. А. Давидов, Статистические наблюдения над „Беседа против богомилов“ Козмы Пресвитера, сб. „Вопросы словообразования и лексикологии древнерусского языка, изд. „Наука“, М., 1971, с. 285—303.

¹⁸ „Закон на Ципф“ — G. K. Zipf, Human behavior and the principle of least effort, Cambridge (Mass.), 1949, p. 22—23.

¹⁹ G. U. Yule, The statistical study of literary vocabulary, Cambridge, 1944, p. 78.

²⁰ За приложението на методите на корелационния анализ вж. напр. G. U. Yule, op. cit.; G. Herdan, The statistics of structured meaning, in: Information retrieval and machine translation. Vol. III, pt. 2. New York, 1961; V. Garcia Noz, op. cit. За използването на ранговата корелация вж. и А. Давидов, Към лексикалната характеристика на „Похвално слово за Евтимий“ и „Мъчение на Йоан Нови“ от Григорий Цамблак — в сб. Търновска книжовна школа (1371—1971). Международен симпозиум, Велико Търново, 11—14 октомври 1971, С., 1974, с. 477—499.

²¹ В чешката терминология — index opakovaní slov (J. Jelinek, J. V. Bečka, M. Těšitelová, op. cit., p. 30.

²² М. В. Арапов, М. М. Херц, Математические методы в исторической лингвистике, М., 1974, с. 3.

ЧЕСТОТЕН РЕЧНИК

на „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма

Дума	Честота	
1	и	1148
2	быти	615
3	не	482
4	въ	406
5	и, ѿ, къ	364
6	бо	308
7	же	253
8	иже	228
9	на	215
10	глаголати	195
11	нъ	190
12	аще	189
13	отъ	187
14	да	186
15	вьсь	178
16	свои	177
17	тъ	169
18	рещи	159
19	мы	147
20	о	145
21	богъ	144
22—23	свѣтъ, съ	141
24	господь	128
25	вы	125
26	съ	123
27	ѿко	115
28	творити	111
29	божин	105
30	ѿкоже	103
31	слово	102
32	ты	96

	Дума	Честота
33	ли	915
34	по	911
35	чловѣкъ	818
36	азъ	717
37	ни	715
38—39	къ, то	712
40—41	апостоль, нашъ	619
42	а	617
43	еретикъ	616
44	хотѣти	615
45	себе	614
46	христось	613
47	имѣти	514
48—49	видѣти, самъ	715
50—51	въсѣкъ, чьто	515
52	господьнъ	511
53—56	доухъ, отьць, писати, послушати	510
57—59	грѣхъ, или, къто	418
60—61	акы, паче	417
62	жена	414
63—66	вѣдѣти, павълъ, сътворити, тѣмъже	411
67	инъ	410
68—70	крѣсть, мьногъ, оученикъ	318
71—74	миръ, мой, слышати, тѣло	316
75—78	вѣра, зѣлъ, мѣжъ, срьдьце	315
79—80	паки, ради	314
81—84	безъ, великъ, диаволь, приѣти	313
85—86	дати, проклѣти	312
87—93	земля, мощи (гл.), небо, овъ, пророкъ, твои, оучити	311
94—96	дѣло, нисоусъ, кѣнига	310
97—103	вашъ, волѣ, другъ, како, оубо, црѣкы, ѣдинъ	219
104—105	молитва, тѣже	218
106—111	жити, законъ, истина, любити, любви, сынъ	217
112—113	бывати, доуша	216
114—115	за, прѣдати	215
116—120	мысль, мнѣти, рѣка, таковъ, ѣсти	214
121—123	братиѣ, тако, ѣгда	213
124—126	нарицати, онъ, оумъ	212
127—130	слава, ходити, хоулити, цѣсарь	211
131—136	добръ, домъ, кыи, тѣчиѣж, оуста, чловѣчьскъ	210
137—145	благъ, блаженъ, богатъ, братъ, днь, пити, попь, хлѣбъ, христовъ	119
146—152	велѣти, небесьнъ, ничьтоже, примати, приити, прѣжде, тварь	118
153—160	ангелъ, добръ, епископъ, зѣло, кръвь, о, рабъ, съласеникъ	117

	Дума	Честота
161—169	врагъ, дѣлати, нынѣ, образъ, повелѣти, прѣдъ, та- коже, оуказати, чистъ	16
170—176	бѣсъ, даѣти, никътоже, подобати, понеже, прочии, чѣстьнѣ	15
177—187	вънити, вѣкъ, из, имѣ, людиѣ, огнь, пастоухъ, оу- читель, чисти, еще, ѣти	14
188—201	вино, давидъ, длѣжнѣ, иоанъ, кланѣти сѣ, мѣсто, око, пѣть, рѣчь, страхъ, християнинѣ, цѣсарствиѣ, часъ, ѣвити сѣ	13
202—220	блюсти, божество, боѣти сѣ, властелинѣ, вѣровати, глава, даръ, лице, молити, овъца, плѣть, похоть, раз- оумѣти, свѣтъ, се, сила, страдати, чрънъць, оуже,	12
221—239	богательство, божествънѣ, болии, врѣмѣ, грѣшнѣ, дръжати, заповѣдъ, ити, кольми, комъканиѣ, мнѣ- ти сѣ, неправда, оставати, петръ, пещи сѣ, почи- тати, съгрѣшати, такъ, тимсѣи	11
240—268	въпити, вѣсегда, вѣчнѣ, дѣлѣ, еретичьскъ, запрѣ- щати, земнѣ, знамениѣ, икона, искати, лѣнность, молити сѣ, мѣного, мѣзда, мѣжа, неже, обрѣсти, па- гоуба, повѣдати, погоубити, прѣвъ, пѣсь, строити, таина, творьць, тоу, чаша, чоудо, чѣсть	10
269—293	апостольскъ, блюсти сѣ, блѣдъ, възлюбити, диѣво- ль, евангелистъ, евангелиѣ, законънѣ, какъ, къ- нѣзь, литоургия, лѣто, наоучити, невидимъ, отъ- вѣщати, приходити, прѣбыти, прѣлѣсть, слѣпъ, страсть, съвѣтъ, троудъ, оузьрѣти, оуклонити сѣ, чѣдо	9
294—323	бесѣдовати, владыка, възѣти, дроугъ (съществ.), же- нити сѣ, идеже, казати, къждо, манастирь, начѣти, ненавидѣти, ношь, обличати, писаниѣ, пища, плодъ, погыбѣти, познати, помиловати, порѣжити, про- сити, прѣбывати, работати, стадо, съмръть, съпасти сѣ, оумрѣти, оуне, оубогъ, щоуждѣ	8
324—367	вина, власть, въздръжаниѣ, въздръжати сѣ, вѣста- ти, вѣрнѣ, гладъ, гории, добро, доуховнѣ, дѣва, дѣти, жидовинѣ, жизнь, житиѣ, зѣвати, избрати, исходити, крыти, коумиръ, лъжии, лѣпо, любо, ма- ти, милость, мыслити, носити, отъходити, печаль, помѣнѣти, посагати, поставити, постъ, прорещи, ра- дость, родити, сице, съпасти, съподобити сѣ, съдѣти, сѣдъ, трѣпѣти, оугодити, ѣзыкъ	7
368—416	бисерь, благовѣстити, блазнити сѣ, блѣждениѣ, брашьно, велегласно, влѣкъ, вражда, врѣховнѣ, вълазити, гнѣвъ, горе (межд.), градъ, до, достоинѣ,	

Дума

Честота

дрѣво, женитва, забыти, имѣниѣ, иѣковъ, мощьно, мовсини, надѣ, надѣѣти сѣ, нарицати сѣ, недостоинъ, отъметати сѣ, повелѣниѣ, подражати, покарѣти сѣ, правовѣрнъ, правѣда, простѣ, свинниѣ, скотѣ, славити, слѣза, ти (сз.), тольми, триѣ, тогда, оу, оушѣвати, оученикъ, хвала, хоула, цркъвѣнъ, цѣсарѣство, чинъ

6

417—493

безоумиѣ, благодать, блѣсти, богородица, бѣда, бѣдѣти, веселити сѣ, вода, врата, високооумиѣ, глаголь, гора, грѣбость, грѣбъ, давидовъ, далече, дѣвство, живъ, жрѣць, зрѣти, иванъ, нероусалимъ, исповѣдати, исправити, июда, лазаръ, лѣжавъ, мамона, младенець, мрѣзкъ, мрѣтъ, мѣсо, написати, начѣло, немощнъ, новъ, нѣкни, нѣжда, обратити сѣ, обѣщати, осѣждати, осѣждениѣ, отѣврѣщи, отѣврѣщи сѣ, отѣвѣтъ, отъметати, пиѣнство, показати, послѣднъ, постити сѣ, пострадади, почто, пророчѣскъ, прѣзрѣти, прѣльстити, радовати сѣ, развратити, разврацати, распѣти, риза, рода, свита, слоужба, слѣдъ, страна, съблазнъ, събыти сѣ, съвѣдѣти, съгрѣшити, сѣѣти, татѣ, тольма, тронца, оувѣдѣти, чаѣти, чѣсто, ѣликъ

5

494—642

авраамъ, благо, блѣдникъ, болѣзнъ, болѣти, бракъ, вещь, владѣти, въводити, възаконити, възбраниѣти, въздати, възненавидѣти, възносити сѣ, възнести, възнести сѣ, въпасти, въпрашати, въсоуѣ, высокъ, вышнъ, въдовица, въсьдѣ, вѣнць, вѣщати, глѣбина, доити, доселѣ, дѣщи, еи (межд.), ересь, свѣзда, сѣло, затворѣти, злато, златоустѣ, зѣлоба, зѣлѣ, игоумень, иереи, изволити, испльнити, исповѣдѣти, истиннъ, ищезати, коньць, кромѣ, кротость, кроткъ, крѣмити, крыщениѣ, къдѣ, кнѣжнъ, лѣсть, лютѣ, лѣка, малѣ, мѣножество, мѣнити, мѣра, мѣсти сѣ, мѣжити, наказати, нареши, невѣрнъ, ненавистѣ, непорочнъ, несѣдравъ, нищета, нищѣ, оженити сѣ, оставлѣти, отѣлѣжити сѣ, памѣть, пасти (пасѣ), пастоушьскъ, питиѣ, плѣтъскъ, повиновати сѣ, поганьи, подѣ, покоушати сѣ, положити, помощѣ, помьслѣ, понѣ, попоуцати, попрати, посагнѣти, похвалѣниѣ, похоулити, правдѣникъ, правдѣнъ, праздѣнъ, принести, приносити, провъзвѣстити, прозѣвати, прокъ, пророчѣство, противити сѣ, противлѣти сѣ, поуустыни, пѣти, развѣ, различнъ, разорити, разоумъ, распѣтиѣ, санъ, си-

643—817

рота, скврѣнити сѧ, скрѣбь, смѣхъ, столъ, стоѧти, соугоубь, събирати, съвѣсть, съдравъ, съмѣрити сѧ, съсѣдъ, съде, сѣребрѣникъ, сѣдити, сѣпостать, творити сѧ, тетроевангѣль, тещи, тоже, толикъ, троуждати сѧ, трѣбовати, тоуне, тъмьница, оубити, оудалѧти сѧ, оуморити, оумѣти, христороубьць, хоудъ, хытръ, хытрѣць, цѣлѣти, цѣловати, цѣсарьствовати, чрѣвь, чрѣво, ѧдъ

авраамль, адамъ, антихристъ, бесконьчѣнь, беспрѣстани, бестоудѣнь, блѣдъ, блѣгарьскъ, боѧзнь, бѣсовьскъ, василии, величати сѧ, виноградъ, вѣвести, възбранити, възвращати сѧ, въздвигѧти, възирати, възимати, възрѣти, вьскѧѣжъ, вьсприѧти, вьходити, високооумыи, выше, гласъ, годити, господьскъ, даѧти сѧ, двѣрь, добро (нар.), древлѣ, доушевѣнь, дѣвица, дѣѧти, епистолиѧ, еретичьство, животь, жьзль, завѣтъ, заградити, златъ, ибо, игра, извѣнѣ, изгонити, изити, исцѣлѣти, клѧтва, колико, которъ, кръстити, кръпкъ, лежати, лицемѣриѣ, лѣгати, любь, лютѣ, мирьскъ, младъ, млѣчаниѣ, млѣчати, моисинѣ, мощи (сѣщ.), мѣногажѣды, мѣнозѣ, мѣнии, нагъ, напасть, народъ, насилиѣ, настоѧти, непокоривъ, неправѣдѣнь, несъмыслѣнь, никъиже, нынѣшнѣ, нѣчто, обои, обычан, одрѣ, окаѧнѣ, оскврѣнити, оставити сѧ, осѣдити, осѣдити сѧ, отити, отѣвратити, отѣпасти, палица, пиѧница, повѣдѣти, погрѣбати, подобѣнь, пожити, поити, покаѧти сѧ, покорити сѧ, полагаати, помазати, помьслити, помьшлѧти, помѣнити, послоухъ, посѣлати, потомъ, похоудѧти, почивати, пракъ, прилагати, прилежаати, притѣча, проповѣдати, прославити сѧ, противѣ, прѣблаженъ, прѣдѣлежати, прѣдѣтеча, прѣльстьнѣ, прѣмѣдрость, прѣсвѣтъ, прѣчьсть, рыба, рѣвность, рѣчьнѣ, самовольство, свѣщѣнь, село, скврѣна, скврѣнити, слѣньце, смрадъ, разбоиникъ, рать, старъ, старѣшина, страшнѣ, съборъ, съврѣшити, свѣзати, съзѣдати, съказати, сълоучитисѧ, съмирѣниѣ, съмирити сѧ, съмрѣтьнѣ, съмыслъ, таже, татьба, тѣловати, толь, тѣжити, оубѣжати, оудалити сѧ, оудрѣжати, оулавлѧти, оумирати, оумлѣчати, оупивати сѧ, оуслышати, оутврѣдити, фарисеи, филиписни, хвалити сѧ, хлѣвина, храмъ, христиѧньскъ, христороубивъ, чрѣсъ, чьстьнѣ, юнѣ, ѧвѣ, еда, жѣда, жѣтрѣнь, впокрѣть

4

3

Дума

Честота

818—1256

адовъ, алъчнь, анг'ельскъ, антихрстовъ, безаконьнъ, безбожьнъ, безврѣменьнъ, безоумьнъ, бескврѣньнъ, бестоудство, бесъмртьнъ, бещиноу, бещьстиѣ, беѣньнъ, благодѣаниѣ, благословити, благостыни, блазна, блазнити, ближньни, блѣдити, боговндьць, богословъ, богословьць, болѣ, болѣринь, бѣрати, бѣжати, валаамъ, вельми, видѣти сѣ, виньнъ, водити, водьнъ, врѣдъ, вѣврѣщи, вѣжещи, вѣздвизати, вѣзрасти, вѣздоухъ, вѣздѣти, вѣзиска-ти, вѣзмощи, вѣзоръ, вѣкоупъ, вѣкоусити, вѣкоушати, вѣлѣсти, вѣмѣнѣти сѣ, вѣнъ, вѣнѣшьнъ, вѣписати, вѣпросити, вѣселити сѣ, вѣскричати, вѣскрѣсениѣ, вѣспрѣнѣти, вѣсхьтити, вѣсѣѣти, вѣторъ, вѣчловѣчити сѣ, вѣшествоиѣ, високомыслити, високооумьнъ, высити сѣ, выѣ, вѣрѣти, вѣтръ, вѣзати, г'еона, глоухъ, гнилъ, гноусъ, говѣниѣ, годѣ, горькъ, горѣѣ, господинъ, гробъ, грѣдъ, грѣдыни, грѣховьнъ, грѣшьникъ, грѣсти, дворъ, деснь, днѣкъ, длѣжьникъ, довольнъ, дрѣвѣнъ, дѣска, дыхати, дѣвѣствовати, дѣлатель, еванг'ельскъ, ефесини, желати, женьскъ, жрѣти, жѣжда, жѣти, заблѣдити, зане, зарѣ, затворити, звѣрь, знати, зѣлодѣѣти, зѣдати, иждѣжениѣ, иже, избавити сѣ, извести, извѣщати, извѣтъ, извѣщениѣ, измыти сѣ, износити, изѣдениѣ, изѣтръ, имати, инако, исаиѣ, искони, искоушати сѣ, исповѣдъ, истовъ, камы, каплѣ, каѣти сѣ, келиѣ, клевета, ковати, коли, коликъ, конь, корентини, кошоуна, красовати сѣ, красти, крѣмити сѣ, крѣстити сѣ, коупьно, кыжьдо, лихоимство, лихъ, лицемѣрьнъ, лицемѣрство, лишати сѣ, ломити, лоно, лоука, лоучити сѣ, лѣжа, лѣжесловесьникъ, лѣжьѣ, лѣстьнъ, лѣнивъ, любодѣиство, любѣзно, лѣкавьство, марнѣ, масло, матѣѣни, мечъ, милосрѣдиѣ, милосрѣдъ, милостыни, миловати, миль, млѣко, молитвѣнъ, мрѣвьчина, мѣжелюбица, наказаниѣ, направити, наслаждениѣ, начѣльникъ, невѣдѣниѣ, невѣрство, недостоинѣ, нежелѣ, неистовити сѣ, неключимъ, нелицемѣрьнъ, нелюбивъ, нелѣзѣ, немощно, непѣѣница, непочитаниѣ, несъмыслъ, нечистота, нечистъ, нива, ниже, никакъ, николиже, никыиже, нога, нравъ, ноуждѣнъ, нѣкакъ, нѣкоторы, обаче, обити, облѣщи, облѣщи сѣ, оборити, обратити, огньнъ, озобати, оле, осѣѣтити, оскврѣнити сѣ, ослоушати сѣ, основати,

Дума

Честота

остати, отбѣгати, отъвращати сѧ, отъврѣсти, отъгонити, отъдаѣти, отълѣчати, отълѣчати сѧ, отъметънъ, отъселѣ, отъскочити, отъстапнати, охоуѣати, очистити сѧ, очънъ, павълъ, пагоубънъ, пакость, питаниѣ, плавати, плакати сѧ, плачь, плътънъ, плъвати, плънъ, плѣснъ, плѣвелъ, повинѣти сѧ, погрети, погоубѣати, погыбати, погыбѣльнъ, подвижнѣти сѧ, подвижити сѧ, поимати, покланѣти сѧ, покои, покрити, полъ, польза, помышлѣниѣ, попещи сѧ, попоустити, порѣвати, посрѣдъ, посѣкати, потроудити сѧ, потрѣбънъ, почисти, поѣти, правило, правити, праздъникъ, презвитеръ, при, привести, призывати, приложити, присно, приснъ, пристѣпнати, пришьельць, провѣдѣти, проклинати сѧ, прорицати, просвѣтити, просвѣщати, прославити, простити, противъникъ, пръвоѣ, пръсть, пръсть, прѣданиѣ, прѣдаѣти, прѣдаѣти сѧ, прѣкорѣчивъ, прѣлагати, прѣлюбодѣаниѣ, прѣпърѣти, прѣславънъ, прѣстати, прѣтнати, прѣходити, пѣтица, пѣснъ, работа, раждати сѧ, разбои, раздаѣти, раздражати, раздрѣшениѣ, раздѣдениѣ, разлѣчати, разоумънъ, разоумѣвати, распѣтиѣ, расточити, расъмотрити, ратънъ, римлѣнинъ, римъ, ровъ, рождѣство, рвъновати, рѣшити, рѣгати сѧ, свѣтити сѧ, свѣтъль, свѣща, свѣщъникъ, селикъ, силънъ, симонъ, сиць, сквозѣ, сквръна, скврънъ, сласть, словесънъ, слоуга, слоухъ, смѣѣти сѧ, сотона, срамъ, сръдъчънъ, ставити, странъникъ, странънъ, съблазнити, съвѣкоупити сѧ, съкрыти, съливати, съмирѣти сѧ, съмотрѣливъ, съмотрити, съмѣрѣниѣ, съмѣти, сънъ, съпасти, съпасъ, съпасънъ, съписати, състоѣти сѧ, сътѣжити, съходити, съходити сѧ, съхранити, съребро, съребрънъ, сѣдънъ, талантъ, тамо, титъ, тихость, тихъ, тлъковати, томити сѧ, трава, трепеть, троудити сѧ, тръпѣниѣ, трѣба, тоуже, тѣчънъ, тъма, тъмънъ, тѣлесънъ, тѣжкъ, оубои, оубоѣти сѧ, оубѣжати, оувѣрити, оугодъникъ, оудъ, оукарѣти, оукланѣти сѧ, оумолити, оумъножити, оумъножати, оумъножати сѧ, оуподобити сѧ, оупѣваниѣ, оуставъ, оустрой, оустройти, оутврѣдениѣ, оутѣшати, оутѣшителъ, оучинити, оучити сѧ, хвалити, ходатаѣ, храбръ, хранити сѧ, хоулити сѧ, хыщъникъ, хѣдожѣство, цвѣтъ, цѣлованиѣ, царица, цѣсарьскъ, чѣтыриждъ, чистота, чрънъ, чрънъчѣство, чъстно, чѣсть, щедръ,

Дума

Честота

1257—2360

ѱдениѳе, ѱдѳъ, ѳдиначе, ѳдиночѳдѳъ, ѳлижды,
 ѳлико, ѳство, ѳѳдоуже
 агньць, агнѳъ, адѳъ, азариннѳъ, анце, альканиѳе,
 аминѳъ, антонии, арии, арханг'ель, баснѳъ, батѳти, ба
 ѳниѳе, безаконнѳикѳъ, безводнѳъ, безгрѳшьнѳъ, без
 доушнѳъ, безмльвѳнѳъ, бесловеснѳъ, бесѳвѳтънѳъ, бе
 щина, бещьствовати, бити, благовѳриѳе, благослове
 ствити, благословистити, благословлѳниѳе, благо
 творити, благочѳстиѳе, бльвотина, бльщати, блѳдѳъ,
 богатити сѳъ, богатичищѳъ, богатѳти, богоданѳъ, бого
 мати, богомрѳзѳкъ, богоносивѳъ, богоотѳць, богоро
 дичинѳъ, богоумилѳъ, больма, больше, больнѳъ, бра
 нити, братолюбѳиѳе, братнѳъ, брачнѳъ, брѳвьно,
 брѳщи, боуи, бѳхѳма, быликѳе, бѳгати, бѳдити, бѳ
 днѳъ, бѳль, бѳльць, валаамль, валаамовѳъ, вариона,
 варнава, варѳварѳъ, веле, велелѳпота, велии, вели
 чавѳъ, величѳство, веселиѳе, вепрѳъ, вести, ветѳхѳъ,
 вечерѳниѳе, винопитиѳе, владычнѳъ, владычѳ
 ствиѳе, влѳна, влѳхѳвѳъ, влѳшьба, влѳщи, влѳщи сѳъ,
 вождѳъ, воль, вольтнѳъ, воѳвати, вранѳъ, врѳста, вѳ
 дати, вѳдолити, вѳдѳхнѳѳти, вѳзаконѳѳти, вѳзвесел
 лити, вѳзвеселити сѳъ, вѳзвратити сѳъ, вѳзвращениѳе,
 вѳзврѳщи, вѳзѳѳстити, вѳзгарати сѳъ, вѳзградити,
 вѳзграждениѳе, вѳздвигнѳѳти, вѳздрадовати сѳъ,
 вѳздрозити, вѳздрѳжати, вѳздѳхнѳѳти, вѳздѳшениѳе,
 вѳздыхати, вѳзложениѳе, вѳзложити, вѳзѳтикѳе, вѳ
 коупѳъ, вѳложениѳе, вѳложити, вѳметати, вѳмѳнѳѳти,
 вѳнимати, вѳницати, вѳмѳтати, вѳнѳъ, вѳпасти сѳъ,
 вѳпрѳчати сѳъ, вѳснѳѳти, вѳскликнѳѳти, вѳскрѳсити,
 вѳскрѳшати, вѳслѳдовати, вѳспоминаниѳе, вѳспомѳно
 вениѳе, вѳспомѳнѳѳти, вѳспомѳнѳѳти сѳъ, вѳс
 просити, вѳспрѳтити, вѳспрѳщати, вѳспоушати,
 вѳспѳщати сѳъ, вѳсрашити, вѳстаѳѳти, вѳстопрѳѳти,
 вѳстѳзати сѳъ, вѳсходити, вѳсхотѳти, вѳсхыщати,
 вѳсьлати, вѳтороѳе, вѳтъще, високооумѳство,
 висота, вѳдова, вѳсьдесѳъ, вѳсѳчѳскѳъ, вѳсѳмо, вѳсѳ
 доу, вѳнѳчати сѳъ, вѳнѳчавати сѳъ, вѳнѳчати, вѳ
 зѳѳти, гавриилѳъ, галате, галилѳискѳъ, гладѳство, гли
 ннѳъ, глѳбокѳъ, глѳдати, гноуснѳъ, гнѳвити, гнѳвли
 вѳъ, гнѳздо, гоморѳъ, горнѳъ, горѳѳти, господѳствѳиѳе,
 готовити, готовѳъ, грабити, григории, грозниѳе, гроз
 ниѳе, грохотѳъ, грѳдость, грѳдити сѳъ, грѳло, гоу
 дити, гѳсли, дальнѳъ, даниилѳъ, даниѳе, датель, да
 ти сѳъ, двизати сѳъ, дивни, дивнѳъ, диѳволичищѳъ,

2

длъгъ (същ.), длъгъ (прил.), добль, доброта, добро-
оумнь, доколѣ, долоу, домодръжица, донъдеже,
донѣлѣже, достоѣниѣ, дочисти сѣ, драгъ, дру-
жина, дръжаниѣ, дръжати сѣ, дръзати, дръзно-
вениѣ, дръзнѣти, дръзо, дрвльнь, дрѣчениѣ, доу-
ховьнѣ, дѣважды, дѣно, дымъ, дѣва, дѣиствьнѣ, дѣ-
ланиѣ, дѣтель, дѣтищъ, дѣтъскъ, дѣѣниѣ, евга,
елеоньскъ, елинъ, епискоупьскъ, епискоупство,
еѣархъ, евхи, женьнѣ, животворити, животьнѣ,
жизньнѣ, жила, жировати, житель, жито, жрьны,
жрътва, забывати, забытиѣ, завидѣти, зависть, за-
вѣтънѣ, завѣщавати, заградити сѣ, зади, зазорьнѣ,
зазирати, зазырѣти, занмати сѣ, заити, закалати,
заклучити, законодатель, закрыти, заповѣдати, за-
прѣтъкъ, запрѣщаниѣ, застѣпъ, застѣпница, зат-
ворити сѣ, затворъ, затворьникъ, земьскъ, зима,
зимьнѣ, златорѣчивъ, зми, знаменати, зѣвати сѣ,
зѣлонравство, зѣлохьтръ, идоложрѣтиѣ, избавити,
избавлѣти сѣ, избавлѣниѣ, избыти, избытъкъ, избѣ-
гати, извлѣщи, изволити сѣ, изволѣниѣ, изврѣщи, из-
вѣстити, извѣсть, изглаголати, изгрѣбъ, изгнати, из-
далеча, излазити, изливати, изломити сѣ, излещи,
измирати, издраиль, икономъ, иконьнѣ, имѣти сѣ,
инакъ, инѣде, инѣдоу, ионинъ, исаакъ, исказа, ис-
карнотъ, искривити, искоупъ, искоусити сѣ, искоу-
шати, испльнѣ, исповѣданиѣ, истопити сѣ, истр-
гнѣти, истрѣбити, истрѣсти, истьлѣниѣ, ище-
знѣти, ицѣлѣти, ицѣлѣниѣ, ишьствикъ, июстина,
иѣковль, иѣвъ, иѣреискъ, иѣсеовъ, казнь, кай-
новъ, какъ, калъ, камыкъ, камѣнъ, кана, кападо-
киѣ, капати, квасьникъ, киприѣнъ, кладиво, кла-
нѣти, клеветьникъ, клепати, клицати, клоснѣ,
клоснѣнѣ, ключъ, клѣти, ковъчегъ, козма, кокошь,
когда, кольма, колѣно, константинъ, коньникъ,
кость, кореовъ, котораниѣ, которьнѣ, котыга,
красьнѣ, критъ, кръстителъ, кръстьнѣ, кръпость,
крѣпѣ, крѣгомъ, коумирьскъ, коупць, коупѣ, кы-
пѣти, кѣпина, лаѣти, лещи, либо, лихомѣниѣ,
лишати, ловити, лоще, лъживъ, лъвъ, лъзѣ,
лъстивъ, лъстити, лъстити сѣ, лъстьць, лѣ, лѣни-
ти сѣ, лѣствница, лѣсъ, любивъ, любимъ, любо, лю-
бодѣница, любодѣниѣ, любомѣдриѣ, люще, лѣ-
кавьновати, македонии, мало, маломощъ, маль-
женство, мамонинъ, мамоничищъ, манастьрьскъ, ма-

Дума

Честота

ньна, маркъ, милостивъ, мимоходъ, мирнь, мльва,
 мльчаливъ, могъть, мозгъ, моисннь, монсѣннь, мон-
 сѣвъ, морьскъ, мотыло, мощьнъ, мракъ, мраморъ,
 мръзко, мръзскъ, мръзчае, мръзѣти, многогажде,
 многоговѣчнь, многоглаголание, многогорѣчье
 многышьды, множити, мздоимецъ, мнѣ, мни-
 ти сѧ, мстителъ, мсть, мѣсѧць, масоѧдение,
 мѣдрити сѧ, мѣдрость, мѣдръ, мѣжатица, мѣжнь,
 мѣченикъ, мѣченичскъ, набѣдѣти, нагоднь, на-
 дымати сѧ, назирати, наймьникъ, наковальнѧ,
 накывати, налиѧти, нападати, напасти, наплюти,
 наплѣнити, напрасно, напрѣждъ, напитати, на-
 поустити, нарещи сѧ, нарочнь, нарѣчье, наслѣд-
 никъ, наслѣдити, наставити, настати, настольникъ,
 насытити, насыщати сѧ, натыкнѧти, наоучити сѧ,
 начинати, нашѣствиѣ, небонъ, небратолюбивъ,
 небрѣжениѣ, небрѣщи, невѣды, невѣждъ, недобръ,
 недокончанъ, незаконно, неиздреченъ, неискоу-
 шень, неистовъ, некънижнь, нелѣпъ, немилос-
 стивъ, ненавидѣние, ненавистьнѣ, ненаказание,
 необоитивъ, неженевыи сѧ, непакоствливъ, не-
 плоднь, неподобно, неподобнь, неподобнѣ, не-
 прѣкорѣчивъ, непрѣходѧи, непѣчевати, неразлѣ-
 чимъ, неразоумнь, несварьливъ, нести, нестроинъ,
 нестроинѣ, неувѣдаѧи, неудоубъ, неоутврѣженъ,
 неоученъ, нецѣлоумнь, нечѣстивъ, низъходити,
 никеискъ, никогдаже, никъдеже, нишелюбие, но-
 гъть, ноудити сѧ, оба, обида, обидѣти, обило, обиль-
 но, обинувати сѧ, обитѣль, обладати, облакъ, об-
 ласть, облачити сѧ, обличение, обличити, обличие,
 облъганиѣ, облъчение, обогатити сѧ, обогатѣти,
 обоѣдоуостръ, обрадовати, обращати сѧ, оброше-
 нь, обрѣсти сѧ, обрѣтателъ, обрѣтати, обрѣтати сѧ,
 обоуздати, обновлѣние, объѧдати сѧ, объѧти,
 объщеникъ, объщавати сѧ, объщание, объщати сѧ,
 овъчь, огорѣчавати, ограждати сѧ, одежда, оже,
 окаменение, окаменѣти, олѣтарь, омочити, омра-
 чити, опечалити сѧ, описати сѧ, оплазовати сѧ, опла-
 зство, опочивати, оправѣдати, опракъсь, орѣдие,
 орѣжие, освѣтити, освѣтити, освѣщати, освѣще-
 ние, ослѣплѣти, ослѣплѣние, ослѣпнѣти, осмъ,
 основание, оставлѣние, остати сѧ, остризати сѧ,
 остръ, осырити, осьлѧ, отишиѣ, отвѣращати, отвѣ-
 щавати, отвѣщевати, отѣдание, отѣкланѣти

Дума

Честота

сѧ, отъкрывати сѧ, отължчити, отънѧдоуже, отъ-
поустити сѧ, отъринжати, отъсѣщи, отъчаѧниѧ,
отъчаѧти сѧ, отѧгъчати, оцъгъ, оцѣстити сѧ, ошь-
ствиѧ, павъловъ, падати, палити сѧ, паства, па-
сти (падѧ), пастырь, пещера, пещь, пира, пламы,
плата, платъ, платьць, племѧ, плесканиѧ, плете-
ниѧ плодити, плѣкъ, побѣда, поврѣщи, поврѣгнѣ-
ти, повѣдовати, повѣсть, повѣсити, поганикъ, по-
гоубити сѧ, погыбѣль, подавати, подати, подаѧти,
подаѧти сѧ, подвигъ, подобие, подобнѣ, подра-
жити, подроужие, подѣкнжати, подѣнебеснѣ, подѣ-
ѧти, пожещи, пожрѣти, пожѣти, познавати, по-
зъвати, позърѣти, поискати, покаѧниѧ, покло-
нити сѧ, поковати сѧ, покрывати, пользѣно, помлѣ-
чати, помолити сѧ, помощѣникъ, помощѣница, по-
мѣсти сѧ, понева, поникнжати, поноудити сѧ, попи-
рати, поповьскъ, поповьство, поработати, пора-
ботити сѧ, порадовати сѧ, поразити, порокъ, порѣ-
пѣтати, порѣчати сѧ, послужити, послушати'', по-
слушати сѧ, послѣдовати, пособовати, посмража-
ти, посрамлѣниѧ, постигнжати, постояѧти, по-
стънѣ, посѣлати, посѣтити, посѣчениѧ, потапити,
потворити, потопити, потрѣба, потоулѧти сѧ, потъ,
поучити сѧ, поучениѧ, похабити, похвалити,
почитаниѧ, почитати'', пощениѧ, поѣсти, поѣсь,
правити сѧ, право, правовѣроужшии, правъ, правъ-
дивъ, прадѣдъ, праздъновати, прахъ, приближати
сѧ, приближити сѧ, прибытькъ, прибѣгати, прибѣг-
нжати, приведениѧ, привѣзати, привѣзати сѧ, при-
гвоздити, прижити, прикасати сѧ, приклоннѣ,
прикоупъ, прилагати сѧ, приложити сѧ, прилѣпити
сѧ, примышлѧти, примѣшати сѧ, приникнжати,
приобрѣсти, припадати, приставѣникъ, пристати,
присѣтити, присѣщати, присѣщениѧ, притѣкъ,
приходѣти, причѣстити сѧ, причѣстиѧ, причѣ-
стѣникъ, причѣщати сѧ, пришьствиѧ, приѣзнѣ,
приѣти сѧ, приѣтиѧ, приѣтънѣ, прогонити,
прогнѣвати, прогнѣваниѧ, продлѣжати, прозъвати,
прозърѣниѧ, прозърѣти, прозѣбнжати, проклѣти
сѧ, прокоудити сѧ, пролиѧти сѧ, проныривъ, про-
нырьство, пропасть, прорицаниѧ, пророчъ, проро-
чѣствовати, проповѣдѣти, просвѣтити сѧ, просвѣ-
щати сѧ, прослыти, простота, прострѣлити, противѣ-
нѣ, проходить, проходянѣ, прощениѧ, прощениѧ,

Дума

Честота

пръвообразнѣ, прѣвъзати, прѣвъзнести сѧ, прѣдатель, прѣдати сѧ, прѣдивнѣ, прѣдрѣжати, прѣдѣстоѧти, прѣзоривѣ, прѣзорѣство, прѣисподнѣ, прѣкланѧти, прѣклонити, прѣлазити, прѣломити, прѣльщати, прѣлюбодѣи, прѣлюбодѣиство, прѣлюбодѣити, прѣмѣдрѣ, прѣобидѣти, прѣобладати, прѣпроваждати, прѣпровождати, прѣпрѣрѣниѣ, прѣрѣканиѣ, прѣспѣти, прѣстоль, прѣстѣпити, прѣстѣпникѣ, прѣхѣтрити, прѣщати, прѣщениѣ, прѣгло, поустошиѣ, поустыинѣ, поущеница, пѣтишь, пытати, пѣстрога, пѣтерѣ, пѣтъ, пѣчина, работнѣ, равнѣти сѧ, равнѣ, равнѣ, радѣ, раждати, раздаѣниѣ, раздроушити, раздрѣшати, раздрѣшити сѧ, раздѣлити, раздѣлѧти, разлѣчати сѧ, размышлѣниѣ, разоумѣниѣ, разнѣ, раи, рамо, расколѣ, распалѧти сѧ, распѣдити, растити, распинати, расчинити, расѣматрѧти, расѣмотрениѣ, расыпати сѧ, ратѣникѣ, родити сѧ, рождати сѧ, розгласѣ, рознати, рѣтъ, рѣпѣтаниѣ, рыкати, рѣгѣ, рѣчка, сава, савелии, самодивѣць, саварѣ, свѣрѣпѣ, свѣильнѣ, свѣтило, свѣтильникѣ, свѣтительство, свѣтити сѧ, свѣтолѣпнѣ, свѣтъни, свѣщати, свѣщати сѧ, свѣщениѣ, селико, селоунѣскѣ, селѣ, селѣкѣ, сила, скакати, сквѣрѣнителѣ, скорѣѣ, скытати сѧ, скѣпость, сладѣкѣ, слоужити, слоути, слѣпѣць, слѣгѣ, содѣмлѣнинѣ, содомѣ, соломонѣ, сотонинѣ, спѣждѣ, срамлѧти сѧ, срѣдѣ, срѣднѣ, ставлѧти, ставѣ, старица, стати, стѣнаниѣ, стопа, стражѣ, страннѣо-приимѣникѣ, стрѣстотрѣпѣць, страшивѣ, стрѣлѣниѣ, строителѣ, стрѣдѣ, стрѣвити сѧ, стрѣла, стрѣлѧти, стоудѣ, стыдѣти сѧ, стѣнѣ, соунѣ, соукѣслово, съблѣжнѧти, съблѣзнити сѧ, съблѣудати, съблѣудати сѧ, съблѣсти сѧ, съблѣдити, съблѣдениѣ, събывати сѧ, събрати, събрати сѧ, съвратити сѧ, съвращати сѧ, съврѣшати, съврѣшати сѧ, съврѣшенѣ, съврѣшителѣ, съвыше, съвжѣзѣ, съгорѣти, съгорѣниѣ, съдолѣти, съдравити, съдрѣжати, съдоушнѣ, съдѣлати, съжѣсти, съказаниѣ, съклѣщити, съконѣчаниѣ, съкровище, сълати, съметати, съмирѣнѣ, съмѣкнѣжати, съмыкати, съмыслити, съмыслѣнѣ, съмышлѧти, съмѣрѣнѣ, съмѣсити, съмѣшати сѧ, сънабѣдѣти, сънѣти, сънѣдати, сънѣсти, сънати, съплѣсти, съплѣсти сѧ, съповѣдати, съповѣдѣти, съпрѣва, сърѣща, състав-

дѣти, съставъ, състрои, сътвори сѣ, сътѣжаниѣ, сътѣжати, съчетати, сыпати, сырище, съдалище, сѣмѣ, сѣтъ, сѣмьнѣниѣ, сѣчьць, такъ, тврѣдъ, те, ти, тлѣщи, толико, томити, травнь, трапеза, трепетаниѣ, трети, третиѣ, трои, трѣтъ, трѣблаженъ, трѣгоубъ, трѣниѣ, трѣпѣливъ, трѣзвъ, тѣщъ, тысѣща, тѣмъ, тѣжестъ, оубивати, оубиница, оублажити, оуброусъ, оубѣжати сѣ, оубѣлити, оувѣдѣти сѣ, оувѣзнѣти, оугасити, оугодно, оуготовати, оударити, оудобъ, оудръжаниѣ, оудръжати сѣ, оукоризьникъ, оукорити, оукроухъ, оулоучити, оумалѣти, оуморѣати, оумножити, оумывати, оумыти, оумышлѣниѣ, оуподобити, оусилиѣ, оусильнѣѣ, оуспѣти, оуспѣхъ, оуставити, оустьна, оусьхнѣти, оусерѣзъ, оусьмьнѣти сѣ, оутро, оутѣшати сѣ, оухо, оуяснити, оуѣсти, философъ, хлакъ, хотѣниѣ, храмина, хракати, хромъ, хоудооумьнъ, хоульнъ, хоулѣниѣ, хызъ, хытросъ, хѣдогъ, цѣль, цѣсарѣвъ, чѣтыре, чин, чистити сѣ, чѣловѣкооугодникъ, чрѣньчѣскъ, чрѣньчѣствовати, чрѣда, чѣтити, чѣдолюбивъ, чѣдолюбица, чѣдъ, чѣдѣце, чѣстъ, шаръ, шѣпѣтьникъ, щѣдѣти, ѣвити, ѣвлѣти, ѣвлѣниѣ, ѣздити, ѣможе, ѣръ, ѣросъ, ѣсно, ѣснѣѣ, ѣдинооумиѣ, ѣдиноѣ, ѣдинѣниѣ, ѣже, ѣльма, ѣльми, жза, жродовати, жтроба, жтръ, ѣалтырь.

ЧАСТОТНЫЙ СЛОВАРЬ
„БЕСЕДЫ ПРОТИВ БОГОМИЛОВ“
КОЗМЫ ПРЕСВИТЕРА

АНГЕЛ ДАВИДОВ

(Резюме)

„Беседа против богомилов“ — одно из самых значительных произведений древнеболгарской литературы — отличается богатой и разнообразной лексикой. Для ее исследования как системы необходимо привлечь и количественные показатели и оценки, которые в самом деле выражают некоторые качественные различия, структурные закономерности. С учетом этой задачи составлен и Частотный словарь Беседы. Словарь сопровождается теоретическим введением, в котором обосновываются принципы его создания и указывается его практическое применение. Словарь включает все 2360 лексем Беседы Козмы Пресвитера — от слова с частотой 1148 до слов с частотой 1.

Словарь А. Давидова — первый опыт в этом отношении над отдельным древнеболгарским памятником. Он является самостоятельным лексическим исследованием и может служить для дальнейших наблюдений как над лексикой Беседы Козмы, так и для сравнения с другими древнеболгарскими памятниками, а также и как материал вообще для изучения древнеболгарской лексики.

DICTIONNAIRE DE FREQUENCE DU „TRAITÉ CONTRE LES BOGOMILES“ DE COSMA LE PRÊTRE

ANGUEL DAVIDOV

(Résumé)

Le „Traité contre les bogomiles“ de Cosma le Prêtre — une des plus importantes oeuvres de l'ancienne littérature bulgare — se distingue par la richesse et la variété de son lexique. L'étude de ce lexique en tant que système nécessite le recours à des critères quantitatifs qui permettront de découvrir des différences qualitatives et des lois structurales. C'est à cette fin qu'est élaborée le présent Dictionnaire de fréquence du „Traité contre les bogomiles“. Le Dictionnaire est précédé d'une introduction théorique où sont indiqués les principes de son élaboration et sa destination. Il comprend tous les 2360 lexèmes du „Traité“ dans un ordre de fréquence décroissant: du mot dont la fréquence est 1148 aux mots à fréquence 1.

Le Dictionnaire d'A. Davidov présente la première tentative dans ce domaine sur un monument particulier du vieux bulgare. C'est une étude lexicale autonome qui peut servir à des études ultérieures sur le „Traité“ de Cosma, ainsi qu'à des comparaisons avec d'autres monuments du vieux bulgare. En plus il peut servir de matériel à des études variées sur le lexique du vieux bulgare.

1777

Цена 1,75 лв.

1980

WILLIAMS

WILLIAMS